

sociologický časopis

5

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Mládež – generace – kultura • Profesionální morálka v sociologii • K funkci zájmů v inovačních procesech • Sociální řízení podniku jako součást přestavby • Materiální podmínky mla-

dých rodin • Co je to vlastně byrokracie? • Diskuse • Významy slov *společenský* a *sociální* důležité pro makrosociologii • Z empirických výzkumů • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis **Социологический журнал** **Sociological Review** **Sociologische Zeitschrift** **Revue de Sociologie**

Vedoucí redaktor:
člen korespondent Karel Rychtařík
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
doc. ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. ing. Dalibor Holda, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
dr. Jan Keller, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
dr. Petr Sak, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 5/1989

STATI

Kabátek A.: Mládež – generace – kultura	449
Lazar M. G. – Firsov B. M. – Jadov V. A.: Profesionální morálka v sociologii	468
Welskopf R.: K funkci zájmů v inovačních procesech	474
Filka M.: Sociální řízení podniku jako součást přestavby	482
Večerník J.: Materiální podmínky mladých rodin	494
Keller J.: Co je to vlastně byrokracie?	507

DISKUSE

Urbánek E.: Sociologické poznání: povaha sociální reality a lidského subjektu	519
Holda D.: K některým otázkám vědeckého postžení mlá- deže v období společenské přestavby	521

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Stupka V.: Významy slov <i>společenský</i> a <i>sociální</i> důležité pro makrosociologii	523
--	-----

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Kuchař P. – Šubrt J.: Příprava mládeže na dělnická povolání	535
---	-----

RECENZE

Pernica V.: D. Plevník, Informacija i komunikacija	550
Svítek J.: S. Joksimović – R. Marič – A. Milič – D. Popadić – M. Vasović, Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom	552

ZPRÁVY A INFORMACE

Tomek I. – Herzmann J.: Mezinárodní sympozium o míru a sociálním rozvoji	556
---	-----

Mládež – generace – kultura

ALEŠ KABÁTEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Pojem „kultura“ je nejčastěji používán s cílem blíže určit specifické kvality skutečnosti, kterou lidé vytvářejí svou činností. Potvrzují to i snahy sociologů popsat specifické způsoby chování mladé generace a vysvětlit specifické hodnoty vyjadřující tyto způsoby chování prostřednictvím koncepce subkultury mládeže. Subkulturní studie o mládeži, které můžeme sledovat od poloviny padesátých let a které mají nejrozličnější teoreticko-metodologickou dikci, přinesli kromě dnes již překonaných axiomů, vyvrácených hypotéz a nesprávných závěrů i mnohé teoretické podněty a konkrétní empirické poznatky o historicky a sociálně určených skupinách mládeže, o jejich hodnotách a životních stylech. Pojetí subkultury mládeže se stalo ohniskem teoretických sporů o úlohu mladé generace ve společnosti nejen mezi marxistickými a nemarxistickými sociology, ale i v rámci nemarxistické sociologie mládeže v západní Evropě a USA (1).

Nejdříve se pokusíme charakterizovat některé, dle našeho soudu relevantní přístupy k otázce subkultury mládeže a teprve potom, na základě jejich zhodnocení, přistoupíme k načrtnutí koncepce, jež se nám zdá být nosnou pro dialekticky, historicky a tříděně vedenou analýzu kulturních projevů mládeže a jejich vztahu ke kultuře společnosti.

K vývoji pojetí subkultury mládeže v nemarxistické sociologii

V nemarxistické sociologii a sociální psychologii je pojem subkultura používán k zachycení specifických skupinových rysů kultury obecnějšího řádu a označuje „tu část celkové kultury společnosti, která je typická pro některou výseč společnosti“ [Krech-Crutchfield-Ballachey 1968 : 426]. Definici subkultury zdůrazňující její svébytnost uvádí v práci věnované subkultuře adolescentní mládeže R. R. Bell: jde o „relativně koherentní systémy, které v celkovém systému naší národní kultury představují svět pro sebe. Takové subkultury vytvářejí strukturní a funkcionální zvláštnosti, které členy subkulturních skupin do jisté míry odlišují od ostatní společnosti“ [Bell 1962 : 83].

Funkcionalistické vymezení specifické kultury mládeže, které sehrálo rozhodující úlohu v nemarxistické sociologii mládeže padesátých a šedesátých let, nalézáme již v práci Talcotta Parsonse z počátku čtyřicátých let. Kulturu mládeže považoval Parsons za sociální reakci na

(1) Prameny těchto diskusí lze nalézt již v předválečném období, kdy např. vyvolala ohlas práce Margarety Meadové, jež se zabývala dospíváním (zejména dívek) na Samoi a dokazovala, že mnohé psychické a sociální problémy dospívajících příznačné pro vyspělé civilizace jsou predeterminovány kulturně a nikoli fyziologicky, jak se často soudilo. Dospívající na Samoi takové psychosomatické a sociální stavy neprožívají [Mead 1928]. Mýtus harmonických a přirozených vztahů mezi generacemi dětí a rodičů v některých jednoduchých kulturách (zvláště v tichomoří) s podtextem kritiky kultury civilizovaných USA a Evropy, se objevuje i později. Ruth Benedictová např. dokazuje, že ve vyspělých kulturách na rozdíl od jednoduchých nejsou respektovány přirozené zájmy a záliby dětí. V dětech je zde spíše spatřována příležitost k prosazení autority. V rámci výchovy a vzdělání uplatňujeme své tradiční posedlosti [Benedict 1946].

individuální zatížení sociálně dospívajícího jedince, jejíž funkcí je usnadnit přechod z dětství zabezpečeného v rodině do plné dospělosti [Parsons 1942 : 609–616]. V jiné souvislosti přisuzoval vrstevnické skupině a její subkultuře funkci specifického sociálního tlaku ke konformitě. Na nucený konformismus ve skupině nahlízel jako na existující potřebu závislosti přenesenou z rodiny na skupinu vrstevníků [Parsons 1950 : 371–384]. Specifičnost a autonomii skupinového života mládeže zdůrazňoval i v pozdějších pracích. Zastával názor, že skupina vrstevníků je vysoce imunní vůči kontrole dospělých. Její členové mají sklon k nezávislosti ve vztahu k očekávání dospělých, jsou nedůtkliví vůči kontrole, mají silné tendence ke konformitě vůči skupině a k dodržování skupinových norem, silný rys romantiky zjevný v heterosexuálním vztahu. Obdivují idoly převážně své generace [Parsons 1962 : 97–123].

Úsilí všech funkcionalisticky orientovaných sociologů mládeže se zaměřuje na hledání odpovědi na otázku, jakým způsobem subkultura mládeže napomáhá k integraci (ale také k dezintegraci) společenského systému. Subkultura mládeže je proto funkcionalisty většinou definována jako způsob řešení specifických problémů mladých lidí, jako prostředek přechodu z dětství do dospělosti (2). Z úvah funkcionalistů se v důsledku toho vytrácejí nebo se „zamlžují“ konkrétní historické podmínky a místo mladého člověka (resp. jeho rodiny) v sociálně třídní struktuře společnosti (3).

Pro rozvoj subkulturních přístupů k mladé generaci zejména v Západní Evropě je považována za významnou práce Marka Abramse [Abrams 1959]. Abramsův prakticky orientovaný výzkum britského trhu přinesl zajímavá zjištění o odlišnosti spotřebního chování mládeže a o jejich kupních možnostech. Pro podnikatele to znamenalo signál k rozvoji průmyslu zboží pro mládež a služeb pro mládež. Pro sociologické uvažování to přinášelo dostatek podkladů pro definování tzv. kultury teenagerů, která byla chápána především v souvislosti s volným časem a zbožím pro volný čas. Abrams dochází k tomu, že mezi mladými a staršími lidmi jsou sice markantní rozdíly (zvláště ve trávení volného času), ale že tyto rozdíly nezakládají relevantní konfliktní jednání. Většina mladých lidí zůstává zakotvena ve svých klíčových (a dodejme – třídně určených) institucích – v rodině, ve škole, v zaměstnání. Výsledky Abramsových výzkumů a vznik prvních poválečných, výrazně se odlišujících stylů mládeže (např. Teddy Boys ve Velké Británii) byly však některými sociology interpretovány jako důkaz existence svěbytné subkultury – světa, který nepodléhal autoritě, normám a hodnotám dospělých.

Rozvoj teorií a empirických studií různým způsobem dokládajících existenci subkultury mládeže je doprovázen kritikou těchto prací a jejich závěrů, které se týkají obecné otázky

(2) Ve čtyřicátých a padesátých letech byly jenom v USA publikovány desítky studií o kultuře mládeže, které ve svých závěrech zdůrazňovaly její význam pro utváření hodnotového systému a vzorů chování mladých lidí. Na počátku šedesátých let se pokusil shrnout, zobecnit a utřídit různé přístupy k subkultuře a kontrakultuře J. M. Yinger [Yinger 1960 : 625–635].

(3) V „nejčistší“ funkcionalistické podobě je pojetí subkultury mládeže prezentováno v práci Samuela N. Eisenstadta, který existenci subkultury mládeže spojuje se změnami v rodině. Industriální společnost oddělila děti od rodiny a vytvořila síť institucí připravujících děti na vstup do společnosti. Tyto instituce jsou pro mladé, ale nejsou jimi kontrolovány. Mládež má mocensky marginální status. Kultura mládeže zmiňuje napětí, která z toho plynou, eliminuje nejistoty a obavy mládeže. Hlavní funkcí subkultury mládeže je pak podle Eisenstadta optimalizace přechodu z dětství do dospělosti. Skupinovým vyjádřením subkultury jsou vrstevnické skupiny, jejichž významu a funkci věnuje Eisenstadt zvláštní pozornost. Naznačuje – jako ostatně mnozí jiní funkcionalisté – že skupiny vrstevníků nejsou ani tak sociálním prostředím, které utváří nové hodnoty, ale spíše prostředím utvářejícím nové způsoby integrování do společenského systému. Jakmile mladí lidé dosáhnou statusu dospělých, stává se pro ně mládežnická subkultura zbytečnou, vyrůstají z ní a akceptují tradiční hodnoty [Eisenstadt 1956].

vztahu mládeže a společnosti, místa a úlohy mládeže ve společenské struktuře a reprodukci. Například již v polovině padesátých let vyšla dnes již klasická kritická studie *The Myth of Adolescent Culture*, jednoznačně popírající existenci subkultury [Elklin-Westley 1955]. Autoři svá tvrzení opírali o empirické výzkumy mládeže žijící na předměstích a patřící do rodin středních vrstev. Závěry výzkumů vyzněly v tom smyslu, že kontinuita procesu socializace, který byl především chápán jako převzetí norem a hodnot rodičovské generace, není zásadně narušována specifickými subkulturními prvky. Pro mladé lidi měly větší význam uznávané rodinné a další autokratické normy než normy utvářené ve vrstevnických skupinách. Podle výzkumů nebyli mladí lidé ve vrstevnických skupinách donucováni k tomu, aby se chovali „nezávisle“ či zavrhovali normy dospělých. Sami zdůrazňovali přechodnost svého fungování ve vrstevnických skupinách (4).

Teorie subkultury byla podrobována kritice i v NSR. Friedeburg v polemice s Königem upozornil, že lze jen s obtížemi postihnout nějakou výrazně specifickou a samostatnou subkulturu mládeže, která musí být plná konfliktů ve vztahu ke světu dospělých. Položil si otázku: „Jak vypadají normy této domnělé subkultury a jaká je jejich společenská funkce?“ A odpověděl: „Sociální vztahy mezi dětmi a mladistvými stejného věku jsou většinou dosti volné a málo strukturované. Jejich nepřesné normy se odvolávají skoro vždy na svět dospělých“ [Friedeburg 1967 : 83–104].

Podle našeho názoru rozumné a v některých momentech marxistickou sociologií mládeže akceptovatelné stanovisko zaujal F. H. Tenbruck. Mládež chápe jako „filtr“, jímž musí nevyhnutelně procházet kultura té či oné společnosti a směřovat k historickému cíli, na němž je založena budoucnost. Na adresu těch sociologů, kteří pomocí kategorie subkultury „vydělují“ mládež z reálných společenských vztahů a struktur, poznamenává, že pokud se ve společnosti nějaká skupina od ostatních lidí odlišuje, nelze přesto tuto skupinu ze společnosti vydělovat. Proto Tenbruck neakceptuje pojem subkultura, který je příliš asociován s představou nezávislosti a samostatnosti kulturních projevů mládeže. Přichází s pojmem dílčí kultura (Teilkultur), který vyjadřuje kulturní sounáležitost různých skupin v rámci společnosti. Z hlediska koncepce generační kultury, o níž pojednáme dále, je nosná Tenbruckova výzva, aby se zájem sociologie soustředil nejen na mládež, jak se jeví v současnosti, ale spíš na to, čím zůstane trvale jako generace a co bude schopna poskytnout společnosti a kultuře [Tenbruck 1967].

Kritika subkulturních teorií poněkud ochabla koncem šedesátých let v souvislosti s protestním hnutím mládeže, které, jak se mnohým západním sociologům zdálo, potvrzovalo teorie, jež zdůrazňovaly subkultury jako výraz odmítnutí existujících společenských hodnot a norem, a nedokázaly se vyrovnat s dialektikou generační kontinuity a diskontinuity, podceňovaly třídní aspekt a konvenovaly teoriím mezigeneračního konfliktu.

Hospodářská recese v sedmdesátých letech a nově vyhrocené problémy mládeže, především nezaměstnanost, které ji výrazně sociálně třídně diferencovaly, oživily kritické hlasy vůči takto chápané subkultuře. Ve vyhraněné, tj. izolacionistické, ahistorické a netřídní podobě se pojetí subkultury zrodilo a našlo oporu za oceánem a do Evropy bylo přeneseno až v souvislosti s protestním hnutím konce šedesátých let. I tato skutečnost se podílela na tom, že v Evropě toto pojetí v sedmdesátých letech rychle odeznělo.

V šedesátých a sedmdesátých letech se v nemarxistické sociologii mládeže prosazuje tzv. „etiketizační“ teorie (labelling theory), jež vstupuje i do vysvětlení subkultury mládeže. Howard Becker [Becker 1963], který tento přístup použil patrně jako první, zdůrazňuje, že

(4) Podobně Miller a Swanson na základě empirických výzkumů v oblasti velkých amerických měst potvrzují zásadní význam rodinné výchovy, která v první řadě předurčuje hodnoty a normy jedince v závislosti na sociálně třídní pozici rodiny [Miller-Swanson 1958, 1960].

specifické (delikventní) jednání mládeže lze mimo jiné pochopit na základě analýzy interakční situace; toto jednání není často jen záležitostí mladých lidí, ale i kolemjdoucích, policie, sdělovacích prostředků atd. Akce vzbuzuje reakci: jsou-li kulturní prvky, s nimiž se mladý člověk identifikuje, označeny (možná i neprávem, v důsledku předpojatosti apod.) za delikventní, nezbyvá pak často nic jiného než této predestinaci „vyhovět“.

I když lze etiketizační teorie obvinít z jednostrannosti a rozhodně se nelze domnívat, že vysvětlují podstatné sociálně ekonomické a morální příčiny a souvislosti specifického, zvláště delikventního chování mládeže (není jistě náhodná např. souvislost růstu delikvence s růstem nezaměstnanosti mládeže v sedmdesátých a osmdesátých letech), upozorňují na důležitý fakt: delikvence může také reflektovat vztah veřejnosti a oficiálních institucí, jejich často apriorní názory, předsudky, nedůvěřivé a zaujaté postoje k mladým lidem, kteří se nějak odlišují a vymykají tradičním představám tvůrců uznávaných hodnot a norem (5). Delikventní role nejsou normální složkou společenského zrání mladých lidí z nižších tříd, ale jsou jim často vnuceny společenským systémem, který mocensky, sociálně ekonomicky a kulturně diskriminuje sociálně třídní, etnické a další skupiny společnosti, zvláště jejich mládež, která v důsledku své sociální neadaptovanosti pocituje diskriminaci nejcitlivěji. I když etiketizační teorie k takto obecně a jednoznačně formulovaným závěrům zpravidla nedospívají (analyzují spíše chování konkrétních společenských subjektů – policie, sdělovacích prostředků, soudů, sociálních pracovníků apod.), přece jen ukazují, že příčiny delikvence jsou především vně delikventů, mimo jiné v chování těch, kteří mají moc a prostředky „nálepkovat“ a tím do určité míry evokovat delikventní jednání.

Jestliže v padesátých letech se kultura mládeže či kultura teenagerů v nemarxistické sociologii vztahovala především k dělnické mládeži, resp. k mládeži z dělnické třídy, v šedesátých letech se situace mění. Historicky a sociálně ekonomicky dané posuny těžiště iniciativy v utváření zjevných a typických projevů kultury mládeže – od mládeže dělnické třídy k mládeži středních vrstev v průběhu padesátých a šedesátých let – a vyústění těchto posunů v protestní hnutí na sklonku šedesátých let, byly často západními sociology nesprávně interpretovány jako ztráta revolučnosti dělnické třídy (resp. mládeže dělnické třídy), a naopak jako růst revolučnosti inteligence (resp. studentské mládeže).

V sedmdesátých a osmdesátých letech však mnozí nemarxističtí nebo marxismu jen blízcí sociologové mládeže [Resistance 1976; European 1988 aj.] upozornili na významné, v podstatě sociálně ekonomické souvislosti tohoto „přesunu“, a tak zpochybnili tvrzení, která byla koncem šedesátých let téměř obecně přijímána. Poukázali na skutečnost, že „studenti jsou více formálně organizováni než ostatní mládež, mají své svazy, časopisy, reprezentace. Školy poskytují bezprostřední cíl pro studentskou politiku. Studenti jsou zpravidla starší a zkušenější než skupiny dělnické mládeže, mají lepší předpoklady se vyjadřovat“ [Frith 1984 : 15–16], jsou relativně méně závislí na sociálně ekonomické a politické situaci svých tříd a vrstev.

(5) M. Iljinskij popisuje situaci v Moskvě koncem sedmdesátých let, která by mohla sloužit jako ilustrace k etiketizačním teoriím. Uvádí, že v důsledku růstu hnutí fotbalových fanoušků a s tím logicky spjatých občasných problémů, „přijal Městský výkonný výbor v Moskvě zvláštní usnesení, podle něhož bylo na stadiónech zakázáno křičet, fanouškové se nesměli shromažďovat v ulicích atd. Text usnesení byl nahrán na pásku, která byla přehrávána před každým zápasem. Výsledek: předvedení mnoha mladých fanoušků na milici“. M. Iljinskij však na rozdíl od zastánců etiketizační teorie nehledá jádro problému v postoji mocenských orgánů, ale v problému obecnějšího řádu a uzavírá: „Je na čase, abychom pochopili, že touha po samostatnosti při seberealizaci a získávání vlastní pozice je mládeži objektivně vlastní. A jestliže jí neposkytneme potřebné společenské formy, objeví se náhražky. Doplatí na to všichni: samotní mladí lidé, jejich vychovatelé i společnost“ [Iljinskij 1987 : 71].

Různé sociálně třídní skupiny mládeže mají v různých historických obdobích odlišné způsoby a možnosti formování a prezentace svých kulturních znaků a nelze je mechanicky srovnávat a vyvozovat z toho závěry o míře jejich iniciativy, revolučnosti apod. I když například hippies z konce šedesátých let se „zrodili“ na ulicích i na univerzitách a způsob jejich protestu byl v mnohém podobný (odmítání oficiálních institucí, války a násilí, pohrdání konzumními hodnotami, kritický postoj k vykořisťování a odcizení práce, užívání drog, zalíbení v hrách, svobodná láska, život v komunách apod.), přece jen hippies z řad dělnické mládeže a hippies ze středních vrstev se výrazně odlišovali přinejmenším motivy a cíli svého protestu.

Rozmanitost kulturního sebevyjádření jednotlivých skupin mládeže však nevylučuje vzájemné ovlivňování a tím do jisté míry jak sjednocování, tak i vyhraňování. Historické okolnosti koncem šedesátých let navodily situaci, kdy „dělnická mládež a stejně tak mládež ze středních vrstev cítily odpor k pokusům dát ze sebe udělat dobře regulovatelné producenty a normální konzumenty“ [Frith 1984 : 16].

Jiné historické okolnosti v sedmdesátých letech (hospodářská recese) navodily novou situaci – erozi vratké mezitřídní solidarity mládeže. Rychlý spád událostí na konci šedesátých let a v první polovině sedmdesátých let prokázal, že každá doba a každá společenská třída či vrstva má své problémy, možnosti a meze, které se nutně – i když často velmi složitě – odrážejí v kultuře různých skupin mládeže, v tom, jaký má tato kultura význam, formu a obsah.

Nemarxistická sociologie mládeže se v důsledku toho od poloviny sedmdesátých let přestává užce orientovat na proces utváření specifických hodnot a norem uvnitř skupin mladých vrstevníků a na jejich vztah k tzv. „normálním“ či „nedevariantním“ hodnotám a normám společnosti. Například autoři *Resistance Through Rituals* dokazují, že symboly subkultur mládeže nejsou ani tak výrazem rezistence adolescentů vůči rodičům, způsobem konfrontace s jejich hodnotami, ale mnohem více jsou konfrontací, která má třídní charakter, představuje odmítnutí dominantních hodnot středních tříd, ale jsou i výrazem identifikace s vlastní, tj. především dělnickou třídou, z níž se v padesátých letech rekrutovala většina „teds“, v šedesátých letech „mods“ a „hippies“ a v sedmdesátých letech punkerů, skinheads nebo rockerů. Použití třídní optiky v nahlížení smyslu, významu, forem a i obsahů subkultur mládeže bylo bezpochyby mimořádně důležitým stupněm vývoje západní sociologie mládeže. Na druhé straně je faktem, že se zcela nepodařilo (a ani to nebylo mnohými autory zamýšleno) spojit třídní přístup s přístupem dialekticko-materialistickým. Konkrétně například *Resistance Through Rituals* posouvá jádro problému subkultur, příčin a smyslu jejich existence do ideologické roviny: „Podává historii britských skupin mládeže nikoli v kontextu materiálních podmínek, příležitosti v zaměstnání, možností vzdělání atp., ale v kontextu idejí o mládeži, jejím volném čase a stylu“ [Frith 1984 : 43].

Popisování třídních aspektů subkultur a zdůrazňování třídní determinace specifického chování mládeže nemůže přispět k vysvětlení příčin a důsledků sledovaných jevů, pokud za podstatnou je považována změna idejí, pokud je subkultura chápána jako prostředek řešení ideologických rozporů, konkrétně například rozporů mezi tradičním puritánstvím dělnické třídy a její údajně novou ideologií konzumního způsobu života [Cohen 1972]. Třídní optika tak pozbývá svou explikační funkci, neboť má ve své podstatě idealistický charakter.

Zdá se, že nová vlna subkulturní teorie (zvláště ve Velké Británii), nejednou označovaná za marxistickou (6), poněkud přecenila fenomén rezistence, který bezesporu v chování různých

(6) V *Resistance Through Rituals* se sami někteří autoři k marxistickému odkazu přihlašují, ale tato publikace je označována za marxistickou především liberálními a konzervativními kritiky. David Marsland kritizuje autory práce pro jejich přesvědčení, že pojem *mládež* nemá explikační funkci, že vysvětlení subkulturních jevů spočívá v analýze třídní pozice mladých lidí a v její projekci do jejich

skupin mládeže je, a přeeenila i třídní charakter této rezistence, který je v ní rovněž obsažen. V reálném chování mládeže se propojují specifické třídní i specifické generační momenty. Určitou subkulturu či styl mládeže nelze patrně hlouběji osvětlit jen na základě třídní příslušnosti, akceptace či odmítnutí třídních hodnot, ani jen na základě příslušnosti k určité generaci. V reprodukčním pojetí získává obsah „třídního“ svou specifickou generační podobu, a naopak obsah „generačního“ je diverzifikován a determinován třídní strukturou. Subkultura pak nemůže být pouze vyjádřením specifických a relativně homogenních zájmů mladé generace, její snahy o odlišení se od světa dospělých a o samostatnost; „světem pro sebe“, jak vyplývalo z prací Bellových [Bell 1962], či pouze rituálním vyjádřením třídního odporu nebo „magickým“ vyjádřením ideologických třídních rozporů, jak plyne z *Resistance Through Rituals* a citované Cohenovy studie.

Kdybychom vše „subkulturní“, resp. specifické v chování mladých lidí považovali za výraz třídního postoje nebo reflexi třídních rozporů, těžko bychom dokázali pochopit a vysvětlit příslušnost mladých lidí ze stejných sociálních tříd k různým „subkulturním“ skupinám, ale i „subkulturní“ odlišnosti mezi rodiči a dětmi v rámci rodin, jejichž členové nutně reflektují v zásadě shodnou třídní pozici ve společenských (především výrobních) vztazích. Jestliže kultury mládeže jsou podle některých současných západních sociologů mládeže nepřímou výzvou hegemonii [Hebdige 1979], jsou současně také – jak dokládají jiní – [Frith 1984] stejně nepřímou formou akceptace hodnot a norem dané třídy a společnosti. Pokrokově orientovaní nemarxističtí sociologové mládeže se tak osvojením třídní optiky a dialektiky kontinuity a diskontinuity aplikované na generace v řadě důležitých momentů setkávají s marxistickým pojetím mládeže a její kultury.

K diskusi o subkultuře mládeže v marxistické sociologii

V marxistické sociologii se diskutuje o teoriích subkultury i o samotném užití tohoto pojmu od poloviny šedesátých let. Tato diskuse je jednoznačná v odmítnutí netřídního a ahistorického pojetí subkultury zvláště v pracích funkcionalistů. Odráží však i rozpaky a odlišná stanoviska. Někteří sociologové v socialistických zemích pojem subkultury de facto odmítli.

Rezervované, spíše implicitní stanovisko k použití pojmu subkultura a k některým závěrům, které plynou ze subkulturních teorií, zaujímal v sedmdesátých letech například I. S. Kon. Uvažoval-li sám o kulturní specifice mládeže, důsledně připomínal význam její historické a třídní určenosti [Kon 1971].

A. Jurovský došel k závěru, že chápeme-li vývoj jako kontinuální proces, jehož jedním článkem je názorová a postojová struktura světa dospělých, fungující jako norma, pak v některých oblastech (především v oblasti etiky) se adolescenti s těmito normami vyrovnávají velmi záhy. Jurovský tak dokazoval, že mezi světem dospělých a světem mládeže neexistují zásadní rozdíly a protiklady, že tyto světy nestojí proti sobě [Jurovský 1974].

Dodejme k tomu, že mezi těmito „světy“ existuje dialektický vztah, vzájemně se ovlivňují, vzájemně jsou příčinou i důsledkem svých změn v procesu společenské reprodukce. Uznejme

chování. Marsland jednostranně zdůrazňuje společné problémy a potřeby mladých lidí, dané ontogene-
ticky, a údajně evidentní vědomí odlišnosti od starších věkových skupin. Třídní faktor přímo neodmítá,
ale degraduje jej tvrzením, že je jen jedním z řady potencionálních vlivů, které se v různé míře uplatňují
v různých situacích vývoje mladého člověka [Marsland 1978]. Tato kritika „zprava“ je podle našeho
soudu logickým důsledkem nedůsledností, jichž se levicově orientovaní autoři *Resistance Through
Rituals* dopustili zejména v historicko-materialistickém zakotvení presentované koncepce subkultury
a v dialektice třídních a generačních (tj. specifických a obecných) znaků mládeže.

však determinující úlohu „světa“ dospělých, neboť v něm se více odráží nejen generační, ale vlastně celá historická zkušenost třídy, společnosti, lidstva.

Proti teoretickým konstrukcím subkultury, které ignorují společenskou (historickou a sociálně třídní) determinaci kulturních projevů mládeže, se postavili autoři rozsáhlé výzkumné práce, která se koncem sedmdesátých let zabývala dynamikou rozvoje způsobu života československé mládeže [Suchý 1977 : 89]. Autoři uvádějí, že „pokusy separovat ze způsobu života mládeže zvláštní kulturu mládeže jako soustavu životních potřeb, cílů a hodnot zásadně odlišných od celospolečenských, vyúsťují do závěrů, které mládež zavádějí na cestu kulturní izolace a komplikují její vstup do života“. Současně autoři nepopírají specifické rysy (resp. způsoby života) mládeže. Odlišnosti vidí ve dvou směrech : „Na jedné straně nedovoluje nezralá osobnost mladého člověka obsáhnout v životním procesu stejnou šíři životních projevů jako osobnost dospělého a jeho způsob života se proto utváří jako obsahově chudší. Na druhé straně čerpá však život mladého člověka právě ze zúženého životního horizontu energii pro důležitou selekci a inovační modifikaci životních vzorů a hodnot, které způsobují, že se způsob života mladistvých rozvíjí mnohem dynamičtěji než způsob života dospělých“ [Suchý 1977 : 90].

V zásadě lze s tímto kritickým názorem na subkulturní teorie souhlasit, domníváme se však, že některé citované argumenty vyžadují upřesnění. Jsme toho názoru, že závěry subkulturních teorií, na něž se vztahuje uvedená inkriminace, ani tak nezavádějí mládež na „cestu kulturní izolace“, neboť ta je možná spíše jen v teoretické konstrukci některých subkulturních teoretiků než ve společenské praxi, ani tyto závěry nemusí vést „ke komplikování vstupu mládeže do života“ (subkultura může být i pohodlnou cestou k akceptaci maloměstských hodnot), ale spíše mohou ve svých praktických důsledcích omezovat společenskou angažovanost mládeže, odvádět ji (a další skupiny) od reálných palčivých společenských problémů a oslabovat intervenci mládeže do rozhodujících (sociálně třídních) celospolečenských procesů. Odlišnosti způsobu života mládeže a dospělých podle našeho soudu nepramení ani tak z toho, že způsob života mládeže je ve srovnání s dospělými „obsahově chudší“ (což podle autorů uvedené studie umožňuje i inovační modifikaci hodnot), ale z historicky odlišné zkušenosti každé nové generace (sociálně historický faktor) a ze specifík daného ontogenetického stupně (mentální biologický faktor) (7).

K pochopení odlišnosti kultury mladé generace nesporně přispívá i poznatek, který autoři uvádějí na jiném místě práce : „Ke specifikám struktury potřeb mládeže nepochybně patří také to, že potřeby sebevyjádření, sebepoznání a seberealizace zaujímají v hierarchii potřeb přední místo“ [Suchý 1977 : 78–79].

V druhé polovině osmdesátých let prochází většina socialistických zemí kvalitativně novou etapou vývoje. Nové společenské skutečnosti, možnosti i požadavky mění mnohé tradiční názory a hodnoty, což ve svých důsledcích mimo jiné umožňuje vyšší míru diferenciací nové generace jak ve vztahu k ostatním generacím, tak v jejím rámci. Celospolečenské změny a s nimi související růst odlišnosti mládeže jako celku i růst různorodosti skupin mládeže vedly k tomu, že se stále častěji v marxistické (zejména sovětské) sociologii mládeže střetáváme s pojmem subkultura mládeže. I. S. Kon například píše, že jsme si o tématu subkultury zvykli uvažovat „hlavně na základě problémů v zahraničí – zdaleky prý je lépe vidět. Ano, a je to klidnější. Někteří autoři dokonce samotný termín subkultury mládeže prohlašovali za

(7) Teze o relativní chudobě životního způsobu mládeže (ve srovnání s životním způsobem dospělých) by mohla vést k nepřesnému a mechanickému závěru, že proces společenského zrání člověka je procesem rozšiřování (bohatnutí) životních aktivit. Je tomu tak jen do jisté míry, neboť současně s mládím člověk nutně opouští řadu aktivit, které jsou příznačné jen pro mládí. Označení životního způsobu mládeže jako „obsahově chudšího“ ve srovnání se životním způsobem dospělých nepovažujeme za přesné.

buržoazní. A to je ještě klidnější“ [Kon 1987 : 71]. Kon velmi výstižně naznačuje, v čem je podstata věci, když na adresu neformálních skupin mládeže, jež hledají sobě a době vlastní způsob vyjádření, poznamenává: „My starší o nich nechceme vědět, uznat je. A v tom se skrývá nebezpečí pro obě strany“.

I mnozí ze sociologů mládeže v socialistických zemích, kteří dosud rezervují termín subkultura spíše pro způsoby chování (styly) západní mládeže – jako například V. I. Čuprov – zdůrazňují, že chápání sociálního rozvoje mládeže v podmínkách sociálně ekonomického urychlení „zahrnuje v širokém smyslu ty změny u mladé generace, které se týkají přechodu z jednoho kvalitativního stavu v druhý... Nejdůležitější integrační charakteristikou přeměn tohoto kvalitativního stavu je životní způsob mládeže. Životní způsob, představující způsoby vlastní organizaci činnosti mladých lidí, odráží jak obecné, tak i specifické procesy probíhající v prostředí mládeže. V tomto smyslu můžeme zcela právem hovořit o specifice stylu života mládeže jako charakteristice určující etapy jejího sociálního rozvoje“ [Čuprov 1987 : 28].

Vývoj v Sovětském svazu a v některých dalších socialistických zemích ve druhé polovině osmdesátých let vytváří předpoklady pro výraznější a rozmanitější sebevyjádření mladé generace, ale i pro vnímavější reflexi mládeže a jejich hodnot a aktivit společenskými vědami. Je přirozené, že narůstající rozmanitost aktivit mládeže se neprojevuje jen v rámci uspokojování „rozvojových“ potřeb člověka (vzdělávání, společenská angažovanost atd.). Do jisté míry souhlasíme s tím, že v projevech mládeže je kromě pozitivních rysů patrná – řečeno slovy I. V. Čuprova – i „chorobná samolibost“, že mnohé kulturní orientace a aktivity mládeže v socialistických zemích jsou „napodobováním západní subkultury mládeže“, což může mít i vážné ideologické důsledky, a že „některé aktivity neformálních skupin mládeže jsou asociální“. Překvapivé a těžko přijatelné jsou však argumenty typu: „K devíti právním deliktům z každých deseti, kterých se dopouští mládež, dochází v neformálních skupinách“ [Čuprov 1987 : 73]. Relevance takových zjištění pro poznání a hodnocení neformálních skupin či subkultur mládeže je více než sporná.

I. M. Iljinskij dává vzrůstající různorodost zájmů a požadavků mladých lidí a početní růst neformálních skupin a subkultur mládeže do souvislosti jak se zvyšováním vzdělanosti, informovanosti a blahobytu mládeže, tak s dosavadní „neschopností existujících organizací tyto požadavky a zájmy uspokojit. Růst neformálních sdružení mládeže je v mnohém reakcí na formálnost v činnosti Komsomolu, na nesoulad metod této činnosti s duchem času, úrovní intelektuálního a kulturního rozvoje mladých lidí“ [Iljinskij 1987 : 69].

S pojmy kultury mládeže, subkultury mládeže a kontrakultury se setkáváme v zásadní stati, kterou nedávno publikoval časopis Istorija SSSR [Bestužev-Lada 1988]. Autor souhlasí s názorem, který byl mimo jiné formulován i na XX. sjezdu VLKSM, že „přeorganizovanost“, formalismus a byrokratismus v mládežnické organizaci vedly k nárůstu neformálních skupin (organizací) mládeže, k utvoření mnoha kontrakultur mládeže. Připomíná však, že „obecně vzato neformální skupiny byly i dříve; existovaly i mládežnické subkultury (specifické druhy celkové kultury). Ale pouze v podmínkách masového přechodu od tradičního vesnického k současnému městskému způsobu života, v rámci přeměny demokratického centralismu v byrokratický, mohly neformální skupiny a subkultury získat rozměr a charakter aktuálního sociálního problému“ [Bestužev-Lada 1988 : 37–38].

Bestužev-Lada podporuje iniciativy, které dávají vzniknout různým zájmovým klubům, sdružením, kroužkům apod., neboť v tom mimo jiné spatřuje reálnou možnost rozvinout kulturu mládeže, která se bude moci postavit kontrakultuře a zatlačit ji. Význam existence a rozvoje těchto zájmových klubů a sdružení vidí i v utvoření prostoru pro mezigenerační dialog a pro překonání nedorozumění a odcizení mezi mladými a staršími generacemi. Za podstatný prvek v činnosti zájmových klubů považuje kontakt „otců a dětí“. Autor se

domnívá, že v souvislosti s přechodem od tradičního „vesnického“ způsobu života k nynějšímu „městskému“ se kontakt mezi dětmi a rodiči výrazně snížil (8). „Dříve představitelé různých pokolení žili a pracovali společně a tento pro lidskou společnost přirozený stav zabezpečil jednotu a návaznost generací. Při přechodu na současný městský způsob života jsme dali dorůstající pokolení do péče profesionálních vychovatelů, začali jsme svým dětem odpočítávat minuty společně stráveného času a v důsledku toho povážlivě narůstá rozpor generací s dalekosáhlými důsledky“ [Bestužev-Lada 1988 : 36].

I. Bestužev-Lada nevyzývá k návratu do „idylické“ minulosti. Šanci vidí v aktivizaci lidí (a zde se zdá, že má na mysli především rodičovskou generaci) ve volném čase, při realizaci zájmů, při organizování volného času dětí a mládeže. Slibuje si od toho možnost neztratit kontakt rodičů s dětmi a vytvořit „mosty“ spojující kultury mládeže s celkovou kulturou, „mosty“, které by umožnily lépe zakomponovat subkulturní prvky do kultury společnosti.

Sympatické, ale přece poněkud platonické závěry I. Bestuževa-Lady, provokují řadu otázek: je hlavní příčinou rozporů a nepochopení mezi generacemi žalostně ubývajících množství kontaktů mezi rodiči a dětmi? Došlo vůbec k podstatnému zredukování těchto kontaktů? Je existence rozporů mezi generacemi důsledkem přechodu z tradičního „vesnického“ životního způsobu na dnešní převážně „městský“ způsob života?

Předpoklad výrazného snížení kontaktů mezi rodiči a dětmi, na němž autor postavil své tvrzení, je sporný. Pravdou je, že v minulosti mnohem více času trávili rodiče s dětmi ve stejném prostoru (v obydlí, v dílně, na poli, na zábavách apod.). Rozpad rodiny jako hospodářsko-produkční jednotky jistě přivodil zásadní změnu. Musíme si však položit otázku, zda prostorová blízkost rodičů a dětí také znamenala vysokou frekvenci a intenzitu mezigeneračních kontaktů. Etnografické a historické práce přinášejí důkazy o tom, že přes prostorovou blízkost nebyly kontakty rodičů a dětí (zvláště pokud jde o kontakty dětí a otců) příliš bohaté a že na rozdíl od současnosti se zachovával mezi rodiči a dětmi značný sociálně emocionální odstup [Holeček 1928]. Je nesporné, že dnes, kdy rodiče tráví větší část pracovního dne mimo dosah dětí, se kontakt s dětmi soustřeďuje do kratších časových úseků ve všedních dnech, do víkendů, dovolených apod. Charakter těchto kontaktů je sociálně diferencovaný a především v důsledku práce mimo zaměstnání (což platí pro matky, ale i otce) často výrazně limitovaný [Vybrané 1988].

Přesto se domníváme, že celkově kontaktů mezi generací rodičů a dětí nebylo. Od původní jednoduchosti, omezenosti a určenosti vztahů v minulosti společnost přešla k mnohostrannějšímu, sociálně bohatšímu způsobu mezigeneračních kontaktů, který nabízí širší volbu vztahů a komunikačních médií (9). Kontakty mezi dětmi a rodiči získaly novou kvalitu. Soudíme proto, že srovnání minulosti a současnosti je v tomto směru zajímavé, ale nelze na základě

(8) Použití pojmů „městský“ a „vesnický“ způsob života má patrně v kontextu sociálních, ekonomických a kulturních proměn, kterými prošla v posledních sto letech společnost žijící na dnešním území SSSR – svůj specifický význam. Je zřejmé, že tyto pojmy mají v uvedené práci spíše ilustrativní než explikační funkci, neboť postihují jevovou (kulturní) stránku revolučních proměn ekonomických, sociálních a politických vztahů v Rusku, resp. v SSSR. V hospodářsky vyspělých zemích střední a západní Evropy se teritoriální fenomén („město“, „vesnice“) neprojevoval tak výrazně, a proto užívané etapy vývoje životního způsobu akcentují i ve svých názvech charakteristické změny výrobních sil a vztahů.

(9) Naše i zahraniční výzkumy [Vybrané 1988; Youniss-Smollar 1985 aj.] potvrzují, že nejvýznamnější roli v komunikačním poli mladých lidí sehrávají rodiče (především matky). Generačně homogenní kontakty dominují jen v některých oblastech (komunikace o problematice intimních vztahů, o realizaci zájmů a zálib apod.). Význam ostatních osob a skupin (učitelé, vedoucí, spolupracovníci atd.) je podstatně slabší. Samostatným problémem je syčení komunikačního pole mladých lidí prostřednictvím (zvláště interaktivních) informačních systémů. Rozvoj těchto systémů může vést ke snížení rozsahu bezprostředních kontaktů rodičů a dětí. současně však nabízí intergenerační komunikační bázi.

hypertrofizace určitých kvantitativních stránek vyvozovat tak závažné závěry, k nimž dospěl Bestužev-Lada.

I když nemáme dostatek empirických dat pro historickou komparaci, domníváme se dále, že mezigenerační rozpory nejsou dány mírou mezigeneračních kontaktů. Nelze popřít, že existuje jisté optimum frekvence a intenzity těchto kontaktů, respektive optimální poměr mezi generačně heterogenními a generačně homogenními vztahy, který je však proměnlivý v závislosti na stupni vývoje společnosti, skupiny mládeže i konkrétního individua. Na obě strany od tohoto optima (směrem k absenci vztahů i směrem k jejich přesycenosti) vzrůstá předpoklad vzájemného neporozumění generací.

I v oněch dobách, kdy většina společnosti žila archaickým „vesnickým“ způsobem a mezi dětmi a rodiči vznikaly kontakty v pracovní i relaxační části dne, mohlo docházet a také – jak svědčí dobová beletrie – docházelo k mezigeneračním rozporům i konfliktům, které byly v té době o to významnější, o co méně bylo možností „úniku“ z relativně omezené a uzavřené sítě vztahů v rodině a vesnici. Možná však, že právě tato skutečnost, ze které vyplýval vysoký stupeň vzájemné závislosti konkrétních jedinců a obtížnost zaměnitelnosti vztahů, byla příčinou odlišného charakteru rozporů a konfliktů mezi staršími a mladými, rodiči a dětmi ve srovnání se současností.

Obecnější příčinou narůstání mezigeneračních rozporů jsou historické změny ve společnosti a dynamice těchto změn, které se nejcitlivěji odrážejí v procesu utváření myšlení a jednání mládeže a dávají vzniknout novým specifickým prvkům, jež mládež charakterizují (10).

Předchozí neúplný přehled různých názorů na subkulturu mládeže v socialistických zemích lze uzavřít zjištěním, že většina marxistických sociologů mládeže již explicitně neodmítá pojem subkultury, pokud je chápán historicky, třídě, jako určitý (třídě a historicky determinovaný) aspekt kultury socialistické společnosti. Nové společenské podmínky v socialistických zemích totiž mimo jiné vytvářejí širší prostor pro konstituování skupin mládeže, které se vyznačují specifickými životními orientacemi, vzory, hodnotami a styly, jež posléze mohou ve vztahu k těmto novým podmínkám působit jako katalyzátor inovací.

Společenská, zejména výchovná praxe si klade otázku, jak na tyto skutečnosti reagovat. Doba, kdy je bylo možno ignorovat nebo „řešit“ více či méně represivními opatřeními, je minulostí, nemá-li dojít k dalšímu prohlubování formalismu, apatie a dvojí morálky mládeže, která je důsledkem stále větší akceptace a reprodukce existujících dvou sfér společenského života – oficiální a tzv. „druhé“, jež nedostatky oficiální sféry kompenzuje, ale současně i paralyzuje její rozvoj.

Jakou odpověď na položenou otázku dává současná marxistická sociologie mládeže? Narůstání specifických neformálních kulturních aktivit mládeže v socialistických zemích je složitým procesem. Lze v něm spatřovat příslib žádoucích změn celkové kultury společnosti, ale i prvky, které se dostávají do rozporu s celospolečenskými zájmy. Společenská přestavba, intenzifikace sociálně ekonomického rozvoje, demokratizace společenského života a další proklamované úkoly a cíle jsou nemyslitelné bez mládeže. Mládež osmdesátých let se však nemůže angažovat tak jako generace, které prožily své mládí v padesátých, šedesátých či sedmdesátých letech. Proto je nezbytné vše nové, co vzniká, otevřít mládeži tak, aby do onoho nového mohla vnést nejen svoje síly a schopnosti, ale i své vlastní představy, pocity, hodnoty, svou kulturu, která se jedinečně tak (odhlédneme-li od její delikventní složky) může stát dynamizujícím a inovujícím prvkem započatých společenských proměn.

Jsou s tím spjata i rizika, ale mnohem větším rizikem by bylo pokoušet se reglementovat či

(10) Toto tvrzení není v rozporu s jinde prezentovaným zjištěním tendence ke sblížování některých prvků charakterizujících mládež a dospělé. V současnosti jsme svědky obousměrného dialektického procesu sblížování a současně vyhraňování generací [Sak-Kabátek 1985].

autoritativně vymezovat kulturu mládeže. Takový přístup imanentně obsahuje prvek odcizení přestavby mladým lidem podobně, jako již v minulosti byly u mnohých navozeny pocity odcizení v práci a ve společensko-politické aktivitě. Znamenalo by to další reorientaci potenciálu a seberealizace mladých lidí do oblastí, v nichž je aktivita mládeže – z hlediska celospolečenských potřeb – málo efektivní, málo produktivní, nebo se dokonce dostává do rozporu se společenskými zájmy a normami.

Diskuse marxistických sociologů mládeže z posledních let, které se explicitně či jen implicitně dotýkající problémů subkultury mládeže, se shodují v názoru, že doba si vyžaduje akcentovat roli mládeže jako důležitého subjektu proměn kultury socialistické společnosti. „Kvalitativně nová důvěra k mládeži se musí projevovat ve velké trpělivosti k jejímu způsobu života – myšlení, jazyku, manýrám, oblékání, hudbě a dalším zájmům. Je čas, aby se starší generace naučila mládež poslouchat, metodu poučování a kázání nahradit metodou přesvědčování, halasný monolog – klidným, seriózním dialogem“ [Iljinskij 1987 : 69].

Ke koncepci výzkumu generační kultury

Porozumět mládeži, její kultuře a navázat s ní seriózní dialog, lze těžko, pokud chybí hlubší znalost a kvalifikovaná hodnocení jejích specifických kulturních projevů. Samotný počet článků v populárním tisku, filmových a televizních scénářů, beletristických děl apod., které pojednávají o kultuře, subkultuře i kontrakultuře mládeže v československých podmínkách (počítaje punky, rockery, novoromantiky, přes fotbalové nebo počítačové fanoušky a konče mladými lidmi, kteří jsou závislí na drogách) a počet obdobně tematicky zaměřených publikací odborného, tj. sociologického, pedagogického, uměnovědného a jiného charakteru, nás dovádí k těmto závěrům: za prvé, orientace na specifické kulturní projevy mládeže je velmi slabá, a za druhé, v celkové produkci nalezneme jen několik odborných titulů, které se danou problematikou zabývají hlouběji, přinášejí teoretické analýzy, interpretují empirická data výzkumů apod. (11).

Lze říci, že zpracování teoretických otázek specifických kulturních projevů mládeže a jejich souvztažností ke kultuře společnosti, stejně jako systematický empirický výzkum této problematiky je teprve před námi. Chybí pojmový aparát, o metodicko-technických nástrojích ani nemluvě. Naznačme proto alespoň konceptuální rámec, v němž by se mohly další práce – s využitím modelu společenského zrání mládeže v konkrétní generaci (12) – pohybovat.

Nejdříve několik poznámek k pojmu subkultura. Domníváme se, že pojem subkultura je plně oprávněný například pro označení etnických skupin, které žijí v prostředí s jinou kulturní tradicí, s jinými kulturními vzorci. V takovém pojetí má termín subkultura přesně vymezený obsah, smysl, lze jej poměrně snadno operacionalizovat a lze s jeho pomocí sledovat sociální funkce, příčiny a důsledky procesů diferenciací uvnitř skupiny i sblížování s kulturou, v níž příslušná etnická skupina žije. Subkultura se v tomto případě utváří jako komunikační forma mezi různými kulturními elementy, komplexy a vzory, jako adaptační báze, jako prostředek zabraňující vzniku sociální anomie, která je příznačná pro izolované jedince ocitající se v novém, neznámém kulturním prostředí.

(11) V bibliografii prací o dětech a mládeži (knižní a časopisecká produkce v ČSSR v roce 1983), kterou zpracovala a vydala Mladá fronta, nalezneme více než tisíc odkazů na literaturu o mládeži (excerpce veškeré knižní produkce a 45 odborných a populárních časopisů). V tomto počtu je však jen 11 článků (žádná knižní publikace), které se alespoň dílčím způsobem zabývají kulturou mládeže. V posledních letech je zřejmě situace příznivější (bibliografie nejsou zpracovávány a tak nelze uvést přesné údaje), ale rozhodně dané téma nepatří k frekventovaným.

(12) Blíže viz [Kabátek-Sak 1989].

Je zřejmé, že toto pojetí není aplikovatelné na mládež a její kulturu. Vztah kultury mládeže a kultury dospělé společnosti nebyl a není v žádné společnosti vztahem různých kulturních vzorců, ale pouze vztahem více či méně historicky posunutých, a tudíž objektivně pozměněných a subjektivně odlišně vnímaných a vyjadřovaných hodnot a norem v rámci jediného, i když vnitřně strukturovaného, kontinuálně se vyvíjejícího kulturního vzorce.

Druhá námutka vůči pojmu subkultura je čistě terminologická a vlastně ji již před lety vyjádřil J. Wiatr, když položil otázku, zda má tento pojem smysl, neboť vlastně skoro každou kulturu můžeme chápat jako subkulturu k nějaké širší kultuře. „Chápeme-li kulturu široce jako objektivizovaný produkt jisté pospolitosti, pak je pro nás termín subkultura zbytečný“ [Wiatr 1968 : 28].

Nabízí se tedy jednodušší pojem kultura mládeže. Budeme-li však analyzovat kulturu současné vyspělé společnosti a pokusíme-li se o postžení jejích základních vrstev či dimenzí, zjistíme, že kultura společnosti se skládá z dimenze: a) všelidské; b) třídní; c) národní; d) generační; e) z dalších dimenzí, jež reflektují zvláštnosti dané pohlavím, profesí, vzděláním, teritoriem apod. Tyto dimenze se v sociální realitě vzájemně složitě ovlivňují, prolínají, překrývají s tím, že vždy vyšší úroveň v naznačené hierarchii čtyř prvních dimenzí více či méně určuje základní rysy úrovní nižších. Čisté podoby těchto dimenzí jsou výsledkem abstrakce a generalizace. Pozorujeme-li určitou historicky vytvořenou kulturu prizmatem jen jedné z uvedených dimenzí, je nezbytné si uvědomovat intervenci dalších, především „vyšších“ dimenzí.

Hierarchizujeme-li různé strukturní dimenze kultury, zjišťujeme, že kultura mládeže je pouze specifikací obecnějšího pojmu generační kultura. Domníváme se však, že o generační kultuře je možno mluvit především v souvislosti se sociálním věkem mládeže. Jsou pro to nejméně dva důvody.

První důvod: v mládí se generační kultura utváří a mladá generace si ji s sebou nese do dospělosti. Soudíme totiž, že funkcionalistická představa o tom, že kultura mládeže splní v mládí svou roli „převodního mechanismu“, že vyřeší specifické sociální problémy mládeže a odumře s tím, jak na její místo nastoupí hodnoty, normy a role kultury dospělých, je nesprávná (13). Různé jevové podoby kultury, které si generace utváří v době mládí, v dospělosti skutečně mizí, ale podstatné kulturní znaky z mládí zůstávají zakódovány v generaci po celou dobu její existence, i když jsou obvykle v dospělosti modifikovány a zastíněny novými sociálními rolemi. Tyto generační kulturní znaky se mnohdy projevují až s odstupem času, kdy se daná generace stane dominantní v rozhodujících kulturních strukturách a procesech. Teprve čas tak vlastně ukáže, co ze specifických prvků generační kultury je schopno se prosadit jako inovující faktor historické kulturní kontinuity dané společnosti (14).

(13) Tyto představy nepatří v nemarxistické sociologii minulosti a nesdílejí je jen autoři, kteří se explicitně hlásí k funkcionalismu. Objevují se i v reprezentativních sociologických publikacích sedmdesátých a osmdesátých let, např. [Nobbs-Hins-Flemming 1975].

(14) Je např. zřejmé, že kultura generace, která u nás sociálně vyvrála v padesátých letech, se v průběhu šedesátých let – kdy tato generace zaujala významné společenské pozice – velmi výrazně proměnila. Do značné míry se zřekla rysů jednostrannosti, napodobování cizích kulturních stylů, schematismu a intolerance vůči nonkonformním stylům. Současně však tato generace do kultury socialistické společnosti pevně zakódovala pozitivní prvky, které se ve společnosti prosadily v době jejího mládí (široké zpřístupnění kultury, odstranění elitářských tendencí, životní optimismus, víra v síly člověka apod.). Na těchto pozitivních kulturních prvcích, které vyvrály s generací padesátých let, pak mohla vyrůst i významná generace let šedesátých. Nic na tom nemění fakt, že se velká část generace padesátých let novým kulturním fenoménům, s nimiž přichází generace šedesátých let (beatová hudba, divadla malých forem, džínové oblečení, dlouhé vlasy, majálesy atd.), usilovně bránila. Avšak i tato generačně –

Druhý důvod: v mládí jsou znaky generační kultury zjevné a manifestované. Je tomu tak především proto, že mládež není pevně zakotvena v systému společenských (zvláště výrobních) vztahů a v důsledku toho nemá ještě tak výrazně rozvinuté znaky třídní kultury ani znaky dalších dimenzí kultury společnosti (profese, teritorium ap.). V dospělé generaci se již na základě sociálně diferenciacních procesů plně prosazují především určující znaky třídní kultury, poznamenané znaky konkrétní generační kultury.

Mladou generaci utváří kulturní, historicky vzniklé a sociálně diferenciované prostředí, ale generace také utváří sebe sama a tím ovlivňuje změny v kultuře dané společnosti. Ve vztazích uvnitř skupin mládeže vznikají nezbytné předpoklady proměn kulturních hodnot získaných od minulých generací. Možnost, resp. potřeba mládeže přistupovat nově ke kultuře, kterou vytvořila dosavadní historie, je dána nejen objektivně, novou společenskou situací, v níž generace zraje, ale, i subjektivně: mladí lidé chtějí manifestovat svou relativní zralost a utvářením specifických kulturních prvků se generačně sebevyjadřují a sebestpotvrzují.

. Na základě toho, co bylo řečeno, zodpovíme závěrem tři klíčové otázky: co je generační kultura, v čem spočívají její zdroje a v čem je její význam pro vývoj mladé generace a celé společnosti. Kulturu společnosti chápeme jako souhrnné označení způsobu (jež v sobě zahrnuje dialektiku obsahu a formy), jímž společnost zachází s přírodním prostředím, materiálními a duchovními hodnotami vytvořenými předchozími generacemi, a jímž toto prostředí a hodnoty uchovává, mění a rozšiřuje. Kultura společnosti je abstraktním pojmem, reprezentantem kulturních projevů, které jsou v dané společnosti „všeobecně“ akceptovány, které jsou fenoménem vládnoucích společenských vztahů a dosaženého stupně rozvoje výrobních sil. Své konkrétní vyjádření (odraz i zdroj) nachází ve skupinových kulturách. V třídních společnostech je obsah pojmu kultura společnosti, tj. oblast „všeobecně akceptovaného“, vymezen především třídním zájmem, který je uplatňován v závislosti na ekonomickém postavení a politické moci jednotlivých sociálně třídních skupin ve společnosti (15).

Akcelerace společenského vývoje se nutně promítá do růstu významu generační kultury, neboť nové generace se stávají vhodným objektem, na nějž jsou (ať již intencionálně či funkcionálně) přenášeny nové a do budoucnosti zaměřené prvky společenské kultury, ale

samozejmě i sociálně třídně – vedená konfrontace se bez ohledu na původní intence stala cestou k prosazení generační kultury šedesátých let, z jejíhož pozitivního odkazu mimo jiné čerpají nové generace dodnes. Na druhé straně však mohou i pozitivní „nadčasové“ prvky generačních kultur působit na rozvoj společnosti nepříznivě, pokud jsou novým generacím vnucovány, pokud záměrně a necitlivě „přehlušují“ kulturní projevy nových generací.

(15) Uvedené vymezení pojmu kultura je utilitární ve vztahu k předmětu a cíli této práce. Pojem kultura patří mezi multidimenzionální a multidisciplinární pojmy. Jeho nejednoznačnost je dána jak specifickou aplikací v různých oborech (v biologii, agronomii, antropologii, filozofii, historii, sociologii, etnografii, psychologii atd.) a v rámci různých škol a směrů, tak i jeho složitou genezí, počínaje antikou přes novověkou filozofii až po koncepcí Diltheyovy, Sorokinovy, Homansovy a Parsonsovy [Kluckhohn-Kroeber 1952]. Marxistická sociologie zpravidla rozumí kulturou „souhrn materiálních a duchovních výsledků lidské činnosti, tj. hodnot a uznávaných způsobů a metod jednání a chování, jež jsou objektivovány a obecně v určitých společenských skupinách přijímány a předávány dalším generacím“ [Sedláček 1966 : 233; Szczepanski 1966 : 35]. V nemarxistické sociologii lze rozlišit dvě základní skupiny pojetí kultury: první, výrazně odlišné od marxistického pojetí, víceméně zužuje kulturu jen na sféru duchovní kultury, chápe ji jako souhrn idejí, znaků, norem apod., jejichž subjektem utváření jsou někdy dokonce jen úzké skupiny lidí (duchovní elity), které ztělesňují abstraktní principy dobra, spravedlnosti, krásna atd. Druhá skupina nemarxistických autorů chápe kulturu v mnoha ohledech podobně jako pojetí marxistické. Např. A. Bláha specifikuje kulturu jako výsledek sociálně a historicky podmíněné interakce člověka s přírodou, ať již s přírodou kolem nás nebo s přírodou, jež je v nás. „Kultura je vytvářením nástrojů, řízení a hodnot (kultura technická, sociální a duchovní . . .)“ [Bláha 1968 : 93].

neméně významné jsou nové generace jako potenciaální subjekt rozvoje a inovace těchto prvků. V dobách, kdy relevantní kulturní změny probíhaly v dlouhých časových odstupech, ve společnosti vládli především zvyk, obyčej a rituál, kultura byla ostře sociálně diferenciována a rozvoj výrobních sil neumožňoval vznik sociální skupiny mládeže v celém profilu sociálně třídní struktury, neexistovaly ani podmínky pro vyhraněné generační kultury (16). Existovaly pouze relativně neměnné zvyky a obyčeje příslušející k společenským třídám a vrstvám, k různým věkovým obdobím života, etnickým skupinám apod. V situaci, kdy se kultura dynamizuje, některé její stránky mají konjunkturální či módní povahu, kdy dochází k intenzivní výměně kulturních informací mezi národy, státy a kontinenty, kdy se i informačně (podstatně méně ekonomicky a mocensky) otevírají kultury různých sociálních tříd a vrstev a kdy celkově jsou pro kultury různých skupin příznačné časté změny, roste význam generační kultury. Anž bychom snižovali určující vliv třídní dimenze kultury a odhlíželi od souvztažnosti třídní a generační kultury, můžeme říci, že generační kultura se stává fenoménem velké části změn (pozitivních i negativních) v kultuře celé společnosti.

V návaznosti na uvedené vymezení kultury společnosti lze říci, že generační kultura postihuje historicky specifické kulturní rysy, které v mládí vystupují na povrch a proto jsou i v širším kulturním kontextu kontrastní a v jevové rovině snadno identifikovatelné. Tyto rysy se vtiskují – i když v méně zjevné podobě a diferencovaně z hlediska jednotlivých sociálně třídních skupin – do kulturního profilu generace jako celku. Kulturní profil utvořený v mládí zůstává v mnoha ohledech dominantní i v dalších obdobích vývoje konkrétní generace. Generační kulturu proto chápeme především jako způsob a výsledky společenského zrání ve změněných historických podmínkách. Prostřednictvím těchto způsobů společenského zrání se mladá generace sociálně učí, ale i sebedefinuje a sebedotvrzuje, vyrovnává s tradičními kulturními hodnotami společnosti (resp. dané sociálně třídní, etnické aj. skupiny), ale i utváří nové hodnoty.

Kde hledat zdroje kulturního odlišení nových generací? Imanentní součástí kontinuity generačních kultur je diskontinuita. Komplementárním prvkem převzetí kulturního dědictví minulých generací je také odmítnutí překonaného, přeměna starých a vytvoření nových prvků kultury nastupující generací. O tom, v jaké míře a v rámci jakých subjektů historického pohybu mohou jednotlivé mladé generace prokázat svou inovační potencialitu, nerozhodují ony sami, ale konkrétní historické podmínky.

Zdravý, dynamický vývoj společnosti předpokládá určitou míru generační diskontinuity. Tato míra závisí na typu, vývojovém stupni a konkrétní situaci společnosti. Její exaktnější určení si vyžádá longitudinální výzkum, který by mimo jiné umožnil vyjádřit poměr mezi kontinuitními a diskontinuitními prvky v kultuře generace na základě indexu kulturní diskontinuity generací (17).

Tento index by bylo nezbytné prozkoumat z hlediska historických období, v nichž se generace utvářely a z hlediska sociálně třídních subjektů společenského pohybu. Patrně by byla potvrzena hypotéza, že mezi mírou generační diskontinuity a dynamikou společenského vývoje existuje korelace: s vyšší dynamikou vývoje roste index diskontinuity v generační kultuře. Nejvyšších hodnot dosahuje korelace mezi vývojovou dynamikou a diskontinuitními prvky v generační kultuře pochopitelně v obdobích sociálních a kulturních revolucí.

(16) Máme na mysli generační kulturu v širokém sociálním pojetí. V rámci některých sociálně třídních a profesních skupin (např. v rámci vládnoucích tříd, v oblasti umění apod.) lze o generacích i v tomto období uvažovat.

(17) Úkol operacionalizovat zmíněný index je součástí čs. části projektových příprav mezinárodního longitudinálního výzkumu životních drah. Longitudinální šetření zachycující vývojovou trajektorii sledované generace bude doplněno o opakovaný výzkum mládeže.

Vztah mezi diskontinuitními prvky v generační kultuře a vývojovou dynamikou se uskutečňuje v kontextu kulturní kontinuity společnosti. Zmíněná korelace má však i své limity. Lze si představit situaci, kdy index diskontinuity je ještě vyšší než v revolučních obdobích, tzn. překračuje svou „kritickou mez“, ale přesto se korelace s vývojovou dynamikou nezvyšuje, spíše naopak. Příčinou je popření kulturní kontinuity, negace kultury, odklon od nadčasových hodnot a norem vytvořených lidskou civilizací. V nedávné historii k takovým situacím došlo například v období německého fašismu nebo čínské tzv. kulturní revoluce a do jisté míry i u nás v období stalinismu.

Kulturní diskontinuita se projevuje u všech sociálně třídních skupin generace, ale je zřejmé, že použijeme-li uvažovaný index, bude ve vztahu k různým skupinám i při shodné velikosti vyjadřovat různou, a to i diametrálně odlišnou a protichůdnou kvalitu mezigeneračních proměn. Stejně tak je zřejmé, že ve vztahu diskontinuity generační kultury a dynamiky vývoje je rozhodujícím faktorem dynamika vývoje společnosti. V obdobích celospolečenských kulturních změn a zvýšené vývojové dynamiky se otevírá prostor i pro vznik specifických prvků v generačních kulturách (zvláště v kulturách mladých generací) a pro jejich pronikání do kultury celé společnosti. To může vést ke zvýšení generační diskontinuity, ale zároveň ke sblížení generačních kultur v důsledku snížení relevance generačních specifíků. Oba tyto dialekticky rozporné procesy umocňují nastoupené kulturní proměny společnosti.

Ti, kteří diskontinuitní prvky v generační kultuře, zvláště v kultuře mladých generací, podceňují nebo se domnívají, že jsou jen přechodné, „odbývají“ se v mládí a nepromítají se do „kulturního kódu“ generace, tak činí nejen z neznalosti, ale někdy i záměrně. Podceňování diskontinuity a nedialektické zdůrazňování kontinuity se stává výrazem stagnace a regrese a to i tehdy, když je popření pozitivního významu diskontinuity zdůvodňováno obavami z možných důsledků negativních stránek nových prvků v kultuře mládeže. V teoretickém i praktickém přístupu ke kultuře mladé generace se jedná o konzervatismus, který je většinou zahalen do abstraktního moralizování a varování před možným narušením principů a norem společnosti (18).

Vytváření šancí pro specifické kulturní projevy mládeže má význam nejen pro sebezpoznání a seberealizaci mladých lidí, ale i pro společnost a její vývoj. Diferencované kulturní vyjádření mladé generace je mimo jiné cestou k její společenské identitě. Možnost určité kulturní diskontinuity je jedním z předpokladů, aby se nová generace stala aktivním a tvůrčím článkem řetězu historické kulturní kontinuity.

Domněle či fakticky nové krůčky, které dělají mladí lidé na cestě kulturního vývoje společnosti, sice sami často přeceňují, a naopak mnozí starší lidé mají tendenci je podceňovat, avšak podstatné je, že jsou nezbytné pro konfrontaci nového se starým a dobrého se špatným (přičemž vůbec neplatí, že nové je vždy dobré a staré špatné). Tato konfrontace vede nejen ke tříbení kulturního „vkusu“ a rozvoji tvůrčích schopností nové generace, ale především přispívá k vývoji v kultuře společnosti a je jeho nezbytným zdrojem.

Společně s obecnými rozpory, které vyjadřují základní dialektiku vývoje (kontinuita versus diskontinuita) a které mladá generace bezprostředně nevnímá, určují kulturní specifika generací i konkrétní společenské rozpory, jež mladí lidé reflektují velmi citlivě. Tím, že mládež utváří „svou“ generační kulturu, se mimo jiné pokouší prosadit jednotu rolí alespoň v prostředí generačních skupin a vztahů. Často se přitom mladí lidé naivně domnívají, že do těchto skupin a vztahů se nepromítají existující společenské rozpory. Větší či menší neúspěch při prosazování „jednotných“ rolí v generačních skupinách a v rámci generační kultury

(18) Příkladem je nedávno publikovaný článek v sovětském tisku, který se nepřímou postavil proti změnám v sovětské společnosti, proti široké informovanosti, demokratizaci a svobodnému kulturnímu rozvoji mimo jiné i mládeže v neformálních skupinách [Andrejeva 1988].

umožňuje získat zkušenost, že společenská realita není metafyzická, ale dialektická. Vnitřně rozporné lidské role jsou odrazem vnitřních rozporů dané společnosti. Nicméně odhodlání mladé generace v rámci „svých“ skupin a „své“ kultury formovat lepší společenské vztahy zbavené rozporů, s nimiž se každodenně setkává v kontaktu se „světem dospělých“, je jádrem optimismu, který s sebou nese každá nová generace, každá nově utvářená generační kultura.

Důsledkem omezování podmínek pro vytvoření generační kultury nebo potlačování jejich projevů je neschopnost mládeže vyrovnat se s rozpory, ztráta odhodlání je postupně (ve věku dospělosti, kdy se člověk setkává s novými, často ještě složitějšími rozpory a problémy) překonávat. Naopak vytvoření podmínek pro rozvoj generační kultury umožňuje urychlit překonání nežádoucích kulturních rozporů společnosti a celkovou dynamiku kulturního rozvoje.

Kultura společnosti je „nejvyšší formou celkovosti a současně i strukturovanosti, je rozporná; tam, kde by přestaly protiklady, se celek začne rozkládat“ [Mukařovský 1936]. Pro generační kulturu platí uvedená myšlenka dvojnásob. Je rozporná ve vztahu ke kultuře společnosti, ke kultuře starších generací a právě v tom ohledu se zdá být celistvá a jednotná. Nahlédneme-li však do generační kultury hlouběji, poznáme, že je strukturovaná obdobně jako kultura společnosti, dokonce je ještě mnohem bohatěji členěna. Rozporná je proto i vnitřně. Rozpor zde tedy neexistuje jen jako obsah konfrontace mladé generace s existujícími kulturními hodnotami, které jsou ve společnosti, v sociálně třídni, etnické či jiné skupině „všeobecně“ akceptovány, ale také jako rozpor odlišných kulturních hodnot skupin mládeže s různým sociálně ekonomickým postavením a s různými kulturními styly.

Mladý člověk proto může své kulturní vzory vybírat z širší škály: nabízejí se mu nejen ty, které již jsou ve společnosti tradičně přijímány a výchovou a vzděláním šířeny, ale i takové, které si mladá generace utváří více či méně sama. Čím širší a svobodnější je tato volba, tím bohatší a tvořivější bude nová generace a tím spíše bude moci sehrávat roli subjektu sociální změny.

Literatura

- Abrams, M.: *The Teenage Consumer*. London, Routledge-Kagan 1959.
- Becker, H.: *Outsiders-Studie in the Sociology of Deviance*. New York, Free Press 1963.
- Bell, R. R.: *The Adolescent Subculture*. In: *The Sociology of Education*. Homewood 1962.
- Benedict, R.: *Patterns of Culture*. New York, McGraw-Hill 1946.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Sovremennye socialnye problemy molodoži; k istoriko-sociologičeskoj postanovke voprosa*. Istorija SSSR 1988, č. 2.
- Bláha, A. I.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
- Cohen, A. K.: *Delinquent Boys – The Subculture of Gang*. London, Collier-Macmillan 1955.
- Čuprov, V. I.: *Otázky sociálního rozvoje mládeže v podmínkách urychlení sociálně ekonomického rozvoje*. Impuls 1987, č. 1.
- Eisenstadt, S. N.: *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, The Free Press 1956.
- Elklin, F. – Westley, W. A.: *The Myth of Adolescent Culture*. American Sociological Review 1955, č. 20.
- European Contributions to Youth Research*. (Ed. by Hazekamp, J. L. – Meeus, W. – Poel, Y.). Amsterdam, Free Press 1988.
- Friedeburg, L.: *Zum Verhältnis von Jugend und Gesellschaft*. In: *Jugend in der modernen Gesellschaften*. Köln, Kliepenheuer-Witch 1965.
- Frith, S.: *The Sociology of Youth*. Ormskirk, Causeway Press 1984.
- Hebdige, D.: *Subculture: The Meaning of Style*. London, Methuen 1979.

- Holeček, J.: *Selství*. Praha, Česká akademie zemědělská 1928.
- Ilijinskij, I. M.: *Razvítije socializma i molodož*. Kommunist 1987, č. 6.
- Jurovský, A.: *Mládež a společnost*. Bratislava, Veda 1974.
- Kabátek, A. – Sak, P.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací*. Sociologický časopis 1989, č. 1.
- Kluckhohn, C. – Kroeber, A. L.: *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology 1952, č. 1.
- Kon, I. S.: *Komentář k článku J. Ščekočichina „Koho přivolává hlas zvonečku?“* Impuls 1987, č. 2.
- Kon, I. S.: *Kapitoly z psychologie dospívání*. Praha, SPN 1986.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Krech, D. – Črutchfield, R. S. – Ballachey, E. L.: *Člověk v společnosti*. Bratislava, VSAV 1968.
- Marsland, D.: *Sociological Explorations in the Service of Youth*. Leicester, NYB 1978.
- Mead, M.: *Coming of Age in Samoa*. New York, Harper 1928.
- Miller, D. R. – Swanson, G. E.: *The Changing American Parent: a Study in the Detroit Area*. New York, Wiley 1958.
- Miller, D. R. – Swanson, G. E.: *Inner Conflict and Defense Hold*. New York, Rinehart-Winston 1960.
- Parsons, T.: *Age and Sex in the Social Structure of the United States*. In: *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press 1972.
- Parsons, T.: *Psychoanalysis in the Social Structure*. Psychoanalytic Quarterly 1950, č. 19.
- Parsons, T.: *Youth in the Context of American Society*. New York, Deakalus 1962.
- Resistance Through Rituals. Youth Subculture in Post-War Britains*. Ed.: Hall, S. – Jeffersons, T. – Hutchinson. London 1976.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Sedláček, J.: *Heslo „kultura“*. In: *Filozofický slovník*. Praha, Svoboda 1966.
- Suchý, J. a kol.: *Mládež a socialistický způsob života. K problematice socializace československé mládeže*. Bratislava, VÚŽU 1977.
- Szczepanski, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, Svoboda 1966.
- Tenbruck, F. H.: *Jugend und Gesellschaft*. Freiburg, Rombach 1962.
- Vybrané malé sociální skupiny v procesu generační kontinuity* (A. Kabátek – Z. Mansfeldová – H. Navarová – J. Svitek). Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Wiatr, J. J.: *Společnost, úvod do systematické sociologie*. Praha, SPN 1968.
- Wolf, J.: *Kulturní a sociální antropologie*. Praha, Svoboda 1971.
- Yinger, M. J.: *Contraculture and Subculture*. American Sociological Review 1960, č. 25.
- Youniss, J. – Smollar, J.: *Adolescent Relation with Mothers, Fathers and Friends*. Chicago, University of Chicago Press 1985.

Резюме

A. Кабате́к: Молодежь – поколения – культура

Статья содержит три главы, из которых первая рассматривает динамику понимания субкультуры (культуры) молодежи в американской и западноевропейской социологии, вторая выражает точку зрения относительно развития этой проблематики в социологии европейских социалистических стран и третья пытается представить понимание специфических культурных признаков молодежи, которые автор совокупно называет «культурой поколения».

Первая глава критически возвращается к прежним, преимущественно функционалистски ориентированным пониманиям субкультуры (культуры) молодежи, показывает на их возможности и пределы познания молодого поколения. Она полемизирует и с выбранными новыми западными концепциями культуры молодежи, из которых некоторые близки к марксизму.

Вторая глава рассматривает сложное и не раз противоречивое развитие понимания субкультуры (культуры) молодежи в социологии социалистических стран и современное положение, когда уже понимание и само понятие субкультуры молодежи не отрицаются и, наоборот, существует явное стремление осуществить углубленный анализ и познать смысл культурного отличия молодежи и не рассматривать его лишь как правонарушение или как перенимание западных культурных образцов.

Третья глава начинается терминологическим экскурсом: автор выражает свою точку зрения относительно вопроса применения понятия субкультура и культура молодежи. Он объясняет, почему он выбрал понятие культура поколения, и что это понятие содержит, причем он исходит из того, что в молодости культура поколения формируется и молодое поколение несет ее в зрелость. Функционалистское представление о том, что культура (субкультура) молодежи решит специфические социальные проблемы молодости и отомрет вместе с тем, как ее место займут ценности, нормы и роль культуры взрослых, неточно. Разные являющиеся формы культуры, которую поколение создает во время молодости, в зрелом возрасте действительно исчезают, однако существенные культурные признаки юности остаются «закодированными» в поколении все время его существования, хотя они, по обыкновению, в зрелом возрасте модифицируются. Многие культурные признаки поколения внешне проявляются только после некоторого времени, когда данное поколение становится доминирующим в важных общественных структурах и процессах. Следовательно, только время покажет, что из специфических элементов культур поколения способно утвердиться как фактор инновации исторической культурной преемственности общества.

Культура поколения в статье рассматривается, в первую очередь, как специфические образы и результаты мышления и поведения молодежи в исторически новых условиях, в которых молодые люди формируются в новое поколение. При посредстве формирования этой культуры молодежь выражает свою точку зрения относительно традиционных культурных ценностей общества, однако, при ее посредстве, т. е. при посредстве новых и в определенной мере прерывистых культурных элементов, также исторически и социально самоопределяется и самоутверждается. Развитие общества предполагает определенную меру прерывистости поколений. Между этой мерой и динамикой общественного развития существует корреляция: по мере повышения динамики развития возрастает прерывистость в культуре поколений и более высокая мера прерывистости культуры поколений становится фактором общественной динамизации. Существует, однако, опасность обратимости при преодолении критического предела прерывистости.

Создание шансов для специфических культурных проявлений молодежи имеет значение не только для самопознания и самореализации молодежи, но и для общества и его развития. Дифференцированное культурное выражение молодого поколения является, помимо прочего, путем к ее общественной идентичности. Возможность определенной культурной прерывистости является одной из предпосылок того, чтобы новое поколение стало активным и творческим звеном процесса культурной преемственности. Непонимание этого факта – говорится в заключении статьи – становится источником отчуждения молодежи, закономерно негативно отражающееся в общественной динамике.

Summary

A. Kabátek: Youth – Generation – Culture

The paper contains three chapters the first of which discusses the development of the conception of the subculture (culture) of youth in American and West-European sociology, the second enlarges upon the development of these problems in the sociology of European socialist countries, and lastly the third is aimed at presenting the conception of specific cultural characteristics of youth which are labelled here generally as "generation culture".

The first chapter critically recurs to older, predominantly functionalistically oriented conceptions of the subculture (culture) of youth and points to their possibilities and limits in gaining knowledge about the young generation. It also polemizes with selected recent Western conceptions of the culture of youth, some of which are close to Marxism.

The second chapter outlines the complex and sometimes contradictory development of the conception of the subculture (culture) of youth in the sociology of socialist countries and refers to the present state of affairs: the conception and the concept itself of the subculture of youth are no longer discounted and, on the contrary, every effort is made more deeply to analyze and comprehend the sense of the cultural differentiation of youth, without conceiving it as nothing but delinquency or as taking over Western cultural patterns.

The third chapter begins with a terminological excursus: the question of applying the concepts "subculture" and "culture" of youth is discussed. The reason for choosing the concept "generation culture" is given and its content is explained. These considerations are based on the assumption that the generation culture is formed in youth and the young generation takes it along into adulthood. The functionalist notion that the culture (subculture) of youth is going to solve the specific social problems of youth and will wither away after having been replaced by the values, norms and roles of the culture of adults is inexact. Various phenomenal forms of the culture brought forth by the generation in the period of its youth actually disappear in adulthood, yet the substantial cultural features arisen in youth remain "encoded" in the generation throughout its lifetime – even though, as a rule, they are modified at the adult age. A great many cultural features of the generation manifest themselves outwardly only after a lapse of time, after the given generation has become dominant in the important social structures and processes. Thus only time can show which of the specific elements of generation cultures is capable of asserting itself as an innovation factor of the society's historical cultural continuity.

In the present paper, generation culture is conceived primarily as specific ways and results of the young people's thinking and action in historically new conditions wherein these young people are moulded into a new generation. In forming this culture, young people come to terms with the society's traditional cultural values, but simultaneously through their mediation – i. e. through the mediation of new and somewhat discontinuous cultural elements – reach their historical and social self-definition and self-acknowledgement. The development of society necessitates a certain measure of generation discontinuity. There exists a correlation between this measure and the dynamics of social development: a higher developmental dynamics gives rise to growing discontinuity in the generation culture, and a higher measure of generation-cultural discontinuity becomes a factor of social dynamization. However, the overstepping of critical limits of discontinuity entails the risk of reversibility.

The creation of chances for the young people's specific cultural expressions is of consequence not only for the young people's self-knowledge and self-realization but also for society and its development. The differentiated cultural expression of the young generation is – among other things – a way to its social identity. The possibility of a certain cultural discontinuity is one of the preconditions of making the new generation into an active and creative link of the process of cultural continuity. A misunderstanding of this fact – so the paper closes – becomes a source of the alienation of youth which is of course later on negatively reflected in social dynamics.

Dnešní společenská atmosféra je plna slov, která kdysi nenápadně začala mizet z našeho každodenního jazyka – napřed z oficiálního a poté i z běžného a profesionálního. Je to smutné, neboť tato slova označují takové pojmy, jako osobní čest, lidská důstojnost, profesionální svědomí a povinnost. Morálně politická a ideologická atmosféra vládoucí ve společnosti bohužel ovlivnila i vědu, vztahy ve vědě. Tato atmosféra bezprostředně poznamenala vývoj sovětské sociologie, jež byla v podstatě zbavena statusu samostatného vědního oboru, byla omezena zprvu na „aplikované sociální výzkumy“ a potom na „sociologické výzkumy“. Administrativně direktivní a byrokratické metody řízení postihly společenskovední pracovníky zvlášť těžce. Z vědy byly postupně odstraněny normy a ideály vědy samé. Právě v tomto období, jak správně napsala R. V. Ryvkinová, vznikly tři typy sociologů: sociologové ideologové, zabývající se bojem proti pronikání cizích idejí, sociologové pragmatici, kteří se zaměřili na to, aby dodávali „zbožní podobu“ prováděnému výzkumu se zřetelem k zájmům zadavatele a potenciálního uživatele, a konečně úzká vrstva sociologů výzkumníků, v oficiální struktuře vědeckých útvarů postupně odsunovaných do pozadí.

Sociální obroda naší společnosti se nemůže vyhnout ani sociologům, u nichž mravnost a profesionální morálka musí zaujmout důstojné místo. A. N. Jakovlev ve svém projevu na sekci společenských věd AV SSSR řekl, že „... naši sociální vědci se rozdělili jakoby na dvě části. Jedni pracují, kladou otázky. A druhí to současně bedlivě sledují a čekají, až ti první udělají chybu nebo utrpí nezdár. ... Existuje i kategorie lidí, kteří se, když s něčím nesouhlasí, vyhýbají otevřeným diskusím a nehájí pravdu ve vědeckém sporu. ... Je třeba ... vytrvale prosazovat ušlechtilou etiku vědecké a lidské poctivosti [Jakovlev 1987 : 21]. Pro reálnou přestavbu vědy se vědecká etika, nebo přesněji profesionální morálka vědce, obvykle označovaná jako „profesionální etika“ (3), musí stát jedním z hlavních regulátorů vztahů. Problém „věda–morálka“ má mnoho aspektů, z nichž jeden je spjat s obrozením takových

(1) Michail Gavrilovič Lazar, kandidát filozofických věd, docent Leningradského hydrometeorologického ústavu. Autor knih *NTR i faktory naučnoj dejatel'nosti* (1978), *Etika nauki: filosofsko-sociologičeskie aspekty sootnošenija nauki i morali* (spoluautor, 1985). Boris Maximovič Firsov, doktor filozofických věd, vedoucí vědecký pracovník Leningradského oddělení Etnografického ústavu AV SSSR. Autor monografií *Puti razvitija sredstv massovoj kommunikacii* (1977), *Massovye kommunikacii v uslovijach različnych socialnych sistem* (1979). Vladimir Alexandrovič Jadov, doktor filozofických věd, organizační ředitel Sociologického ústavu AV SSSR. Autor knih *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij* (1968), *Nadežnost' rezul'tatov sociologičeskogo issledovanija* (spoluautor, 1969), *Socialnyj portret inženěra* (1977), *Metodičeskie rekomendacii po izučeniju ličnosti* (1983), *Sociologičeskoje issledovanije: metodologija, programma, metody* (1987).

(2) Přetištěno z časopisu *Sociologičeskie issledovanija* 1988, č. 5, s. 98–104.

(3) Aniž bychom se vyslovovali ke sporu o definici morálky, poznamenáváme, že používání pojmů „etika“ a „morálka“ jako synonym je založeno na určitém společném obsahu těchto pojmů: v morálce je obsaženo něco z etiky, a naopak.

pojmu jako profesionální čest, profesionální svědomí, povinnost, poctivost, inteligentnost, se zvýšením prestiže vědce a vědy vůbec.

Současně je velmi rozšířen názor, že nemá smysl rozlišovat kromě společenské morálky ještě nějakou jinou, profesionální („korporativní“), rodinnou morálku. Skupinová morálka je prý dědictvím minulosti a naše socialistická morálka je jedna pro všechny a pro každého. Pro všechny členy socialistické společnosti má samozřejmě existovat jedna socialistická morálka – to je podstatný prvek pojmu sociální spravedlnosti. Ale existence profesionální morálky ve společnosti je jedním z důsledků historicky vzniklé dělby práce. Nejpropracovanější jsou morálně etické aspekty povolání lékaře, právníka, učitele, herce, umělce, novináře a vědce, tj. povolání, jež dostala označení „svobodná“ [Fedorenko 1983]. Jsou to právě ta povolání, jejichž objektem je člověk, jeho fyzické, psychické, mravní a duchovní zdraví. Zde profesionální činnost málo podléhá detailní, přísné právní nebo administrativní regulaci. Jsou to povolání, v nichž dominuje tvůrčí činnost, jež předpokládá rozvinutou individualitu, samostatná, nestandardní a často s rizikem spojená řešení profesionálních úkolů. Zákonnitá je tendence k rozšiřování okruhu těchto povolání, která by měla mít vlastní morálku (patří sem i řidiči a inženýrská činnost, oblast služeb a jiné antropocentricky orientované činnosti).

To, jak společnost morálně hodnotí určité povolání, závisí přinejmenším na dvou okolnostech: a) co dané povolání objektivně dává společnosti (tím je dána míra jeho uznávání jako nutného, užitečného atd.), b) co subjektivně člověku přináší (ve smyslu mravního působení, mravního sebezdokonalování, sebestvrzování). Jakmile nabyly profesionální vztahy kvalitativní stálosti, vznikly ve společnosti určité mravní zásady, požadavky na profil a činnost představitelů daného povolání, vyjádřené v normách psaného nebo nepsaného kodexu cti. Sociální prestiž a uznání profese závisí v nemalé míře na tom, jak její příslušníci tyto normy dodržují.

Naši předkové si už dávno uvědomili, že povolání, která mají zachraňovat lidi v kritických situacích a týkají se jejich tělesného i duševního zdraví, mohou snadno přivést člověka na pokraj záhuby, jestliže se příslušníci těchto povolání nebudou řídit určitými morálními normami. Nevznikla kvůli tomu Hippokratova přísaha?

Normy profesionální cti regulují vztah pracovníka k předmětu jeho činnosti, vztah k jeho kolegům (v rámci povolání), vztah k vlastnímu povolání a k jeho normám a systému hodnot. Kodex profesionální cti (4) nutně obsahuje i určité normy osobní cti, spjaté s plněním profesionální, občanské a lidské povinnosti. I když se představy o osobní cti v různých obdobích a u různých společenských stavů liší, můžeme v nich najít něco obecného. Jsou to zejména: a) ve společnosti se vytvořivší představy o tom, co je čestné, mravné, šlechetné a hodné úcty, tedy kodex veřejné mravnosti, b) shoda mravního profilu osobnosti a jejího chování (jednání) s mravním kodexem, c) uznání této shody jinými lidmi – veřejné mínění o osobnosti [Teodorovič 1918 : 18]. Jestliže je však pojem důstojnosti určován vztahem člověka k sobě samému a odráží výši jím dobrovolně zvolených mravních zábran, za něž nepovažuje za možné jít v žádném případě, pak pojem cti je spjat s tím, co se od člověka očekává. Představy o cti závisí i na tom, k jakému profesionálnímu okruhu dotýčný jedinec patří. Veřejné mínění o cti tvoří tedy spojovací článek mezi sociálními a osobními morálními hodnotami.

Navrácení vysokého významu takovým pojmům, jako je osobní profesionální důstojnost, osobní a profesionální čest vědce v rámci socialistické morálky, nejenže není opuštěním principů komunistické mravnosti, nýbrž naopak: jediné když se v životě upevní nový obsah těchto pojmů, je možno mluvit o plnohodnotném rozvoji lidského činitele, o zvyšování

(4) Profesionální kodex sociologa byl publikován v minulém čísle Sociologického časopisu.

profesionální odpovědnosti, je možno prosadit hodnotu individuality v práci, v celé společnosti, tj. překonat „filozofii šroubku“.

Proč je tak naléhavé spojení společenské a profesionální morálky a osobní cti v jeden celek? „Přestavba je rozhodný obrat k vědě, její dělné partnerství s praxí v zájmu dosažení lepších výsledků. . .“ [Materialy 1987 : 16]. Na jedné straně je nutné vědecké zdůvodnění plánů a iniciativy, na druhé straně je nutné zvýšení výstupů vědy samé – přírodní, společenské i technické. V posledních desetiletích byla tato důvěra silně otřesena, což snížilo prestiž vědy ve veřejném mínění.

Abstraktní odpovědnost pracovníka společenských věd vůči spoluobčanům a státu je třeba dnes dešifrovat a stanovit profesionálně etické meze toho, co se v jeho odborné práci může, a co se nesmí. Jestliže je to dodnes aktuální pro nejstarší antropocentricky orientovaná povolání, pak to tím spíše platí pro sociologii, jejíž status ještě nebyl přesvědčivě společensky uznán a spolehlivě potvrzen, jejíž tradice upevňování profesionální cti a ochrany jejich představitelů se teprve utvářejí, a přitom musí být u palčivých sociálních problémů na nejbouřlivějších místech společenského života. S použitím slov T. Zaslavské [Zaslavskaja 1987] je možno říci, že nejdůležitějším úkolem sociologie je vytvořit zpětnou vazbu od mas k orgánům řízení, a to zkoumáním a informováním společnosti a jejích sociálních institucí o tom, jak se plní přijatá ushesení a jaká je součinnost všech článků složitého společenského mechanismu. Dalším důležitým cílem této vědy je formovat sociologické myšlení ve společnosti.

V stagnující sociální atmosféře není sociologie potřebná. Proto začínala v naší zemi svou cestu dvakrát: v prvním desetiletí po Říjnové revoluci a potom po velké přestávce na konci padesátých let. Co bylo charakteristické pro sociology, přesněji řečeno pro filozofy, historiky, sociální psychology, ekonomy, matematiky a představitele dalších specializací, kteří přišli do sociologie před 25–30 lety? Především velikost předsevzetí a optimismus, s jakým se dívali na budoucnost své vědy. Předsevzetí se nesplnila a optimismus vystřídala již v polovině sedmdesátých let skepse. Sebekriticky přiznáváme, že v těchto podmínkách si sociologové jako oddíl společenskovědních pracovníků zdaleka nevedli důsledně. Určitá část badatelů se sama stranila analýzy reálných sociálních rozporů. Druhá část, která pracovala na objednávku, nezřídka dělala kompromisy a zjišťovala normalitu tam, kde bylo třeba konstatovat patologický stav. Teoreticky zdůvodněný názor na společenské procesy byl často nahrazován povrchními slovními pastorálemi. Základní profesionální kánon vědy – být zosobněním skutečného svědomí společnosti – byl otřesen.

K tomu je nutno přičíst ještě „rány osudu“. Jedna z nejcitelnějších byla zasazena „soudruhům ve zbrani“ – pracovníky z příbuzných společenských věd. Diskuse o předmětu sociologie trvala (lépe řečeno připravila nás o) více než dvě desetiletí a nelze ji ještě považovat za uzavřenou. Je třeba otevřeně říci, že při hodnocení sociologie a jejího předmětu se často projevovaly zdaleka ne vědecké cíle, ale spíše snahy zajistit dominanci jiných, oficiálně uznávaných disciplín. Zvláště patrným se to stávalo, když empirická data neodpovídala oficiálním schématům nebo představám o společenském vývoji, založeným na iluzi rostoucího blahobytu sovětského lidu. Avšak až do poslední doby se sociologové bránili proti organizovaným útokům na své pozice chabě. Je to porušení norem profesionální cti, které žádá hájit správnou věc. Nikoli poslední roli zde hrálo i to, že všechny diskuse o předmětu sociologie měly pro ty, kteří nesouhlasili s oficiálním názorem, zpravidla za následek ideologická obvinění, že nezachovávají čistotu marxismu-leninismu a že mají nekritický vztah k buržoazní sociologii. Všechny spory – jediný prostředek k zjišťování vědecké pravdy – byly potlačovány mocenskými prostředky, které se oponenti někdy nestyděli používat proti svým vědeckým odpůrcům.

Situace v sociologii byla komplikována i vztahy k orgánům řízení různých úrovní a odlišnou resortní příslušností. Například na začátku osmdesátých let bylo zkoumání sociálních příčin alkoholismu, narkománie, prostituce, zločinnosti, případů sebevražd a jiných forem takzvaného úchylného chování nepřímou úměrnou závažnosti jejich skutečného výskytu ve společnosti. V jiných případech byla hranice dovoleného a nedovoleného dána místními podmínkami a náladami. Na sociologii se v těchto případech pohlíželo jako na zdroj úniku informace o skutečné situaci v té či oné republice, oblasti či městě. A i tehdy, když o jednotlivých palčivých problémech psali žurnalisté v tisku, snahy sociologů zabývat se týmiž otázkami ve výzkumech byly rázně mařeny.

Bojovali sociologové za změnu ve své vědě, za zrušení zákazů, pokud jde o témata výzkumu, proti snahám zavést cenzuru myšlení? Nepochybně ano. Byly to však ojedinělé případy.

K zúžení problematiky docházelo nejen u jednotlivých výzkumů, ale i pokud jde o celkový směr rozvoje sociologického myšlení. Od šedesátých let se prosazovala myšlenka vytvořit celosvazový ústav veřejného mínění, jehož úkolem by byl reprezentativní průzkum názorů obyvatelstva ve všech republikách země, a v budoucnu spolupráce s příslušnými ústavy v zahraničí, zveřejňování získaných výsledků a jejich stálé prosazování do praxe politického a hospodářského řízení země. Všesvazové středisko pro výzkum veřejného mínění o sociálně ekonomických otázkách, vytvořené na základě usnesení politického byra ÚV KSSS, teprve nyní zahájilo svou činnost. Kdyby k tomu bylo došlo již před 25 lety, oč bohatší by byly naše představy o sobě samých a o naší společnosti.

Administrativní zákazy a příkazy bohužel nenarážely na organizovaný odpor vědecké veřejnosti, namnoze nejen izolované od účasti ale i stranící se účasti na rozhodování o osudu mnoha důležitých vědeckých směrů a v řadě případů i o osudu jednotlivých vědců, kteří se stali obětí rozezlených, závistivých a nenadaných vedoucích. Když pozorujeme změny v tvůrčích svazech filmových a divadelních pracovníků RSFR a SSSR, jejich rozhodné akce proti pokusům zbyrokratizovat tvorbu, zachce se učit se od nich sociální smělosti a aktivitě. Věda je také tvůrčí oblast a její vývoj musí být uchráněn před administrativní zvlí, nekompetentností, vládou tupého resortismu a diktátu jedněch vědeckých směrů nad druhými. Kdyby byly naše vědecké instituce a sdružení organizovanější a autoritativnější, byly by připustily rozeznání škol a směrů v biologii a genetice, kybernetice a dalších vědách? Hájit čistotu cílů a prostředků vědy, chránit spolupracovníky ve vědě, zastávat se jich, je povinností těchto sdružení, věcí jejich profesionální cti. Profesionální sdružení vždycky stmelovala lidi, zejména když v nich vládl duch vzájemné rovnosti, úcty a inteligence. Záruky, že se nynější profesionální sdružení nezmění v kasty a klany, spojujeme nejen se systémem hodnot, jimž jejich členové zasvěcují svůj život, ale především s vládnoucím duchem a mravností hnutí za přestavbu.

V čem je třeba spatřovat úlohu a možnosti profesionálně etického kodexu sociologa? Kodex klade vysoké požadavky především na kompetentnost badatele, jeho profesionální znalosti – vlastnosti, na jejichž záruce závisí autorita sociologie ve veřejném mínění, důvěra k ní. Lidé si stále více zvykají na to, že jsou dotazováni na své mínění, že ve společnosti existují různé názory na důležité aspekty sociální skutečnosti. Ledabylost, neprofesionálnost při provádění těchto průzkumů, jejichž výsledky jsou široce publikovány, mohou uvést veřejnost v omyl. Zvláště jsou nutné komentáře ke složení výběrových souborů, což se zpravidla nedělá. V publikacích se poukazuje na rozdíly v názorech, ale neříká se, zda je třeba je považovat za hodnověrné a významné.

Profesionální kodex vytváří vztahy důvěry mezi tazateli a respondenty. Nyní, po jeho schválení, máme právo uvádět při dotazování, že podle požadavků Profesionálního kodexu sociologa budou získané údaje využity při patřičném respektování zájmů dotazovaného a v žádném případě ne k jeho škodě.

Kodex nás zavazuje dodržovat ve vědě obecně uznávané zásady vědeckého styku, zejména zásady spojené s využíváním převzatých metodik. Zde je ještě mnoho nejasných otázek, které čekají na své řešení.

Kodex naprosto nelze chápat jako nějakou právní normu, ale jako souhrn zásad profesionálního chování a jednání, které se sociolog dobrovolně a uvědoměle zavazuje dodržovat jako člen profesionálního společenství, s nímž se ztotožňuje. Naše profesionální společenství se na druhé straně zavazuje, že „sociolog má právo na podporu a pomoc Sovětské sociologické společnosti, jejích orgánů a oddělení při vytváření podmínek pro svou výzkumnou činnost a na hranu své profesionální důstojnosti a cti“ (část II a Profesionálního kodexu sociologa) (5).

Aniž bychom idealizovali náš kodex jako regulátor profesionálního chování, je možno říci, že kdyby byl přijat třeba před patnácti lety, velel by společnosti zabývat se osudem mnoha našich soudruhů a hájit je před různými administrativními postihy.

Konfliktní situace spojené s plněním profesionální povinnosti sociologa vznikaly v minulosti a budou vznikat i v budoucnu. Krajním případem takových konfliktů je osud leningradského sociologa A. N. Alexejeva, na jehož obranu už nejednou vystupoval tisk. Zvlášť trpké je si uvědomit, že na akcích proti Alexejevovi se podíleli i členové Sovětské sociologické společnosti.

Profesionální čest vyžaduje bezúhonný vztah k povolání, zvýšenou občanskou a mravní odpovědnost za důsledky vlastní práce. Porušování kodexu cti se musí setkávat s odsouzením profesionální veřejnosti a jeho úmyslné porušení musí vést k izolaci od společenství, k vyloučení z profese za činy neslučitelné s mravními hodnotami a etikou vědecké práce. Je třeba uvážit zavedení práva zaručit se cti. Člověk musí mít možnost položit v zájmu spravedlnosti řešení na vázky svou vlastní důstojnost. Schválení takového činu jako normy sebeobrany a obrany druhého odpovídá duchu závažných změn, k nimž dochází v našem životě, kdy jde o to vrátit každému člověku víry v takové mravní hodnoty, jako jsou spravedlnost, důstojnost a úcta k osobnosti.

Vedení Sovětské sociologické společnosti zvolilo radu pro profesionální etiku a v obecné podobě projednalo hlavní směry její činnosti. Prvořadé je vytvořit mravní atmosféru pro prevenci porušování profesionálně etických principů a norem v práci sociologů, vytvořit účinný mechanismus pro jejich dodržování. Nejdůležitější úloha zde přirozeně náleží Profesionálnímu kodexu samému. Od rady se očekává, že bude obracet pozornost sociologické veřejnosti k otázkám profesionální etiky, podněcovat jejich projednávání na vědeckých konferencích, sympoziích a kongresech.

Druhý směr, v němž může rada působit, souvisí s mnoha situacemi v oblasti morálky, které existují nebo mohou vzniknout a na něž se ještě nevytvořil názor. Problém autorského práva a jeho mezí, o němž jsme se zmínili, se za dnešních podmínek stává zvlášť aktuální. Vznikají sociologická družstva využívající metodiky a techniky vypracované někým jiným. Mají se v takovém případě krátit honoráře autorům, kteří používají cizích metod? Podle našeho názoru nemají, ani na zadavateli však nelze požadovat tuto úhradu.

Je autor odpovědný za svou metodiku, kterou někdo použil se zjištěným nebo antihumánním cílem? To je také problém. Můžeme při výzkumech prováděných v mnohonárodních společenstvích zbavit dotazovaného práva zvolit si jazyk pro dialog nebo odpověď? V tomto směru zasluhuje ocenění praxe pobaltských sociologů: zde se zpravidla používá dvoujazyčných dotazníků a respondent má na vybranou (mimořádně řečeno to vychovává více než

(5) Připomínáme, že právní kodex také pamatuje na ochranu osobní důstojnosti a občanské cti před urážkami, pomluvami, udáními a plagiátem. Ale praxe zná velmi málo případů ochrany důstojnosti a cti podle článků 130 trestního zákoníku RSFSR „Pomluva“, 131 – „Urážka“ a 180 – „Úmyslné lživé udání“

jakákoli hesla o internacionalismu). Neviděli jsme však pracovní materiály sociologů ze středoasijských republik vyhotovené v národním jazyce dotyčné republiky.

Sociologie se aktivně zapojila do rozvíjení procesu demokratizace a glasnosti. Průzkumy veřejného mínění zjišťují nejednotnost a soupeření zájmů. A už je slyšet hlasy, že je na čase, aby se sociologie zřekla zásady anonymity: schválit zákon, podle něhož nelze brát anonymní informaci v úvahu. Ale se stejným odůvodněním by bylo možno požadovat i prozrazení lékařského nebo právníckého tajemství. Anonymnost odpovědi je morální zárukou respondentovi za jeho otevřenost a poctivost.

Sociologové provádějící průzkumy veřejného mínění v podmínkách demokratizace a glasnosti napomáhají společenské obnově a přispívají svým podílem k přestavbě. Současně však zaznamenávají rozdílnost postojů obyvatelstva. Právě proto je občanská a mravní odpovědnost sociologa za hodnověrnost a správnost výsledků těchto průzkumů tak velká. Nemenší je jeho odpovědnost za to, aby aktivně napomáhal sociální integraci, tj. aby registroval oblasti společných zájmů a rozdílů, oblasti shody a nejednotnosti. Vyžaduje to kauzální analýzu, ne pouze konstatování shody nebo podstatného rozdílu v názorech a hodnoceních. Míra objektivnosti je z velké části určována etikou vědce, jeho profesionálním svědomím a povinností.

Nová situace vzniká i v oblasti mezinárodních styků. Ty se aktivně rozšiřují – provádějí se mezinárodní průzkumy veřejného mínění, realizují se mezinárodní výzkumné projekty. Sociologové, kteří se jich účastní, chápou svou odpovědnost a je možno doufat, že se budou snažit patřičně osvědčit svou profesionální zdatnost. Do této činnosti však vstupuje tisk, jsou již případy, kdy byly provedeny průzkumy „Japonsko – SSSR“ představiteli tisku obou zemí. Jak je vidět, budou i jiné precedenty. Jestliže od západních partnerů je možno očekávat patřičnou profesionální odpovědnost prostě proto, že praxe průzkumu veřejného mínění a využívání profesionálních znalostí a návyků je značně a dávno rozšířena, pak to nelze dosud říci o našich orgánech hromadné informace. Co má v této situaci Sovětská sociologická společnost podniknout? To není snadná otázka.

Hlavním cílem schválení Profesionálního kodexu sociologa a vytvoření rady pro profesionální etiku je napomáhat formování profesionálního vědomí sociologů, jejich semknutí, uvědomění si občanské a morální odpovědnosti vůči společnosti. Tak se zvýší i prestiž a důvěra k sociologii a k sociologickým výzkumům.

Přeložil Jan Schleiss

Literatura

- Fedorenko, J. G.: *Profesionalnaja etika*. Kijev 1983.
Jakovlev, A.: *Dostiženije kačestvenno novogo sostojanija sovetского obščestva i obščestvennyje nauki*. Kommunist 1987, č. 8.
Judin, B. V.: *Etika nauki*. Leningrad 1985.
Lazar, M. G. – Lejman, I. I.: *NTR i nraštvennyje faktory naučnoj dějatělnosti*. Leningrad 1978.
Materialy Plenuma Centralnogo Komiteta KPSS, 27–28 janvarja 1987 g. Moskva, Politizdat 1987.
Mírskaia, J. Z.: *Etičeskije reguljativy naučnoj dějatělnosti*. Voprosy filosofii 1975, č. 3.
Ryvkina, R.: *Reakcionnyje tradicii i revoljucionnyje trebovanija*. Vek XX i mir 1988, č. 2.
Šiškin, A. F.: *Ob etike učenogo*. Voprosy filosofii 1986, č. 2.
Teodorovič, M. F.: *Duel i voprosy česti*. Moskva 1918.
Zaslavskaja, T. I.: *Rol sociologii v uskorenii razvitiia sovetского obščestva*. Sociologičeskije issledovanija 1987, č. 2.

Vzhledem k zpracování nejnovějších výsledků přírodních a systémových věd v dialektickém materialismu, vzhledem k aktuální diskusi o materialistické teorii vývoje a koncepci rozporu a v neposlední řadě vzhledem k výzkumnému tématu „Člověk jako biopsychosociální jednotka“ [srov. Wessel 1988 a rovněž Hörz–Wessel 1983] vystupuje i před marxisticko-leninskou sociologií otázka, jaké podněty může načerpat z této interdisciplinární diskuse. Jaký obsahový a (nebo) heuristický význam mají koncepty rozvinuté v této diskusi – prozatím ještě bez aktivní účasti samotných sociologů – například pro prozkoumání determinant sociálně typického individuálního chování nebo pro objasnění hybných sil – zjevně rozporného! – chování kolektivů (skupin, resp. organizací) pokud jde o vědeckotechnické inovace? V následujících řádcích bych chtěl ukázat, kde se mi takové podněty jeví jako možné a žádoucí. Jiní sociologové mohou – podle svého pracovního zaměření – vidět těžiště jinde. Důležité je však především to, že (a jak) se i v naší sociologii rozpracovávají prohloubené a explikačně hodnotné koncepty, které se vyrovnávají s komplikovanými sociálními procesy na prahu devadesátých let. Nikdo nepopírá, že v úhrnu lidských motivů a podnětů k jednání připadá ústřední úloha potřebám a zájmům. Specificky sociologický přístup k této otázce musí přitom vycházet 1. z toho, že tu jde o duchovní, ve vědomí probíhající procesy, které se odvíjejí *jak* v individuální psychice, *tak* (a zároveň) v kolektivním, resp. společenském vědomí, tedy interindividuálně, že tu máme co činit s dialektickými vztahy psychických a sociálních procesů a rovněž objektivních a subjektivních momentů – již v rámci těchto kategorií.

Sociologický přístup k dané otázce se 2. zaměřuje na zvláštní, historicky a vzhledem k sociální struktuře konkrétní moment této dialektiky či, přesněji řečeno, na *funkci* zájmu a potřeb jako hybných sil jednání různých sociálních subjektů (osobností, kolektivů, skupin, tříd).

Hybné síly mohou vystupovat v rozmanité podobě – jako motivy, přání, „věcné tlaky“, zájmy či požadavky. Lze je však vždy převést na rozporný poměr, v němž se člověk nalézá vzhledem k svému okolí a do něhož stále znovu vstupuje a musí vstupovat, aby si toto okolí přisvojil jako prostředek k životu [Marx 1978 : 80–82].

Existence lidí, lidských společností a společnosti vůbec spočívá na tom, že se *vědomě* vyrovnávají s objektivními požadavky své reprodukce a vývoje. Tyto požadavky vystupují ve sféře vědomí jako potřeby a *zájmy* a zaměřují snahy subjektů na jejich rozšířenou reprodukci.

Jinými slovy, vyšší vývojová úroveň člověka oproti jiným živočichům spočívá především v tom, že disponuje vědomím a nasazuje tedy svou poznávací schopnost a svůj rozum, aby zajistil svou „sebeprodukcí“ (jako sociální bytosti), své „sebezachování“ a rovněž *rozvoj* svých individuálních a společenských možností k jednání (svou „autonomií“) [srov. Roth 1986 : 194–206; Penzlin 1986; Tembrock 1982 : 336–344; Tembrock 1985 : 78–79]. Potřeby lidí stále hlouběji *poznávat* a stále hodnotněji pro život *utvářet* své přírodní, umělé a sociální prostředí, tyto potřeby, které někteří psychologové výstižně označují jako „produk-

tivní“ [srov. Holzkamp–Osterkamp 1981 : 361–370], se projevují mimo jiné vědeckotechnickou kreativitou a ekonomickou a organizační iniciativou.

Tyto potřeby však – stejně jako kreativita a iniciativa – nepředstavují individuální jevy. Jsou atributy člověka jako společenské bytosti. Každý sociální systém, ať už jde o raně historický rodinný svaz či o moderní hospodářskou jednotku, může existovat, reprodukovat se a udržet se ve svém okolí jen tehdy, dokáže-li (a v jaké míře dokáže) toto okolí poznávat a utvářet. Tak jsou sociální systémy a zvláště hospodářské jednotky, pokud musejí a chtějí inovovat, odkázány na využívání odpovídajících schopností individuů. A naopak, schopnosti a odpovídající potřeby pracujících se mohou rozvíjet a realizovat teprve v souladu se stále výraznějším inovačním charakterem výroby a práce.

Každý, kdo chce analyzovat a utvářet zájmy, naráží na otázku objektivních základů a zákonitostí jejich vznikaní. Dnes lze na tuto otázku podat dostačující odpověď a ukazuje se, že při vši své rozmanitosti a rozpornosti nevznikají zájmy působící ve společnosti svévolně, ale že jim v životním procesu jejich nositelů přísluší zcela určitá objektivní funkce.

Tato problematika je tak mimořádně komplikovaná proto, že zájmy, stejně jako potřeby, vykazují jak objektivní, tak subjektivní stránky; jsou objektivně podmíněné a subjektivně uvědomělé, vznikají z objektivního „sociálního životního procesu“ a zároveň představují atributy subjektů. Zájem musí být chápán jako specifický poměr subjektu k objektu, jako poměr duchovního, cíle si kladoucího osvojování možných a faktických předmětů praktické činnosti subjektu. Tento poměr zahrnuje nejprve *potřeby*, spočívá na nich, vychází z nich. Podle Erpenbecka je třeba „...pod zájmy subjektu obecně chápat systémy vzájemného působení mezi jeho potřebami“ [Erpenbeck 1984 : 383]. Podobně soudí také Steitz aj. [srov. Steitz 1984 : 91]. „Zájmy jsou takové potřeby, které jsou určující pro jednání celé společnosti, tříd, vrstev i osobností“ [Steiner 1983 : 183].

Sociologické úvahy o problematice zájmů by se měly soustředit především na otázku, *kteřé* momenty střetávání subjektů s jejich okolím jsou smysluplně označovány jako „zájmy“, v čem spočívá jejich funkce.

Zájmy formují „zaměření praktické společenské činnosti lidí na něco pro tyto lidi významného“ [Philosophisches 1985 : 396]. Často jsou zájmy identifikovány se zaměřením činností. Pro charakteristiku struktury společenské činnosti máme však k dispozici vhodnější pojmy, jako například „výrobní vztahy“ nebo „způsob života“. *Funkci* zájmů je třeba hledat spíš přímo v aktivním utváření tohoto zaměření ze strany subjektů [srov. Bollhagen 1987 : 21–25].

Všechny tyto podstatné komponenty pojmu „zájmy“ shrnuje Weisspflugova definice: „Za prvé jsou zájmy vždy zájmy konkrétních společenských subjektů. Postihují aktivní poměr subjektu k jeho existenčním podmínkám a jsou zaměřeny na zachování nebo změnu těchto podmínek odpovídající zachování a vzrůstající svébytnosti a profilaci subjektu“ [Weisspflug 1983 : 1014]. K této Weisspflugově definici bych se chtěl výslovně připojit a dále se o ni opírat. Především přispívá k tomu, že se zkoumají *skutečné* zájmy lidí, kolektivů a skupin, místo aby se poukazovalo na to, jak by měly být tyto zájmy „objektivně“ utvářeny a že by si je lidé měli „správně“ uvědomovat [srov. Zaslavskaja 1986 : 155–162]. Spíše je to tak, že zájmy jako duchovní procesy a relace sice existují ve sféře vědomí, avšak nejsou vždy v plném rozsahu i jako vědomí explicitně „uvědomělé“ [srov. Arnold 1986 : 481–491; 618–627].

Na čem záleží, je to, že „...zájem vyjadřuje aktivní poměr lidí vůči jejich společenskému světu, jejich tvůrčí úlohu vzhledem ke společenské skutečnosti“ [Bollhagen 1967 : 25].

Dlouhodobě mohou subjekty zajistit svou reprodukci jen systematickým, racionálním vyrovnáním se svým okolím, z něhož mohou získávat prostředky k uspokojení svých potřeb jen vlastními výkony, resp. výměnou za ně. Potud se ještě neliší od systémů živých organismů

vůbec. Vyšší kvality jejich psychického a sociálního bytí se však projevují tím, že odpovídající regulace chování již neprobíhá (resp. přednostně neprobíhá) na základě geneticky fixovaných programů a instinktů, nýbrž na základě duchovních a sociálních (komunikačních a ekonomických) procesů [srov. Tembrock 1982 ; 1985]. Racionalita činnosti subjektů, tj. *hodnocení* cílů a možných aktivit a na ně navazující struktura (systematika) činností jsou nesené *věděním* o okolním světě a o vlastních možnostech. V tomto hodnoticím procesu jsou zahrnuty cíle a prostředky, krátkodobé a dlouhodobé efekty činností, potenciální jednání subjektu i možné „reakce“ a rizikové faktory okolí.

Kritériem hodnocení je „optimální“ stav subjektu [Erpenbeck 1984 : 306–307] jako subjektivní odraz *objektivního* cíle: dlouhodobé stabilní reprodukce, *autonomie* subjektu.

Jako výsledek hodnoticího procesu vznikají strategie chování a programy jednání, které samozřejmě nejsou nikdy dokonalé, ale zůstávají vždy „otevřené“, jsou opětovně rozvíjeny *praktickou* zkušeností subjektu získanou v procesu učení, obsahují varianty a musí se přizpůsobovat změnám postavení subjektu ve společnosti atd. [srov. Zdravomyslov 1986 : 27–32].

V důsledku tohoto transformačního procesu jsou „potřeby“ zvažovány a hodnoceny v určitém sledu podle svého významu a v určitém pořadí. jsou částečně přenášeny na prostředky a metody uspokojování (např. finanční stimuly) či spojovány s konkrétními cestami a činnostmi vedoucími k jejich uspokojení. V této formě – nikoli v důsledku stavu potřeby některého jednotlivého orgánu nebo dílčího systému, nýbrž jako nutný příspěvek k optimu celého individua nebo sociálního systému, jehož lze dosáhnout určitými prostředky, resp. aktivitami – se pak zprostředkované a zhodnocené potřeby jeví jako zájmy. Přitom působí objektivní a subjektivní, zvláštní a obecné sociální faktory (viz tab. 1).

Zájmy zahrnují jak proces, jak vědomé, strategické zaměření subjektů na cíle jejich reprodukce („života“), přičemž se uplatňuje komplex *hodnocení* (prvořadé a druhořadé potřeby, krátkodobé a dlouhodobé cíle, relace mezi cíli a prostředky, kalkulace vzhledem

Tabulka 1.

Pojem zájmu – prvky definice	Objektivní stránka	Subjektivní stránka	Sociologická specifika
1. Poměr objektivních a subjektivních faktorů: společenské zprostředkování subjektu a objektu.	Předmětem jsou objektivní skutečnosti v okolí subjektu: přírodní, umělé a především sociální existenční podmínky subjektu.	Objekty jsou pro subjekt relevantní vzhledem k svému významu existenčních podmínek a jsou přiměřeně tomu hodnoceny a vybírány jako objekty zájmů. Primát v tomto poměru připadá subjektu.	Diferencované, konkrétně historické praxe k životní podmínky jsou spojeny se specifickými polohami a strukturami zájmů sociálních skupin a tříd.
2. Funkce spočívá v strategickém racionálním strukturování a formování činnosti subjektu.	Objektivní funkce v mechanismech regulace chování, pro přežití a (rozšířenou) reprodukci subjektu v jeho okolí.	Duchovní organizace duchovního a materiálního potenciálu subjektu, jeho „snah“ o osvojení a utváření svého okolí.	Stabilní, relativně invariantní moment dispoze k chování u subjektu, základní koncept jeho sociálního jednání.
3. Obsah spočívá v zhodnocených a uspořádaných potřebách.	Vyplývá ze zákonitých, podstatných vnitřních požadavků reprodukce subjektu jako součásti materiálního světa.	Obsahy varíují podle fyzického (materiálního), psychického (duchovního) a sociálního (ekonomického) statusu a vývojového stavu subjektu.	Variabilita odpovídající individualitě subjektů (např. osobností) a stupni uvědomění, resp. osvojení skupinových zájmů.

k nákladům a užitku, hodnocení rizika), tak výsledek, tj. určité *relace* cílů (objektů), prostředků a strategií jednání. Nejprve probíhá proces v duchovní rovině a vede k určitému výsledku jako anticipace, poté je *prakticky* realizován, vede k praktickým výsledkům a zkušenost získaná při činnosti je znovu duchovně zpracovávána, vstupuje do dalšího cyklu činnosti, který je tak bližší skutečnosti a v tomto smyslu je optimalizován.

Uspokojení potřeb lze dosáhnout a schopnosti k jednání lze docílit jen ve společensky organizované práci a v kulturních rozvinutých formách společného života [srov. Bauer – Eichhorn 1987 : 33–39]. Koncentrace na potřeby jako hybné síly jednání může být sice účelná jako první krok, jako přístup k systému hybných sil, naráží však rychle na hranice své explikační síly [srov. Ueberschär–Leisner–Richter 1988 a rovněž Bahme]. Nejvyšší formu regulace chování lidí, zájmy, které zároveň konstituují specificky sociální rovinu regulace, nelze nechávat bez povšimnutí, zvláště když právě zájmy způsobují, že individua dávají uspokojení určitých potřeb přednost nebo jejich uspokojování omezují či se o ně vůbec nesnaží. Při styku s jinými individui se rozvíjejí ekonomické, právní, politické, kulturní aj. sociální formy, v jejichž rámci může individuum směřovat svou činnost (resp. její výsledky) a které mají jako *společenské* regulační mechanismy zaručit racionalitu (efektivitu) zespolečenštěné práce.

Tyto částečně institucionalizované formy se rovněž stávají předmětem zájmů. Zvláštnosti institucí vzhledem k regulaci chování individuí vyplývají především z toho, že k tomu, aby se reprodukovaly jako organizace, nemusejí udržovat při „životě“ žádnou fyzis ani psychu, nýbrž svoji strukturu. Proto nepokládám v tomto případě za smysluplné mluvit o „potřebách“, ale dávám přednost pojmu „požadavek“. Požadavek u institucí je anticipován komunikačním systémem řízení a plánování, je *ekonomicky* hodnocen a prostřednictvím *rozhodovacích procesů* jsou rozvíjeny racionální aktivity k pokrytí požadavků.

Instituce a vůbec kolektivní subjekty, které kooperativně formují subjektivní potenciály, musí prostřednictvím odpovídajících specifických forem zespolečenštění zvládnout nutně vzrůstající komplexitu interních procesů a exponenciální růst počtu vlivů. K tomuto cíli se v každé rovině systému integrují faktory ze subjektivních rovin do nových forem; zároveň ale výše integrované formy zpětně působí na základní formy. A protože tyto vzájemné vztahy existují v jednání a ve vědomí stále týchž individuí, pronikají se navzájem a reálně existují jen jako *relativně* samostatné „vrstvy“ myšlení a jednání individuí [srov. Blauberg–Judin 1973 : 57–60; Leontěv 1982 : 178–180]. Zatímco si tento fakt můžeme obrazně představit jako „rozškátulkování“, musíme tento fenomén pojmově označit jako „interpretaci“(1).

Marx zdůrazňoval, že „pointa je spíš v tom, že soukromý zájem sám je už zájem společensky určený a že se ho může dosáhnout jen v podmínkách kladených společností a jen prostředky danými touto společností; že je tedy vázán na reprodukci těchto podmínek a prostředků“ [Marx 1971 : 113].

Fakt „interpretace“ vystupuje nápadně například tehdy, když vedoucí pracovník některé strukturální jednotky musí v rozhodovacích procesech jednat jako představitel zájmů podniku, přičemž zároveň potřebuje, aby v určitém řídicím kolektivu byla akceptována jeho rozhodnutí a současně se chová jako konkrétní individuum s určitými postoji ke skutečnostem, s určitými znalostmi, schopnostmi i osobními zájmy a potřebami.

Při analýze a ovlivňování chování subjektů je nezbytné překročit rámec zájmů a zahrnout v konkrétní podobě také okruh podmínek a poměrů, k nimž se zájmy vztahují, včetně působení dalších subjektů (které se jeví jako více či méně „objektivní“). Tato celková souvislost by mohla být pojmově označena jako „*poloha zájmů*“

(1) Tohoto pojmu používal T. Parsons; viz *Zur Theorie sozialer Systeme*. Hrsg. v. St. Jensen. Oplade 1976, s. 116–117.

Subjekty, podmíněné komplexitou poloh zájmů a stupněm jejich subjektivně uvědomělého odrazu, nepoznávají nikdy podmínky své reprodukce úplně (absolutně) a nemohou dlouhodobě a ve všech podrobnostech anticipovat jejich vývoj. Ve výjimečných případech se to může dokonce lépe podařit jiným subjektům; rekonstrukce zájmů určitého subjektu musí ovšem také zahrnovat strukturu jeho potřeb. Jak je vidět již z těchto úvah, především však z praktických zkušeností, lze na zájmy sotva působit poučováním, ale v první řadě utvářením podmínek pro reprodukci subjektu a v druhé řadě „vysvětlováním“, tj. tím, že struktura těchto podmínek bude pro subjekt zjevná, že bude průhledná, že například působení ekonomických pák a opatření bude ve svém dopadu na hodnocení výkonu pro hospodářskou jednotku vypočítatelné. Zespolečenštění výrobních procesů kolektivními subjekty podmiňuje také zespolečenštění odpovídajících koordinačních funkcí. V řídicích organizacích a v nadstavbových strukturách procesy formování zájmů institucí „zatuchají“ a podle okolností tam může rovněž dojít k osamostatnění zájmů tam činných pracovníků.

Při objektivizaci řízení chování hospodářských jednotek se nesmí zapomínat, že reálné jednání vychází vždy z individuí, která jsou v těchto organizačních formách zespolečenštění spojena v kolektivech. Subjektivní momenty, potřeby a zájmy pracujících, vedoucích pracovníků i jejich kolektivů jsou nejtěsněji propleteny s organizačními strukturami a procesy.

Socialistické plánované hospodářství pozvedá průhlednost a ovladatelnost těchto procesů na historicky nový stupeň. Jedna z nejpodstatnějších předností socialistického společenského zřízení spočívá v tom, že se zde zájmy utvářejí na neantagonistických sociálně ekonomických základech, takže se mohou formovat *celospolečenské zájmy*. V míře, v jaké socialistická společnost vytváří, zprůhledňuje a zvládá tento nový „mechanismus“ formování zájmů, otevírá se před ní historicky nové pole možností pro spojení a sloučení vědeckotechnického, ekonomického a sociálního pokroku.

Jestliže označíme tuto novou kvalitu jako „shodu“ zájmů, neznamená to vůbec, že se neseťkáme s různými, rozdílnými i vzájemně si odporujícími (nikoli však antagonisticky bojujícími) zájmy, že nedochází ke střetání zájmů [Kosing 1984 : 203–245].

I u nás dochází k názorovým střetům například vzhledem k nutnosti a hrozbám nových technologií (genová technika), vzhledem k otázkám životního prostředí, seberealizace v práci atd. Takové rozpory a výměny názorů spojené s prostředky a cíli růstu působí jako hybné síly dalšího rozvíjení celospolečenského zájmu na těchto otázkách. Působí tak především také tím, že „osvětlují“ polohu zájmů společenských subjektů z nejrůznějších stránek. Podle mého názoru je třeba působení rozporů jako hybné síly vždy analyzovat v jeho konkrétní souvislosti. Ani rozpory, ani shoda zájmů nepůsobí vždy a v každém případě jako hybné síly. To znamená, že i (relativní) shoda zájmů může působit jako „hybná síla“, a to tím, že se zájmy vzájemně neruší, nýbrž spojeny se stávají silným subjektivním potenciálem ve společenském reprodukčním procesu střetávání s přírodou, dalšího rozvíjení materiálně technické základny, zdokonalování výrobních vztahů a také v zahraničně politickém střetání systémů. Vnitřní rozpory společnosti tedy ustupují ve prospěch řešení jejího rozporného stavu jako celku, jako elementu v jiných vývojových souvislostech [Bartsch 1986 : 225]. Komplikované procesy prosazování inovací v hospodářství dávají rozmanité podněty ke konkrétnímu zkoumání rovin a fází této dialektiky zájmů.

I ve vysoce zespolečenštěném hospodářství je zdrojem inovací kreativita *jednotlivých* vědců a inženýrů, inovace vyrůstají z jejich invence. Rozpracování inovací, jejich technické řešení již vyžaduje potence velkého *kolektivu*, multidisciplinaritu, studium variant a paralelní práci, výměnu myšlenek a střetání názorů, především však také mobilizaci pro kolektiv specifických hybných sil, jakými jsou očekávání a normy, hodnocení výkonu a kritika, pocit odpovědnosti

a soutěživost. První realizace a rozpracování inovací dnes vyžaduje hospodářské jednotky, které jsou v inženýrsko-technickém i ekonomickém ohledu schopny zajistit odpovídající předběžné materiální i finanční akce. Hybné síly jejich inovačního jednání vycházejí z jejich zájmu na rozšířené reprodukci, který je prostřednictvím plánu, ekonomických stimulů, hospodářského práva a hodnocení výkonů zaměřován na intenzifikaci vnitřních procesů, na pokrytí vlastních požadavků v tuzemsku a na vysoké výnosy na zahraničních trzích.

Můžeme vycházet z toho, že inovace představují formu rozvoje výrobních sil, která je vhodná k tomu, aby vytvářela stále příznivější materiálně technické podmínky pro realizaci ekonomických zájmů.

V takovém chápání inovací také spočívá klíč umožňující věcnou odpověď na otázku, jak dalece nová technika, inovace a vědeckotechnický pokrok vůbec závisejí na vlastnických a výrobních vztazích a jak se specificky prosazují. Neboť to, jak jsou nové technologie a produkty vyvíjeny a zaváděny, závisí na povaze rozporů, které mají (nebo musí) být jejich pomocí řešeny, a na tom, jak přesně mohou být problémy definovány, v jakém stupni si objekty své problémy uvědomují.

Strategie rozsáhlé intenzifikace vyžaduje přesnější orientaci mohutného, diferencovaně organizovaného vědeckotechnického potenciálu na požadavek po nových, resp. zlepšených prostředcích individuální i produktivní spotřeby. Zároveň se tak nově artikuluje a dokládá základní Marxův poznatek, že spotřeba (jako ekonomicky založená potřeba) není „jen“ základem výroby, ale též základem, pohnutkou přírodní vědy a technického rozvoje.

Jsou to tedy v zásadě *potřeby*, které vyžadují uspokojení (na vyšší úrovni, novými prostředky), jako podstatný podnětující moment pro inovace, pro zaměření a obsah přírodovědné a technologické práce. Ekonomicky efektivně vystupují jako požadavky (srov. Koziolík 1981 : 65–66).

Subjekty hospodářské činnosti musí v inovačním procesu a jeho *prostřednictvím* zvládnout rozpor mezi vnějšími a vnitřními podmínkami. Jenom prostřednictvím inovací mohou držet krok s dynamikou svého okolí, jenom tak se mohou za měnících se podmínek ekonomicky reprodukovat, udržet nebo vybudovat svou pozici. Neustále provádět více či méně hluboké inovace, realizovat rychlé obnovování produkce ovšem znamená neustále měnit strukturu výrobní činnosti. Zároveň je však třeba zaručit i kontinuitu ekonomické reprodukce a stabilní krytí požadavků. Jak lze tento stav, jenž v sobě skrývá napětí, zvládnout, záleží na typu technologicko-organizační struktury, který v daném okamžiku dovoluje maximum změn, jehož překročení je spojeno se značnými důsledky:

– Podniky, kombináty a zařízení, jež se včas vyrovnávají s novými požadavky, musí přejít k vyššímu typu své vnitřní struktury. Formálně lze tento typ označit jako multistabilní; pro jeho obsah je příznačný relativně vysoký vlastní inovační potenciál, tj. v případě kombinátu vytvoření a reprodukce vlastního vnitřního systému věda-technika-výroba, který se mimo jiné opírá o vlastní zařízení a racionalizační prostředky.

– Instituce, které se naproti tomu staví proti kvalitativně vyšším, novým požadavkům, resp. *pozdě* na ně reagují, prožívají zhroucení své struktury, takže musí být v daném případě vybudovány zcela nově.

Nedostatečná inovační schopnost může být podle okolností „potrestána“ *pozdě*, ale zato tím přísněji – zhroucením systému. Plánovitě řízení takto komplikovaných praktických procesů klade nejvyšší nároky jak na jejich vědecké proniknutí, tak na společenské mechanismy formování a zprostředkování kolektivních a společenských zájmů.

Rozhodování o tom, kterým potřebám, kdy a v jaké míře může být odpovídajícím rozdělením společenské práce vyhověno, resp. které potřeby je třeba odmítnout, a rozhodování o provádění a rozsahu inovací jako prostředku sloužícího k těmto cílům je určováno jen

a jen zájmy, a to jak v procesu své realizace, tak ve svém obsahu.

Prosazení inovace prochází zpravidla procesem, v němž se zájmy vzhledem k této inovaci nejdříve teprve vytvářejí a formují, aby se poté, po odstranění rozporů, usilovalo o řešení.

Jestliže zprvu existuje jen vědecké řešení problému, jehož technologické ztvárnění je spojeno s rizikem a jehož ekonomický efekt je pochybný, vystupuje možná inovace v „zárodečné formě“, která dosud neodpovídá zájmům výrobce a uživatele. Z této polohy zájmů však „vybočují“ vedoucí pracovníci a vědci, kteří vidí dále, mají na zřeteli dlouhodobé a národohospodářské zájmy, znají potenciál tohoto řešení a stimulují jeho precizaci, resp. využití. Rozpor, do něhož se tak dostávají vůči těm, kteří neznají, resp. nechtějí realizovat potenciál inovace, je nezanedbatelnou hybnou silou prosazování inovace. Za předpokladu, že tato inovace objektivně vede k národohospodářským výhodám, může být její zavedení o to rychlejší a prospěšnější, čím dříve se podaří zorganizovat shodu zájmů všech nutně zúčastněných pracovníků z oblasti vědy, techniky, výroby a odbytu. Formuje se tak potenciál zájmů, který pak může spojenými silami zvládnout materiálně technické a jiné problémy a řešit tak rychleji rozpor mezi národohospodářskou výkonností a potřebou.

Ukázalo se, že neuralgickými fázemi inovačních procesů, kde úspěch závisí na změně zájmů, jsou první realizace, resp. technická provedení. Zájmy kooperujících partnerů, které se stavějí proti inovaci, ji zde mohou blokovat nebo vést ke značným průtahům, jejichž důsledkem jsou ekonomické ztráty. Avšak první realizace, která dokazuje technickou zhotovitelnost a ekonomický potenciál inovace, vede většinou k rychlému a progresivnímu řešení rozporů mezi zájmy, protože účelnost inovace i z hlediska realizace střednědobých, resp. krátkodobých zájmů je všem zřejmá. Rozhodující otázkou tedy je, jak může být reálný potenciál inovace co nejdříve poznán co největším počtem pracujících, jejichž pracovních a životních podmínek se dotýká, aby tak bylo možné minimalizovat rizika nepředvídaných, resp. „nechtěných“ účinků.

To je nepochybně argument pro sociologický výzkum poloh zájmů a zájmů sociálních skupin, který je stále závažnější. Výzkum však přitom naráží na značné metodické obtíže, jejichž základ tkví v objektu – v zájmech: jak lze tak komplexní a dynamický proces v jeho obsahu teoreticky a empiricky objasnit?

Nabízejí se především tři přístupy:

1. Empiricko-praktická cesta pomocí analýzy reálného jednání subjektu: stabilní, trvalé jednání v oblastech, jimž subjekty věnují velkou pozornost a podstatný díl své „energie“ (potenciálu jednání) dovoluje s velkým stupněm jistoty usuzovat na zájmy a potřeby tkvící v jeho základech (2).

2. Teoretický přístup založený na analýze a syntéze požadavků subjektu spojených s reprodukcí, který vede k závěrům, jež ukazují, jaké vztahy jsou pro subjekt více či méně životně důležité, a proto se pravděpodobně stanou předmětem jeho zájmů.

3. Známými a osvědčenými empirickými sociologickými metodami je možné získat informace o hodnotách, které lidé uznávají, a to na základě významnosti přisuzované určitým potřebám v relaci k jiným potřebám. Tyto hodnoty mají základní význam ve struktuře zájmů a potřeb. To platí obdobně i pro stavy potřeby u organizací. Schopnost výpovědi u touto cestou získaných informací je však omezena nejen možnými nedokonalostmi teoretického modelu a metod výzkumu a vyhodnocování, ale především faktem, že realizace hodnot v reálných situacích vyžaduje od subjektů rozhodování za zcela jiných podmínek, pod skutečným tlakem

(2) K této problematice srov. H. Engels: *Bedürfnisse und sozialistische Lebensweise – soziologische Aspekte*. In: *Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik*, Berlin 1983, s. 36–40. Teoreticky a metodicky pokročilý je zjevně výzkum zájmů v Institutu pro ekonomii a organizaci průmyslové výroby sibiřského oddělení AV SSSR. Srov. T. Zaslavskaja: *Socialnyj mechanizm ekonomiki*. In: *Znanije – sila* 1985, č. 10, s. 3–5.

jejich životních podmínek a nároků, než rozhodování v situaci sociologického interview. K výsledkům blízkým skutečnosti nemůže proto vést tato cesta sama, ale jen ve spojení s již uvedenými přístupy.

Z této konstelace vycházejí také pokusy podnikané v Institutu pro sociologii a sociální politiku AV NDR v souvislosti s výzkumem polohy zájmů vzhledem k práci na směny. Práce na směny zaměřená na ekonomicky efektivní využití moderních automatických zařízení a výrobních systémů je spjata s problémem, jak uvést do souladu rozdílné individuální, rodinné, podnikové a společenské zájmy [Kalok 1987 : 11–16]. To považujeme za jednu z aktuálních výzev, které staví před marxisticko-leninskou sociologii praxe.

Přeložil Otakar Vochoš

Literatura

- Arnold, A.: *Wesen und Entwicklung des menschlichen Bewusstseins*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1986, No 6, s. 481–489; No 7, s. 618–627.
- Bartsch, G. (ed.): *Der dialektische Widerspruch*. Frankfurt a. M. 1986.
- Bauer, A. – Eichhorn, W. (ed.): *Der tätige Mensch*. Berlin 1987.
- Blauberg, I. V. – Judin, E. G.: *Stanovlenije suščnosti sistěmnogo podchoda*. Moskva 1973.
- Bollhagen, P.: *Interesse und Gesellschaft*. Berlin 1987.
- Dahme, Ch.: *Ziele und Vorstellungen*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1988.
- Dölling, I.: *Individuum und Kultur. Ein Beitrag zur Diskussion*. Berlin 1986.
- Erpenbeck, J.: *Motivation – Ihre Psychologie und Philosophie*. Berlin 1984.
- Kalok, G.: *Zur Berücksichtigung der objektiven Interessenlage von Gruppen in der Bedürfnisforschung*. Berlin, Institut für Soziologie und Sozialpolitik 1987.
- Holzkamp–Österkamp, U.: *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*. Berlin 1981.
- Kosing, A. (ed.): *Dialektik des Sozialismus*. Berlin 1984.
- Koziolek, H.: *Wissenschaft, Technik und Reproduktion*. Berlin 1981.
- Leontěv, A. E.: *Tätigkeit – Bewusstsein – Persönlichkeit*. Berlin 1982.
- Marx, K.: *Ökonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. I. Praha, Svoboda 1971.
- Penzlin, H.: *Die Erscheinung des Lebendigen in unserer Welt*. Sitzungsberichte der Sächs. Akademie der Wiss. zu Leipzig. Bd. 119. Heft 12, Berlin 1986.
- Philosophisches Wörterbuch*. Leipzig 1974.
- Roth, G.: *Selbstorganisation und Selbstreferentialität als Prinzipien der Organisation von Lebewesen*. In: Die Dialektik und die Wissenschaften, Köln 1986.
- Röder, H.: *Die Entwicklung der sozialistischen Produktionsweise – der Zusammenhang von ökonomischen und sozialen Gesetzmäßigkeiten*. In: Soziologie des Sozialismus (Teil I), Beiträge aus der Forschung Soziologie und Sozialpolitik 1987, Heft 1.
- Steiner, H.: *Die Einheit von Ökonomischem und Sozialem in der Marxschen Analyse in ihrer Bedeutung für die soziologische Theorie*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1983, No 2.
- Steitz, L. (ed.): *Bedürfnisse und Interessen als Triebkräfte unseres Handelns*. Berlin 1984.
- Tembrock, G.: *Das Menschenbild in der Verhaltensbiologie*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, No 3.
- Tembrock, G.: *Der Entwicklungsaspekt in den Verhaltenswissenschaften*. In: Struktur, Bewegung, Entwicklung. Berlin 1985.
- Ueberschär, K. – Leisner, B. – Richter, B.: *Der Mensch als biopsychosoziale Einheit und seine Bedürfnisse*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1988, No 2.
- Weisspflug, H.: *Die Entfaltung der Triebkräfte des Sozialismus als Triebkräfte des wissenschaftlich-technischen Fortschritts*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1983, No 9.
- Wessel, K. F.: *Forschungsprojekt „Der Mensch als biopsychosoziale Einheit“*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 1988, No 2.
- Wessel, K. F. – Hörz, H.: *Philosophische Entwicklungstheorie*. Berlin 1983.
- Zaslavskaja, T.: *Der soziale Mechanismus der Wirtschaft*. In: Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1986, No 2.
- Zdravomyslov, A. G.: *Potrebnosti. Intěresy. Cennosti*. Moskva 1986.

V řízení jakéhokoli společenského systému má určující úlohu člověk a jeho sociální vztahy. Dominantní postavení sociálních jevů a procesů v řízení společenského rozvoje je dáno skutečností, že „právě v této sféře jsou realizovány výsledky ekonomické činnosti, jež se dotýkají životních zájmů pracujících, zde jsou ztělesněny nejvyšší cíle socialismu. Právě zde se nejvíce a nejnázorněji projevuje humánní podstata socialistického řádu, jeho kvalitativní odlišnost od kapitalismu“ [Gorbačov 1986 : 43].

Z reálné potřeby společenské praxe se vytvořila teorie i praxe sociálního řízení usilující o postižení a cílevědomé ovlivňování sociální stránky společenského pohybu na úrovni celé společnosti i jejích jednotlivých částí.

Význam sociálního řízení v ucelené soustavě řízení socialistické společnosti spočívá v tom, že sociální stránka společenského pohybu v teoretické abstrakci tvoří rozhodující integrační průsečík tří základních, jen relativně samostatných oblastí života společnosti – politiky, ekonomiky a kultury [Šolcová 1981 : 22].

Základním úkolem sociálního řízení je cílevědomé ovlivňování sociálních procesů. „Sociální proces je pak chápán jako postupná změna stavů společnosti jako celku nebo jejích podsystémů pod vlivem vnitřních a vnějších podmínek. Svým trváním a zaměřením se projevuje v činnosti lidí, i když probíhá podle objektivních zákonů. Je spojen s fungováním tříd, sociálních skupin, jednotlivců. Procesy mohou být progresivní, neutrální a regresivní“ [Afanasjev 1977 : 17].

Mnohoznačnost mezilidských vztahů a od nich se odvíjejících sociálních procesů se promítá i do rozdílné interpretace obsahu a definice konkrétních sociálních procesů.

Rozdílný přístup jednotlivých autorů je ovlivněn zejména těmito hledisky :

- společenskou oblastí lidských činností, jimiž se autoři zabývají při svých sociologických výzkumech (práce, vzdělávání, kultura, sport atd.) ;
- jednotlivými systémy socialistické společnosti, v nichž se sociální procesy uskutečňují a vyjadřují tak základní společenské funkce těchto systémů ;
- rozlišovací úrovní, která je použita při zkoumání sociálních procesů a promítá se do úrovně jejich integrace či naopak dezintegrace ;
- ztotožňováním sociálních procesů se základními cíli sociálního řízení (vytvoření beztrždní společnosti, rozvoj kvalifikace, socialistické přeměny práce atd.).

Pokusem o vyjádření jednoty obecných a specifických sociálních procesů probíhajících v průmyslovém podniku je tato definice : „Sociální procesy v podniku jsou postupy (změny), které souvisejí s životem lidí, kteří jsou prostřednictvím své práce a společenské dělby práce spojeni se společností. Významné podnikové sociální procesy například jsou : zvýšení vlivu dělnické třídy na podnikové dění, další rozvoj sociální struktury v podniku, změny v obsahu práce a využití s tím souvisejících tendencí rozvoje osobnosti člověka, dosažení souladu mezi společenskými, kolektivními a individuálními zájmy v rozmanitých podnikových situacích k rozvoji masové iniciativy. Zlepšování kontinuální profesní kvalifikace pracujících při respektování zvláštností kádrů, kádrových dělníků, žen a mladistvých, výběr a nasazení

pracujících v souladu s jejich pracovními schopnostmi, rozvoj kolektivních vztahů a norem, podpora iniciativy a překonávání vzniklých konfliktů v kolektivu“ [Autorenkollektiv 1982 : 51].

Sociální procesy v průmyslovém podniku jsou důsledkem objektivně existujících technických, technologických, ekonomických a sociálních podmínek, v nichž podnikový kolektiv plní své plánované úkoly. Současně ovšem sociální jevy, vztahy a procesy (sociální organizace podniku) výrazně ovlivňují dynamiku vědeckotechnického a ekonomického rozvoje podniku.

Obdobně řízení sociálních procesů a jeho mechanismus nemohou být odděleny od komplexního systému podnikového řízení a jeho mechanismu. Proto je nutné chápat hospodářský mechanismus řízení podniku jako „nejen složité, ale do určité míry i souhrnný pojem, který vyjadřuje vztahy společenské základny i vztahy nadstavbové. Proto je objektem zkoumání četných vědních disciplín – od politické ekonomie až po právo“ [Abalkin 1983 : 28].

Přestavba hospodářského mechanismu řízení socialistické ekonomiky, jejímž jádrem je vytvoření efektivního hospodářského mechanismu řízení státního podniku proto nemůže být rozvíjena bez analýzy a zdokonalování soustavy a mechanismu sociálního řízení podniku. Vždyť „souhrnným základním cílem navrhovaných opatření ve všech těchto dokumentech (rozuměj dokumenty k přestavbě) je vytvořit podmínky pro účinnější využívání předností socialistických výrobních vztahů otevřením širokého prostoru pro tvůrčí iniciativu pracujících“ [Usnesení 1987 : 3].

Smysl přestavby je tedy spatřován především v uvolnění hybných sil socialismu představovaných hodnotovou orientací a motivací podnikových pracovních kolektivů na špičkové pracovní výsledky a všestrannou intenzifikaci podnikového reprodukčního procesu nejen změnou organizačních struktur, změnou ekonomických nástrojů řízení, ale i kvalifikovaným sociálním řízením. Vždyť demokratizace a sociální rozvoj pracovních kolektivů představují politický rozměr přestavby a tím i rozhodující sféru uplatňování vedoucí úlohy strany při přestavbě.

Nepochopení či podcenění klíčového významu upevnění a dalšího rozvoje sociálního řízení podniku v podmínkách přestavby narušuje samotný základní politický a sociální smysl přestavby tím, že jí vtiskuje jednostranný ekonomismus, popřípadě že zdůrazňuje pouze ekonomické síly a priority přestavby bez respektování jejich objektivních sociálních souvislostí a rizik. Toto pojetí přestavby se vzdaluje od její základní politické a sociální podstaty a stává se tak předmětem kritiky a obavy pracujících spatřujících společenský smysl socialismu především v sociálních jistotách a vymoženostech – v protikladu k sociální nejistotě a třídní diferenciaci v kapitalismu.

Přestavba hospodářského mechanismu proto vyžaduje vytvoření ucelené soustavy sociálního řízení státního podniku a překonání nedostatků, které v dnešní praxi oslabily celý systém podnikového řízení a nutně vytvářejí i bariéry úspěšné realizace přestavby.

Jde zejména o tyto nedostatky a problémové okruhy prohlubování sociálního řízení státního podniku :

- Sociální řízení není zajišťováno komplexně. Typická je značná autonomie a roztržitost jeho jednotlivých složek z hlediska obsahu, způsobu řízení i vlastní dynamiky. Tím je celkově oslabena účinnost sociálního řízení a znemožněna jeho důsledná provázanost s technickou a ekonomickou stránkou podnikového řízení.
- Úkoly a cíle vědeckotechnického a ekonomického rozvoje podniku jsou odtrženy od jeho sociálního rozvoje. Často jsou teprve následně se značnými společenskými ztrátami řešeny sociální důsledky realizace vědeckotechnických či ekonomických úkolů.
- Sociální řízení není zajišťováno vedoucími pracovníky komplexního řízení (liniovými

pracovníky) ve své nezbytné komplexní podobě a provázanosti s technicko-ekonomickým řízením podniku, ale je prováděno autonomně úzkou skupinou pracovníků štábních útvarů rozmístěných v nejrůznějších útvarech podniku.

- Sociální řízení není podpořeno vstřícnou iniciativou pracujících a soustava podnikového řízení nevyužívá sociálního potenciálu podniku, který představuje například úroveň společenského vědomí pracujících a jejich kvalifikace.
- Není zabezpečena provázanost jednotlivých fází vlastního procesu sociálního řízení podniku (analýza, prognóza, projekt, plán, realizace, kontrola).
- Není vytvořena dostatečná informační základna sociálního řízení podniku.
- Převažuje operativní způsob řešení sociálních problémů a situací nad promyšlenou koncepcí a projektovým přístupem.

Zvýšená pravomoc a odpovědnost jednotlivých státních podniků se proto musí projevit i ve výrazném zvýšení jejich sociální kompetence a vytvoření vlastního systému sociálního řízení.

Tento systém tvoří základní prvky – vedoucí pracovníci, stranické a společenské orgány, orgány podnikové socialistické samosprávy, specializované funkční útvary sociálního řízení a samotní pracující – a jejich činnosti (funkce). Vlastní sociální řízení se pak uskutečňuje v rámci určitých forem a pomocí určitých metod, tedy určitého mechanismu.

Při vytváření systému sociálního řízení podniku je nutné dodržet obecně platná východiska sociálního rozvoje socialistické společnosti:

- třídnost vyjadřující základní potřeby a zájmy dělnické třídy a pracujících a zajišťující jejich širokou účast ve všech fázích sociálního řízení podniku;
- vědeckost spočívající v širokém využití poznatků společenských věd, zejména při utváření mechanismu sociálního řízení;
- perspektivnost vyjadřující programové a projektové zaměření systému sociálního řízení podniku;
- komplexnost a systémovost projevující se v provázanosti jak jednotlivých dílčích cílů sociálního řízení, tak v provázanosti komplexně pojatého sociálního a technicko-ekonomického rozvoje podniku;
- diferenciaci a unikátnost odrážející specifické rysy jednotlivých podniků, které se projevují zejména v konkrétním zaměření sociálního řízení na dílčí sociální jevy a procesy.

Účinnost konkrétního systému sociálního řízení je v dosažení potřebné znalosti a aktivním uplatňování jeho mechanismu jednotlivými prvky řídicího systému, především vedoucími pracovníky, a v postizení jeho vlastních společenských specifik.

Představují je tyto skutečnosti:

- sociální řízení a jeho mechanismus zahrnují všechny vrstvy a prvky sociální struktury společnosti;
- pro fungování sociálního mechanismu je charakteristická aktivní organizátorská činnost společenských, zejména stranických orgánů a široká účast pracujících;
- ve sféře sociálního řízení a jeho mechanismu velmi silně působí socialistická ideologie a její odraz ve vědomí lidí;
- sociální řízení a jeho mechanismus zasahují všechny fáze podnikového reprodukčního procesu a přerůstají jejich rámec tím, že působí i v navazujících územních regionech. Podnik se tak stává rozhodujícím průsečíkem odvětvového a územního sociálního řízení.

Daleko víc než v oblasti technicko-ekonomického řízení se v sociálním řízení tedy prolíná

profesionální metodická znalost jeho mechanismu s pochopením a uplatňováním jeho politického smyslu a společenské podstaty.

Zkvalitnění tohoto systému spočívá jak v dodržení a respektování obecných východisek jeho tvorby a fungování, tak v řešení jeho konkrétních dílčích problémových okruhů.

Výchozí otázkou utváření a fungování systému sociálního řízení podniku je vymezení jeho obsahu a předmětu, jímž je nejen analýza a hodnocení sociálních jevů a souvislostí, ale především normativní stanovení jejich společensky žádoucích a ekonomicky efektivních přeměn formou koncepčních cílů a jejich soustavné zabezpečování formou konkrétních sociálních opatření navazujících na technické, ekonomické a sociální podmínky podniku.

Mnohoznačnost a mnohohrstevnost sociálních jevů a souvislostí vyvolává i pojetí struktura-ce a klasifikace podnikových sociálních procesů. Liší se od sebe zejména tím, jak vyjadřují vzájemnou podmíněnost obecných a specifických znaků sociálních procesů, nebo jak usilují o jejich podrobnější obsahovou identifikaci se základními funkcemi a cíli podniku, popřípadě jeho organizační strukturou.

M. Tomšík definuje sociální procesy „jako řetězce vzájemného působení, ovlivňování a regulování jedinců i sociálních skupin a kolektivů vůči sobě navzájem. . .“ Rozlišuje pět tříd sociálních procesů v hospodářské organizaci: procesy pracovní, řídicí, personální, integrační a výchovné.

Ryze účelovým pojetím pro potřeby plánování sociálního rozvoje podniku je klasifikace sociálních procesů provedená J. Mihalíkem. Jeho vymezení podnikových sociálních procesů je:

- změny sociální struktury pracovníků
- změny sociálně ekonomických stránek rozdělování
- změny pracovních podmínek
- změny v rozvoji iniciativy a upevňování socialistických vztahů
- změny v sociálně psychologických vztazích
- změny v oblasti životního prostředí a využívání volného času.

Podle našeho názoru je z metodologických důvodů účelné integrovat jednotlivé dílčí sociální procesy do ucelených základních oblastí sociálního řízení podniku. Tato integrace umožní formulovat základní nástroje a metody jeho implementace v konkrétní hospodářské praxi.

Předložený návrh respektuje tato základní východiska:

- je v souladu se zabezpečováním základní společenské funkce podniku – výroby;
- odpovídá dnešnímu pojetí základních oblastí sociálního řízení v podniku a jim odpovídajícím funkčním útvarům;
- umožňuje formování ucelených souborů nástrojů a metod sociálního řízení podniku a jejich osvojování příslušnými subjekty;
- je předpokladem pro konfrontaci sociálního a hospodářského mechanismu řízení podniku v podmínkách přestavby.

Za první, relativně samostatnou oblast v této souvislosti považujeme soubor sociálních procesů spojených s tvorbou, stabilizací a dalším rozvojem podnikového pracovního kolektivu, tedy sociální struktury podniku. Analýza a plánování sociální struktury je jádrem a základní podmínkou sociálního plánování a řízení.

Teorie a praxe sociálního řízení vytvořila řadu typologií sociální struktury podniku.

– Z pohledu potřeb a zájmů pracujících je podnětné například pojetí uplatňované sociology NDR [Autorenkollektiv 1982 : 373–377]: sociální struktura podniku je definována jako:

- pracovní funkční struktura (lze použít i termín pracovní kompetenční struktura), která

- přímo odráží dosažený stupeň rozvoje materiálně technické základny podniku a navazující organizace výroby a práce ;
- politicko-ideologická struktura, vyjadřující politickou a společenskou organizovanost a aktivitu pracovníků podniku, která je odrazem jejich ideologické vyspělosti ;
 - hodnotová a motivační struktura pracovníků, daná vztahem pracovníků k základním cílům, potřebám a zájmům podniku a společnosti, výrazně působící na pracovní kázeň a tvůrčí aktivitu pracujících ;
 - sociálně psychologická struktura pracovního kolektivu, projevující se ve vzájemných osobních vztazích členů kolektivu i ve vnějších vztazích základních kolektivů k jiným kolektivům ; pozitivní vzájemné sociální vztahy, charakterizované souhrnným pojmem kolektivismus, jsou určujícím znakem vyspělého, sociálně zralého pracovního kolektivu ;
 - struktura pracovního kolektivu podle pracovní a společenské aktivity jeho jednotlivých členů a dílčích sociálních skupin ; v podstatě lze každý, zejména širší pracovní kolektiv členit na aktivní jádro (nositele progresivních cílů), sympatizující, neutrální a odpůrce.

Přestavba hospodářského mechanismu nutně urychlí změny v sociální struktuře podniku : Nový hospodářský mechanismus opírající se o princip samofinancování a úplný chozrasčot si vynutí vyšší dynamiku vědeckotechnického rozvoje, vyšší hospodárnost a pracovní výkonnost. Aktivizace strany a jejích orgánů i všech navazujících společenských organizací zvýší účinnost politicko-organizátorské a ideologické práce a tím i vliv na kvalitativní změny sociální struktury podniku. Celková změna prostředí a podmínek řízení si vynutí i kvalitativní změnu řídicí práce vedoucích pracovníků a tím i zvýšení jejich zájmu na utváření progresivní sociální struktury. Na úrovni základních pracovních kolektivů bude uplatnění brigádní formy organizace práce a odměňování komplexně působit na kvalitativní změnu sociální struktury.

Základním předpokladem zkvalitnění sociální struktury pracovníků podniku je komplexní a harmonické působení těchto faktorů. Bez důsledného a kvalifikovaného uplatnění principů a zásad nového hospodářského mechanismu nemůže dojít ke změně hodnotové a motivační orientace pracujících a tím ani ke změně jejich chování a jednání. Obdobně bez důsledného uplatnění vedoucí úlohy strany při realizaci přestavby nelze zajistit její politické, společenské a sociální cíle přestavby. Nezastupitelnou úlohu mají při formování a rozvoji sociální struktury pracovních kolektivů jejich vedoucí. Působí pozitivně či naopak negativně zejména na sociálně psychologickou strukturu pracovního kolektivu, a tím i na využití jeho pracovního a duchovního potenciálu.

Není doceněn vliv progresivní formy organizace práce a odměňování na sociální strukturu pracovního kolektivu a její efektivnost. Brigádní forma organizace práce a odměňování na úrovni základních pracovních kolektivů splňuje komplexní propojení všech stránek společenského řízení — technicko-ekonomické, sociální, kulturní i politické.

I když ve vazbě na konkrétní ekonomické výsledky podniku, a tím i na hmotnou zainteresovanost pracovníků, vystupuje do popředí především technicko-ekonomická stránka přestavby, a tím i změny v pracovní kompetenci a mzdové struktuře pracovníků podniku, domníváme se, že pro úspěšnost přestavby v její první fázi jsou rozhodující především změny v myšlení lidí, jejich hodnotové a motivační orientaci, změny ve vzájemných sociálních vztazích, v sebeřízení a sebe reprodukci pracovních kolektivů, celkové etice a kultuře vzájemných i vnějších vztahů pracovníků a integraci pracovníků podniku do širších sociálních systémů (například územního teritoria). Jedná se tedy o základní dimenze sociálně politické a sociálně psychologické struktury podniku ovlivňované především úrovní sociálního řízení vedoucích pracovníků podniku.

Akcentování sociální stránky přestavby a její promítnutí do sociálních stránek podnikového

kolektivu je důsledkem nejen základních politických a sociálních cílů přestavby, ale i nutnosti urychleně uvolnit materiální rezervy společnosti aktivizací pracovních kolektivů sociálně účinným vedením lidí [Průša 1985 : 37].

V další fázi přestavby se bude stále více uplatňovat koncepční stránka rozvoje sociální struktury podniku v návaznosti na změny techniky, technologie a organizace výroby. Jejich důsledkem budou kvalitativně nové nároky na pracovní funkční a personální strukturu pracovníků. Progresivní změny v materiálně technické základně a organizaci výroby budou mít svůj sociální odraz ve změnách v obsahu práce, způsobu kvalifikační přípravy pracovníka, způsobu organizace a odměňování práce a v celkovém způsobu vedení lidí (stylu řídicí práce).

Z pohledu celosvětových zkušeností se sociální organizace, představující lidský rozměr (lidský faktor) podniku a průmyslové výroby, stává určující pro plnění podnikatelské funkce hospodářské organizace. Tím je dán i význam a dominantní úloha kádrové a personální práce, jejich nástrojů, metod a opatření v soustavě podnikového řízení a funkční náplní práce vedoucího pracovníka. Pozitivní kádrová a personální práce, projevující se ve vytvoření progresivní sociální struktury podniku, je ovšem pouze základem pro vlastní fungování podniku a efektivnost jeho podnikatelských výsledků.

Z dominantního postavení lidského faktoru ve společenské výrobě vyplývá i klíčový význam řízení práce v reprodukčním procesu podniku. Proto *druhou základní oblastí sociálního řízení podniku* je řízení práce a pracovních procesů tak, aby byly co nejefektivněji trvale naplňovány jak ekonomické, tak sociální úkoly podniku.

Podstatou řízení práce je uskutečňování socialistických přeměn práce v souladu s dosaženou úrovní vědy a techniky, ekonomiky i sociálního rozvoje společnosti. Na úrovni podniku probíhají přeměny práce v těchto oblastech :

- v oblasti vztahů člověka k technice a technologii (ergonomické aspekty práce) ;
- v oblasti vztahů člověka k fyzikálnímu prostředí vykonávané práce (materiální pracovní podmínky) ;
- v oblasti vztahů člověka k organizaci práce (dělba, koordinace a způsob řízení práce) ;
- v oblasti vztahů člověka k sociálně existenčním podmínkám (způsob rozdělování pracovních výsledků a rozsah doplňkových sociálních služeb) ;
- v oblasti vzájemných mezilidských vztahů (sociálně psychologické klima na pracovištích).

Klíčový sociální význam obsahu práce, pracovních podmínek a způsobu rozdělování pracovních výsledků pro každého pracovníka je dán těmito skutečnostmi : Sociální procesy vznikají zpravidla jako paralelní důsledek činností, jež lidé vykonávají v reálných přírodních a společenských podmínkách. Rozhodující jsou pak ty činnosti, které jsou rozhodující pro existenci (reprodukcii) člověka, tedy pracovní činnost [Zich 1984 : 66]. Pracovní procesy jsou určující pro finální výsledky podniku a tím i pro pracovní důchod pracovníka. Sociální obsah práce, kvalita pracovního prostředí, způsob řízení a odměňování práce se stávají významným znakem demokratizace a sociální spravedlnosti ve společenské výrobě. Sama práce a její výsledky jsou rozhodujícím faktorem životního uspokojení a osobního rozvoje pracovníka. Charakter a podmínky práce ovlivňují výrazně i celkový způsob života pracovníka, tedy i způsob využívání mimopracovního a volného času.

Socialistické přeměny práce se tak stávají základním motivem rozvoje pracovní iniciativy i významným faktorem ovlivňujícím vztah člověka ke společnosti, jejím základním hodnotám a cílům. Sama realizace těchto socialistických přeměn práce je velmi složitý společenský proces. Tyto změny neprobíhají automaticky, naopak často diskontinuálně a ve vzájemných protikladných tendencích [Vláčil 1987 : 562].

Negativně na dynamiku a účinnost těchto změn působí zejména značná nerovnoměrnost pronikání vědeckotechnického rozvoje do dílčích výrobních i územních systémů. Rovněž mnohofaktorová podmíněnost socialistických přeměn práce v nejrůznějších rovinách rozvoje společnosti zvyšuje náročnost na mechanismus těchto změn v podniku. Jako příklad těchto širších souvislostí je možné uvést vliv kvality výchovně vzdělávací soustavy na postavení a úkoly člověka v hospodářské praxi v podmínkách přestavby [Ligačev 1988 : 3–5].

Socialistické přeměny práce by měly být proto uplatňovány komplexně, harmonicky a kontinuálně. Komplexnost spočívá v postižení a respektování všech stránek vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje podniku v konkrétních podmínkách jednotlivých pracovišť. Harmonický přístup je ve věcném, časovém i kádrovém souladu všech uvedených sociálních změn v návaznosti na konkrétní inovační akce podniku. Kontinuitu spatřujeme v dynamice a pružnosti sociálních změn.

Toto komplexní, harmonické a kontinuální řízení pracovních procesů je předmětem nástrojů a metod vědecké organizace práce. Podmínkou efektivního využití vědecké organizace práce je ovšem opět její komplexní uplatnění ucelenou soustavou jejích, vzájemně se podmiňujících nástrojů – pracovních studií, projektování práce, normování práce, hodnocení a klasifikace práce i postižení jak technicko-ekonomické, tak sociální stránky organizace práce. Důležitý je i koncepční, projektový přístup k řešení konkrétních úkolů vědecké organizace práce nahrazující tradiční racionalizační, tedy operativní pojetí.

Uvedené nároky splňuje brigádní forma organizace práce a odměňování, která se již stala významnou součástí realizace přestavby hospodářského mechanismu v hospodářských organizacích. Sepětí této formy organizace práce a odměňování s přestavbou je komplexní, protože postihuje všechny její základní prvky :

- Vytváří předpoklady pro urychlení a využití vědeckotechnického rozvoje v jednotlivých podnicích.
- Je součástí vnitropodnikového řízení a má přímou návaznost na vnitropodnikový chodrasčot a jeho základní principy.
- Umožňuje uplatnit mzdový systém, který odstraňuje rovnostářství v odměňování, prohlubuje principy zásluhovosti a sociální spravedlnosti při výrazném zvýšení hmotné zainteresovanosti na finálních výsledcích vykonávané práce.
- Výrazně zvyšuje sociální kvalitu brigádního kolektivu rozvíjením pozitivních sociálních rysů základních pracovních kolektivů (kolektivnost, vzájemná soudržnost a podpora, sebekritika i kritičnost k nedostatkům atd.).
- Je zcela konkrétní formou prohloubení socialistické demokracie přímo ve sféře výroby. Zvyšuje se přímá kompetence základních pracovních kolektivů ve všech fázích řídicího procesu (organizování, plánování, realizace, kontrola). V brigádních kolektivech se již plně uplatňují i zásady volitelnosti vedoucího pracovníka (vedoucího brigády), spolu-rozhodování rady brigády s podnikovým vedením, spoluúčast při řešení kádrových, personálních a sociálních opatření.
- Brigádní forma organizace práce a odměňování umožňuje i plánovitou účast pracujících na perspektivním rozvoji podniku tím, že součástí činnosti brigády je i stanovení a plnění jejího inovačního plánu zaměřeného na podporu technicko-organizačních, ekonomických i sociálních opatření [Filka–Daněk 1984].

Přestavba hospodářského mechanismu změní i mechanismus a obsah řízení sociálních procesů reprodukce a sociálního rozvoje pracovních kolektivů a jednotlivých pracovníků podniku, což představují *třetí oblast sociálního řízení podniku*. Tyto změny budou vyvolány novými ekonomickými podmínkami sociálního rozvoje podniku, novým postavením podniku

v národním hospodářství a novými formami vzájemné spolupráce podniků a národních výborů při rozvoji a racionalizaci sociálního rozvoje územních celků.

Přechod na úplný chodrasčot a samofinancování podniku, včetně jeho sociální sféry, nutně zvýší racionalitu vynakládání a využívání prostředků na výstavbu, udržování a využívání sociálních zařízení podniku, přijímání a realizaci sociálních opatření. Ekonomický mechanismus přestavby nutně zvýší vzájemné sepětí a vzájemnou podmíněnost podnikové sociální a hospodářské politiky. Tuto podmíněnost spatřujeme jednak v prioritě sociálních opatření bezprostředně působících na rozvoj výroby a ekonomiky podniku, jednak ve výraznější diferenciaci poskytování sociálních služeb podniku pracovníkům podle jejich pracovních a společenských výsledků.

Posílení pravomoci a odpovědnosti podniků se musí projevit i ve výrazné diferenciaci jejich sociálních programů, respektujících výrobní, ekonomická, demografická, územní či jiná specifika. Zejména ve sféře sociálního rozvoje a sociální politiky se projeví i zvýšená pravomoc samosprávných orgánů podniku, která umožní daleko více zaměřit podnikové plány sociálního rozvoje na konkrétní sociální potřeby a zájmy jak podnikového kolektivu, tak jednotlivých základních pracovních kolektivů.

Ze samotné sociální podstaty přestavby a jejich pravděpodobných sociálních důsledků vyplyne i nutnost nového obsahového zaměření podnikové sociální politiky a jejich priorit.

Musí být posíleny ty oblasti podnikové sociální politiky, které bezprostředně aktivizují pracovní výsledky pracujících a působí na urychlení technického a ekonomického rozvoje podniku. Jde zejména o tyto oblasti:

Sociální opatření bezprostředně související se socialistickými přeměnami práce a představující sociální stránku vědecké organizace práce

Jde především o soustavnou a komplexní péči o pracovní prostředí (hygiena, bezpečnost a kultura práce) a o navazující vnitropodnikové sociální služby (závodní stravování, hygienické a bezpečnostní pomůcky, pracovní oděvy, preventivní a kurativní zdravotní péče, včetně pracovní a zdravotní rehabilitace).

Sociální opatření bezprostředně související s urychlením vědeckotechnického rozvoje

Jde zejména o zkvalitňování kvalifikační přípravy pracovníků podniku ve vlastních výchovně vzdělávacích zařízeních, prohloubení spolupráce se všemi typy škol státní výchovně vzdělávací soustavy.

Sociální opatření zajišťující pozitivní sociálně psychologické klima v pracovních kolektivech
Tato opatření se prolínají zejména s kádrovou a personální činností podniku a spočívají zejména v kvalifikované sociální analýze základních pracovních kolektivů, výchově vedoucích pracovníků k sociálně efektivnímu způsobu vedení lidí i k zvýšení celkové úrovně politické a ideologické práce v podniku.

Sociálně ekonomická opatření spočívající především v sociálně i ekonomicky efektivním způsobu odměňování pracujících podle objektivně prokázaných výsledků jejich práce

Domníváme se, že v období přestavby je třeba přehodnotit i dnešní pojetí stabilizační bytové výstavby a umožnit přímo podnikům, aby ze svých zdrojů vytvářely vlastní disponibilní bytový fond sloužící ke stabilizaci perspektivních pracovníků podniku.

Naopak je nutné v podmínkách přestavby přehodnotit význam, rozsah a formy doplňkových sociálních služeb podniku poskytovaných pracujícím v jejich mimopracovním a volném čase: Doplňkové sociální služby (například rekreace, kulturní a sportovní činnost, péče o děti v předškolních zařízeních atd.) jsou poskytovány paušálně bez ohledu na skutečné pracovní výsledky pracujících a často i bez respektování jejich specifických sociálních potřeb a zájmů. Z tohoto důvodu vyplývá i jejich nízká aktivační účinnost na pracovní výsledky a stabilizaci

pracovníků v podniku. Tyto služby vyvolaly nutnost výstavby a provozu řady specializovaných podnikových sociálních zařízení, jejichž provoz je ve srovnání s obdobnými sociálními zařízeními provozovanými specializovanými organizacemi ekonomicky neefektivní a odborně na nižší úrovni. Doplňkové služby nabyly často podobu „luxusní“ nástavbové sociální péče, využívané a často sociálně zneužívané úzkou skupinou pracovníků podniku. Navíc se stávají předmětem nežádoucích sociálních jevů v podnicích (vytváření černých fondů, využívání ke korupci atd.).

Řešení spatřujeme v těchto opatřeních:

a) Zvýšenou hmotnou zainteresovaností umožnit pracovníkům podniku diferencovaně – ve shodě s jejich konkrétními osobními zájmy a potřebami – obstarávat si sociální služby ve specializovaných organizacích. V sociálně odůvodněných případech je možné, aby podnik zakoupil tyto služby ze svých sociálních fondů a přidělil je svým pracovníkům.

b) Převést podniková sociální zařízení do správy národních výborů nebo specializovaných chozrasčotních organizací. Vložené prostředky amortizovat poskytováním bezplatných služeb pracovníkům podniku.

c) V úzké trvalé součinnosti s národními orgány vytvářet podmínky pro komplexní sociální rozvoj jednotlivých územních celků při prosazení maximální ekonomické racionality při výstavbě a provozu účelových sociálních zařízení.

Přestavba hospodářského mechanismu a výrazné posílení pravomoci a odpovědnosti jednotlivých článků lidosprávy za sociální rozvoj jimi řízeného území vytváří nutnost nových forem vzájemné spolupráce odvětvového (podnikového) a územního sociálního řízení.

Oproti minulosti se stává určující orgán lidosprávy. Současně vzájemná spolupráce podniků a lidosprávy musí vycházet ze závazných právních norem a jednoznačných ekonomických pravidel zajišťujících vzájemnou ekonomickou výhodnost a společenskou efektivnost společně realizovaného sociálního rozvoje území. Základními nástroji této spolupráce bude sdružování prostředků všech zainteresovaných subjektů, sociální, popřípadě ekologické odvody podniků do fondů národních výborů, hrazení sociálních služeb poskytovaných pracovníkům podniků a jejich rodinným příslušníkům z fondu kulturních a sociálních potřeb podniků, popřípadě konkrétní technická, materiálová a kádrová pomoc podniků při výstavbě a provozu objektů sociální infrastruktury kompenzovaná jinými službami a opatřeními národních výborů a jimi řízených organizací.

Úsilí o zvýšení celkové efektivnosti celé terciární sféry se promítá i do různých návrhů přechodu celých územních celků a jimi řízených organizací služeb na úplný nebo neúplný chozrasčot. Tím jsou určeny i přímé chozrasčotní vztahy podniků a organizací poskytujících sociální služby.

Součástí demokratizace řízení podniků musí být i prohloubení účasti a vlivu základních pracovních kolektivů na formulaci a plnění sociálních programů, na způsob a kontrolu využívání sociálních fondů a zařízení. Pravidlem se musí stát veřejná informovanost o prováděných sociálních opatřeních a jejich společenská efektivnost.

Základní pracovní kolektivy musí být nositeli podnikové sociální politiky. Úměrně svému přínosu ve vytváření podnikových zdrojů sociálního rozvoje musí mít právo uplatnit své specifické zájmy a potřeby odpovídající jejich konkrétní pracovní a životní situaci. Tak, jak se mění tato situace, musí se dynamicky a pružně měnit i program sociálního rozvoje jednotlivých pracovních kolektivů.

Přestavba hospodářského mechanismu akcentuje význam vedoucího pracovníka. Zvyší jeho odbornou a metodickou, ale i sociální kompetenci. Podstatou sociální kompetence vedoucího pracovníka jsou jeho osobní vlastnosti a schopnosti se správně orientovat

a uplatňovat v sociálních situacích, přijímat správná sociální rozhodnutí a efektivně je prosazovat řídicí praxí. Nároky na sociální kompetenci vedoucího pracovníka značně vzrostou. Důvodů je více :

- výrazná podnikatelská činnost vedoucího pracovníka zvýší sociální rizika jeho řídicí práce ;
- podstatně vyšší sociální kompetence podniku se odrazí i ve zvýšené sociální kompetenci vedoucího pracovníka ;
- institucionálně vytvořené nové formy účasti pracujících na řízení představují náročné prostředí sociálního řízení vedoucího pracovníka ;
- samotný mechanismus řízení si vynutí přijímání sociálních rozhodnutí a jim odpovídajících sociálních rizik ;
- demokratizace společnosti zvyšuje nároky na kvalitu sociálního řízení vedoucího pracovníka ;
- celkový vzdělanostní a kulturní vzestup obyvatelstva umožňuje i vyžaduje sociálně kvalifikovanější metody vedení lidí.

Co nejvýznamněji ovlivňuje úroveň sociálního řízení vedoucího pracovníka ? Jsou to tyto faktory :

- úroveň osobnosti vedoucího pracovníka, jeho vzdělanost, kvalifikace, kultura jeho chování a jednání, životní a sociální zralost, sociální adaptabilita a vnímavost ;
- celková sociální úroveň řízeného kolektivu a jeho vnější prostředí dané zejména mechanismem řízení a celkovým společenským klimatem ;
- kvalita příslušných funkčních útvarů metodicky i funkčně realizujících sociální řízení ;
- konkrétní znalosti a dovednosti vedoucích pracovníků z oblasti sociálních vědních disciplín.

Analýza provedená v NDR ukazuje na hlavní příčiny nedostatečné úrovně sociálního řízení v kombinátech a podnicích [Hennig 1985 : 35]. Tyto příčiny, které lze zobecnit i na naše podmínky, jsou spatřovány v a) v nedostatečné teoretické i praktické připravenosti vedoucích pracovníků v oblasti sociálních věd ; b) v nedostatečné přímé účasti vedoucích pracovníků na provádění konkrétní sociální diagnostiky a přijímání potřebných sociálních rozhodnutí ; c) v nedostatečné teoretické i praktické přípravě odborníků-specialistů v oblasti sociálních věd, zejména průmyslových sociologů a psychologů ; přílišná akademičnost jejich přípravy a nedostatečný kontakt s hospodářskou praxí snižuje zájem absolventů pracovat v podnicích a projevuje se v jejich nízké schopnosti přímé sociální komunikace s lidmi ; d) v nedostatečném zapojení pracujících do sociálního řízení podniků.

Domníváme se proto, že úspěšná realizace přestavby vyžaduje nejen urychleně zvýšit ekonomické znalosti a umění řídit ekonomickými metodami, ale i prohloubit sociální znalosti a dovednosti vedoucích pracovníků. Spatřujeme je v komplexním souboru nástrojů a metod sociálního řízení podniku, které lze metodicky členit do tří relativně samostatných oblastí kádrové a personální práce, vědecké organizace práce a sociální práce vedoucího pracovníka.

Vedoucí pracovník si musí být vědom své nedílné pravomoci a odpovědnosti za všechny tyto tři oblasti sociálního řízení, které představují jeho komplexní sociální kompetenci. V tomto pojetí by měl být nejen odborně vychováván a metodicky řízen, ale i hodnocen a posuzován nadřízenými orgány státního řízení a stranického vedení.

- Abalkin, L.: *Teoretičeskije voprosy chozjajstvennogo mehanizma*. Komunist 1983, č. 14.
- Afanasjev, V. G.: *Človek a riadenie spoločnosti*. Bratislava, Pravda 1977.
- Autorenkollektiv: *Leiter, Kollektiv, Persönlichkeit*. Berlin, Die Wirtschaft 1982.
- Filka, M. — Daněk, J.: *Brigádní forma organizace práce a odměňování v průmyslovém podniku*. Praha, Práce 1984.
- Filka, M.: *Vedoucí pracovník v procesu řízení*. Praha, Svoboda 1987.
- Gorbačov, M. S.: *Politická zpráva Ústřední výboru KSSS XVII.sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1986.
- Hennig, I.: *Die Anwendung sozialwissenschaftlicher Erkenntnisse in der Leitungstätigkeit der Kombinate und Betriebe*. Dissertation B, Technische Hochschule Leuna-Merseburg, NDR, 1985.
- Ligačev, J.: *Úkoly při přestavbě sovětského školství*. Rudé právo 18. 2. 1988.
- Mihalík, J.: *Plánování sociálního rozvoje a komplexní programy péče o pracující*. Praha, Práce 1978.
- Průša, J.: *Moderní metody vedení lidí*. Praha, Svoboda 1985.
- Solcová, M.: *Principy a poslání sociální politiky KSČ*. Odbory a společnost 1981, č. 5.
- Tomšík, M.: *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech*. Praha, Svoboda 1980.
- Usnesení ÚV KSČ o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu ČSSR a její zabezpečení schválené 7. zasedáním ÚV KSČ*. Rudé právo 22. 12. 1987.
- Vláčil, J.: *Sociologie práce a význam pro sociální prognózu*. Sociologický časopis 1987, č. 6.
- Zich, F.: *K metodologickým otázkám analýzy sociálních procesů*. Sociologický časopis 1984, č. 1.

Резюме

M. Филка: Социальное управление предприятием как компонент перестройки

Перестройка хозяйственного механизма и возникновение государственных предприятий повысит не только экономическую, но и социальную компетенцию государственных предприятий. Она углубит и взаимосвязь и обусловленность экономических результатов предприятия и его конкретной социальной политики.

В статье характеризуются основные социальные процессы, протекающие на предприятии, и формулируются вероятные последствия перестройки для их дальнейшего развития. Речь идет о процессах формирования, стабилизации и развития трудового коллектива предприятия (социальной структуры предприятия), о трудовых процессах и процессах воспроизводства и развития сотрудников предприятия. От этих основных социальных процессов выводятся и основные инструменты социального управления предприятием: кадровая и персональная работа, научная организация труда и социальная работа. Далее формулируются основные исходные точки повышения качества социального управления предприятием как необходимой предпосылки активизации людей и выполнения основных задач государственного предприятия. Эти исходные точки усматриваются в формировании комплексной системы социального управления предприятием, в повышении уровня соответствующих функциональных подразделений и в значительном усилении социальной компетенции всех руководящих работников. Необходимо укрепить и социальное сознание всех трудящихся и создать для них условия по подходу к социальной информации и последующему участию в принятии важных социальных решений предприятия в органах самоуправления трудящихся предприятия.

Summary

M. Filka: Social Control of the Enterprise as a Part of Reconstruction

The reconstruction of the economic mechanism and the institution of state enterprises is going to enhance not only the economic but also the social competence of state enterprises. Also the interconnection and

the conditioned character of economic results of the enterprise and its concrete social policy will grow more intense.

The paper characterizes basic social processes taking place in the enterprise, and formulates the probable impact of reconstruction upon their further development. The processes involved are those of the formation, stabilization and development of the enterprise working collective (i. e. the social structure of the enterprise), working processes, and processes of the reproduction and development of the workers of the enterprise. From these basic social processes, the main social-control tools of the enterprise are derived: cadre and personnel management, scientific organization of work, and social work. Basic starting points of the optimization of the social control of the enterprise are then formulated as an essential precondition of the people's activation as well as of the fulfilment of the basic tasks of the state enterprise. These starting points are supposed to consist in the creation of a complex social-control system in the enterprise, in raising the level of appurtenant functional units, and in a considerable enhancement of the social competence of all top workers. It is also essential to intensify the social consciousness of all working people and to create conditions for their access to social information as well as for their subsequent participation in solving important social issues in the working people's self-government organs within the enterprise.

Mladí lidé uzavírající sňatek kdysi vstupovali do pevně určených sociálních rolí, kdy muži byla přiřčena úloha živitele a ženě úloha hospodyně. Muž musel umět materiálně zabezpečit rodinu a žena musela umět vyjít s penězi, jakkoli málo jich většinou bylo. Dnes už sotva někdo vzpomene na institut manželské smlouvy, tradiční rozvrh rolí je rozptýlen, i když zdaleka ne zrušen. Namísto jedné normy vznikla řada různých forem a jejich kombinací, namísto jednotného řádu se sociální realita rozvíjí ke stále větší pestrosti. Problémy materiálního zakotvení a zabezpečení rodiny již nejsou řešeny ex ante jako dříve, tj. způsobem, který si dnes možná příliš idealizujeme. Nutil totiž k odkládání sňatku (který se pak třeba vůbec neuskutečnil), status nevěsty byl určen výší věna a hodnota ženicha majetkem či ročním služným. V dělnických rodinách přinášela žena jen skrovnou výbavu a za to byla odevzdána nezáviděníhodnému osudu, dvojroli služby v domácnosti a neplnohodnotné pracovnice v továrně či jinde.

V současné době již sňatek předbíhá řešení materiálních problémů, přičemž někdy se z toho stává i nutnost – jako tomu je u přidělování bytů. Věk vstupu do manželství se snížil téměř k nejzašší mezi a „životní starty“ se velmi značně zkoncentrovaly (1). Materiální otázky dnes už nestojí většinou v popředí pozornosti ani při volbě partnera, ani při dataci svatby. Tradiční sled situací se obrací, když jako první přichází těhotenství a jako poslední byt. Hmotné zabezpečení je řešeno v podobě důsledků, nikoli předpokladů – o to větší problémy mohou ale vzniknout, o to různější formy jejich řešení lze nacházet. Stabilita zaměstnání a platového vzestupu, byt' pozvolného, zaručené sociální dávky a častá pomoc rodičů, to všechno jsou dimenze rozhodovacího pole, které dříve neexistovaly a které starší generace hodnotily někdy jako riskantní.

V době, kdy se mladí lidé teprve učí hospodařit, procházejí jejich rukama zpravidla mnohem větší sumy, než jaké zatím vydělali. Investují do bytu, do jeho zařízení, řeší problémy spojené s přerušením výdělečné činnosti ženy, budují hnízdo pro své děti, zatěžují svoji budoucnost dluhy a jejich oči jsou stále obráceny k – více nebo méně štědré – ruce rodičů. Jak vlastně vypadá jejich rozpočet, čím je charakteristický a v čem se liší od pozdějších etap rodinného života? Z čeho se financují ony velké investice, které si žádá moderní komfort bydlení? To jsou některé otázky pro tento příspěvek o ekonomice mladé domácnosti. Jakkoli je to časté téma každodenních debat, je značně opomíjeno ve výzkumu a v analýzách.

K zachycení příjmů a vydání mladých rodin máme k dispozici dva vynikající statistické prameny. Jsou to za prvé *mikrocensová šetření*, zejména pak poslední Mikrocensus 1986, v jehož rámci bylo provedeno doplňkové šetření mladých manželství, obsahující první reprezentativní údaje o jejich úsporách, dlužích a řešení bytové situace. Jednotky pojaté do

(1) Na koncentraci „životních startů“ jsme poukázali v článku *Některé mezníky životního cyklu*. Demografie č. 2/1974, kde jsme na základě dat sčítání lidu sledovali relace mezi věkem 1. uzavření sňatku, 2. počátku ekonomické aktivity, 3. narození prvního dítěte a 4. získání samostatného bytu. Uvedené „starty“ se kumulují ve stále kratším životním období.

souboru byly definovány jako oboustranně první manželství uzavřená v posledních pěti letech, kde alespoň jeden z manželů nebyl starší než 30 let. Za druhé to jsou *rodinné účty* (statistika životní úrovně domácností), z nichž jsme rovněž vybrali manželství uzavřená v posledních pěti letech, s mužem do 35 let (2). Mikrocensový soubor zahrnuje 7202 domácností, v podsouboru zpravodajských domácností pracujeme se 445 jednotkami; data se v obou případech týkají roku 1985.

Oba prameny mají své přednosti i nedostatky. Mikrocensový soubor je větší a zjištění z něho jsou tedy spolehlivější; okruh údajů za běžný rok je navíc rozšířen o informace indikující majetkový status domácností, který je dlouhodobého charakteru. Podsoubor rodinných účtů je menší, avšak jeho obsah je mnohem bohatší, neboť kromě příjmů, bydlení a vybavenosti zahrnuje také výdaje domácností. Mikrocensová data vypovídají o všech domácnostech, nezávisle na způsobu bydlení, zatímco mezi zpravodajské domácnosti se dostávají v podstatě bytové již stabilizované rodiny. Společné oběma statistickým zdrojům je ovšem zásadní podcenění vedlejších příjmových zdrojů a tedy i skutečné příjmové diferenciaci – v otevřenost tohoto typu informací však těžko můžeme někdy doufat.

Analýza materiální situace mladých rodin může tedy stavět na reálném empirickém základě, metodická skepse je však nutná. Variabilita podmínek je zřejmě mnohem větší, než můžeme doložit, zvláště přihlížíme-li navíc k limitům nabídky právě v oblasti „investičních statků“ pro založení moderně fungující domácnosti.

1. Rozdílnost vstupních podmínek

Bytové osamostatnění mladých párů není omezeno na první pětiletí manželského života. Podle mikrocensových dat jsou v tomto směru nejtědřejší čtvrtý a pátý rok společného života (v nich dostalo byty 30 % podsouboru mladých manželství), nicméně 38 % párů čeká ještě i po pátém roce, většinou na družstevní byt. Náklady na pořízení bytu jsou velmi nestejné: z těch, kdo již samostatně v roce 1985 bydleli, mělo 35 % státní byt a 4 % bydlelo v domku rodičů, 32 % mělo družstevní byt a 10 % bydlelo ve vlastním rodinném domku. Částky pořizovacích výdajů byly šetřením zjištěny v této výši: 21 tis. Kčs podíl na družstevní byt, 49 tis. Kčs přestavba rodinného domku, 80 tis. Kčs koupě rodinného domku a 260 tis. Kčs výstavba nového. Zejména pokud jde o koupi a výstavbu domu, jsou výdaje zjevně podceněné a tím i existující, nepochybně velmi značná diferenciaci. Způsob, jakým mladý pár bytovou situaci řeší, a tedy i na jak dlouho zatíží svůj rozpočet splátkami dluhů a úvěrů (pokud neodčerpává úspory rodičů), závisí velmi na sociálních a regionálních, často však i na velmi náhodných podmínkách.

Nerovné náklady pořízení bytu jsou kompenzovány jeho vyšší užitnou hodnotou jen zčásti a pouze v porovnání individuálního a hromadného bydlení: obyvatelé rodinných domků mají k dispozici větší obytnou plochu (v nové výstavbě to je skoro o 30 m², tj. o 70 %), více obytných i ostatních místností, zpravidla i zahradu a celkově lepší životní prostředí. Naopak, mezi státními a družstevními byty se rozdíl pořizení prolouhuje i v nákladech provozu, a s časem dokonce i prohlubují: nájemné v družstevních bytech narůstá poměrně rychle podle období výstavby, takže každá nová generace obyvatel platí za bydlení absolutně i relativně (měřeno podílem z rozpočtu) více, bez ohledu na velikost bytu (3). Vzniká tak určitý paradox:

(2) Nedostatek identifikačních údajů v rodinných účtech nám nedovolil vymezit podsoubor zpravodajských domácností přesně stejným způsobem jako tomu bylo v Mikrocensu 1986. Jsme však přesvědčeni, že oba prameny vypovídají zhruba o stejné rodinné situaci a jejich výsledky jsou tudíž komplementární.

(3) Údaj o období postavení bytu máme pouze z Mikrocensu 1986, a to ve velmi hrubé kategorizaci. Podle tohoto pramene se za dvoupokojový družstevní byt I. kategorie platilo v lednu 1986 mezi 335 Kčs

více je ceněno bydlení ve starší zástavbě, které je zároveň kvalitnější i levnější. Korelace mezi úrovní příjmů a bydlení je spíše záporná, neboť slabší příjmové kategorie bydlí častěji v provozně dražších bytech. Pokud mladé rodiny bydlí v bytech nižších kategorií s velmi nízkým nájemným, vykazují většinou celkové výdaje spojené s bydlením jako nepřiliš odlišné od obyvatel komfortních bytů – pochopitelným vysvětlením jsou vyšší náklady na modernizaci a úpravu bytů.

Celkově je tedy oblast bydlení ohniskem *velmi značné diferenciaci*, která začíná již rozdílnou čekací dobou, pokračuje přes náklady spojené s pořízením bytu a končí výdaji nutnými pro jeho provoz. Je příznačné, že tuto variabilitu můžeme jen v minimální míře vysvětlit charakteristikami domácností – jde o skrytou strukturu, velmi obtížně statisticky indikovatelnou. Pokud ovšem sledujeme náklady bydlení a zahrneme do nich i stavební aktivity, objeví se diferenciaci podle výše příjmů a navíc přesně situovaná do linie město-venkov, rozdílů mezi ČSR-SSR a mezi stupni vzdělání: jde o hospodářské aktivity více zastoupené v rurálním prostředí a v domácnostech s vyšším příjmovým a nižším vzdělanostním statusem.

Mladé domácnosti vykazují poměrně slušnou úroveň vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby. Z těch, kdo měli v roce 1985 vlastní byt, uvádělo přes 80 % vlastnictví pokojové stěny a sedací soupravy, chladničky, vysavače a televizoru. Polovina domácností měla automatickou pračku, 35 % osobní automobil a 20 % televizor pro barevný příjem. Při průměrné pořizovací ceně předmětů ve výši 63 tis. Kčs mělo 11 % domácností věci jen

Tabulka 1. Distance mezi počátkem ekonomické aktivity a sňatkem podle úrovně vzdělání, pohlaví a věku (v letech)

Kategorie věku	Muži					Ženy				
	Z	N	S	V	Celkem	Z	N	S	V	Celkem
20–24	2,2	2,9	1,8	,	2,6	3,7	1,3	0,7	,	1,4
25–29	6,4	4,2	3,6	0,3	3,8	4,2	2,6	2,2	0,1	2,5
30–34	6,4	5,0	5,0	1,5	4,5	4,1	3,5	3,2	1,0	3,3
35–39	7,3	6,4	5,1	2,8	5,7	4,5	4,1	3,6	1,9	3,9
40–44	9,1	7,5	6,6	4,1	7,1	4,7	4,9	5,4	4,0	4,9
45–49	9,1	8,1	6,6	5,6	7,7	3,6	4,6	4,8	5,5	4,2
50–54	8,4	8,0	7,2	6,5	7,8	4,1	4,4	4,8	,	4,2
55–59	8,5	8,5	8,6	5,5	8,2	4,0	5,1	3,6	,	4,2
60–64	8,8	9,1	8,9	6,5	8,8	3,2	5,2	1,6	,	3,6
65–69	9,8	10,0	10,4	8,3	9,9	3,7	6,2	5,4	,	4,4
70–74	9,9	12,8	12,9	,	11,4	4,6	0,2	3,6	,	3,8
75–79	10,2	10,8	,	,	10,2	5,9	5,4	,	,	5,8
80–	12,7	11,7	,	,	12,4	7,6	,	,	,	7,6
Celkem	8,7	7,3	6,4	3,8	7,1	4,0	3,8	3,5	1,8	3,7

Pramen: Šetření třídní a sociální struktury 1984.

Kategorie vzdělání:

Z – základní

N – vyučení a nižší odborné

S – středoškolské

V – vysokoškolské

(v bytech postavených před rokem 1970) a 456 Kčs měsíčně (v bytech postavených po roce 1980). V třípokojových bytech se platilo od 424 do 585 Kčs. Rozdíly v nákladech pořízení jsou zřejmě značně vyšší.

v hodnotě do 30 tis. Kčs a 13 % v hodnotě nad 100 tis. Kčs, což svědčí o značné, i když ne extrémně hluboké diferenciaci. Jaké jsou její zdroje?

Jedním zdrojem mohou být rozdílné dary od rodičů a příbuzných, jejichž diferencovanost je velká: 24 % domácností (stále dokumentujeme situaci mladých manželství s vlastním bytem šetřených v Mikrocensu 1986) nedostalo nic nebo věci v hodnotě do 5 tis. Kčs, avšak 24 % domácností dostalo věci či peníze od 20 do 50 tis. Kčs a 9 % hodnotu ještě vyšší. Dary se pochopitelně mohly týkat pořízení bytu a jeho úprav, nicméně na celkových nákupech předmětů dlouhodobé spotřeby se podílely 14 %. I když se nám to může zdát podceněné, zdá se, že větší díl rozdílů v majetku mladých manželství připadá na vlastní zdroje. To mohou být jednak úspory pořízené ještě před manželstvím, jednak významnější vedlejší příjmy.

Kumulaci vedlejších příjmů těžko můžeme statisticky zachytit. Lépe jsme informováni o tom, jaké možnosti mají mladí lidé dnes, v porovnání se staršími generacemi, pokud jde o čas potřebný ke shromáždění určitých úspor před manželstvím na základě pracovních výdělků. V tabulce 1 jsou sledovány generační změny odstupe mezi počátkem ekonomické aktivity a sňatkem. Zatímco ještě dnešní 60letí muži pracovali v průměru 10 let před uzavřením manželství, dnes se tato doba zkrátila na 3–4 roky, u vysokoškoláků dokonce na 1 rok. U žen je tento pokles méně rychlý, nicméně i u nich se výdělečná činnost před manželstvím zkrátila zhruba o 3 roky. Podobný trend zjišťujeme i u načasování příchodu prvního dítěte, k němuž dochází stále dříve. Jde o vývoj, který má určité ekonomické předpoklady (možnost získat materiální zabezpečení dodatečně), ale i ekonomické důsledky (tíživá situace v období soustředěných životních startů). Ty se pak nutně projevují v rozpočtu mladých domácností, který se sice radikálně neodlišuje od průměru domácností, ale má dosti výrazná specifika.

2. Příjmy a rozpočet mladých rodin

Celkový rozpočet domácnosti je v prvním pětiletí manželského života menší (v porovnání se střední etapou rodinného života zhruba o jednu čtvrtinu) a vykazuje značné výkyvy, v souvislosti s ekonomickou aktivitou ženy a počtem dětí. Z hlediska podílu jednotlivých příjmových zdrojů je toto období charakterizováno vyšší účastí muže a výrazně nižším přínosem ženy, vyšším podílem příjmů ze společenských fondů (jež částečně kompenzují úbytek jednoho platu) a také ostatních příjmů, tj. z vybraných vkladů, půjček a darů. Právě v ocenění výše ostatních příjmů se rozcházejí informace z mikrocensů a z rodinných účtů. Výpověď rodinných účtů je zřejmě bližší pravdě, neboť podle nich jsou tyto příjmy 10× vyšší než podle mikrocensových dat. Vzhledem k poměrně malé diferenciaci pracovních příjmů a velké variabilitě ostatních příjmů příliš nepřekvapuje, že celkový rozpočet mladé domácnosti je diferencován spíše podle ostatních příjmů než podle příjmů ze zaměstnání. Vzhledem k výkyvům v pracovním zapojení ženy je pak diferenciací, resp. přítomností jejího platu, mocnějším faktorem variability rozpočtu než rozdíly v platu muže. Jinak řečeno, rozhodující zdroj peněžních prostředků, kterým je výdělek muže (představující 56 % rozpočtu), je na posledním místě co do vlivu na jejich diferenciaci. Tato skutečnost vyplývá z extenzivního charakteru formování příjmů domácnosti vůbec, která je v mladých rodinách jen zdůrazněna (4).

V tabulce 2 jsou sledovány hlavní faktory jednotlivých příjmových zdrojů a celkového rozpočtu mladých domácností. Pracovní příjmy, dávky ze společenských fondů a ostatní příjmové zdroje mají vždy výrazně jinou strukturu podmíněnosti demografickými, sociálními a územními faktory. Pokud jde o celkové příjmy domácnosti, liší se jen málo podle národního

(4) „Extenzivní model“ formování příjmové úrovně československých domácností byl analyzován v článku *Mzdová a příjmová diferenciacie: některé trendy a souvislosti*. Ekonomický časopis 4/1986.

Tabulka 2. Čisté efekty vybraných faktorů diferenciacie příjmů mladých manželství v roce 1985
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Pracovní příjem muže	Pracovní příjem ženy	Sociální příjmy	Ostatní příjmy	Celkové příjmy
<i>Podíl na celkovém příjmu</i>	55,9	15,8	14,0	14,3	100,0
<i>Odchylky od průměru v proměnných:</i>					
<i>Ekonomická aktivita ženy</i>					
aktivní	2,3	98,7	-24,7	-37,2	9,9
neaktivní	-2,0	-84,2	21,0	31,8	-8,4
<i>Počet dětí</i>					
0	-13,5	13,7	-54,9	50,1	-8,0
1	1,4	-1,2	-12,7	-6,1	-1,9
2	8,6	-9,2	76,4	-29,3	11,2
<i>Společenská skupina dělníci</i>					
zaměstnanci	-3,5	-3,6	0,2	-15,8	-3,7
družstevní rolníci	0,1	-6,4	9,6	-29,8	-2,7
<i>Vzdělání muže</i>					
základní	5,3	6,2	-10,3	55,7	8,5
středoškolské	0,7	-1,1	0,7	-16,1	-2,5
vysokoškolské	-0,9	-0,9	-9,4	11,7	-0,9
<i>Velikost obce bydliště</i>					
vesnice	0,0	3,9	14,6	14,1	7,0
střední město	0,2	-10,4	-8,5	22,7	0,3
velké město	0,6	5,7	3,6	-12,4	-0,3
<i>Národní území</i>					
ČSR	-1,1	4,5	5,3	-10,0	0,0
SSR	1,7	-0,2	1,6	-3,9	0,4
	-3,3	0,5	-3,1	7,6	-0,8
<i>Koeficienty beta</i>					
<i>Ekonomická aktivita ženy</i>					
Počet dětí	0,11	0,86	0,27	0,19	0,34
Společenská skupina	0,37	0,07	0,54	0,15	0,25
Vzdělání muže	0,18	0,04	0,09	0,19	0,20
Velikost obce	0,04	0,02	0,10	0,08	0,14
Národní území	0,03	0,07	0,07	0,09	0,01
	0,12	0,00	0,03	0,03	0,02
<i>R²</i>	0,14	0,82	0,51	0,12	0,15

území a velikosti bydliště, výrazně pak podle společenské skupiny (ve prospěch družstevních rolníků) a podle vzdělání (ve prospěch vysokoškolsky vzdělaných osob), nejvíce však podle rodinné situace, tj. pracovní aktivity ženy a počtu dětí. Zatímco ovšem celkový příjem domácnosti s počtem dětí roste, příjem na jednu osobu se snižuje, a to velmi rychle při prvním dítěti, výrazně pomaleji při druhém.

Konstitutivní fáze manželského života je dosti specifickým obdobím z hlediska orientace spotřeby, a tedy i z hlediska výdajů. Manželé hospodaří zpravidla s malým rozpočtem, v jehož rámci však mohou stlačit uspokojování běžných potřeb ve prospěch výdajů investičního charakteru – zejména pokud již mají svoji „střechu nad hlavou“. Byt je usilovně budován

a zpravidla i hýčkán, přičemž po narození prvního dítěte se vázanost na domov dále stupňuje. V závislosti na typu bytu a příjmové situaci narůstá rozsah modernizačních a inovačních aktivit, takže ani mladé rodiny bydlící v méně kvalitním fondu neušetří za bydlení mnoho. Pro většinu z nich je nákladné již samo pořízení bytu: podle Mikrocensu 1986 můžeme usuzovat, že asi 50 % mladých párů řeší nakonec svoji situaci družstevní výstavbou (průměrný vklad 15 tis. Kčs u stabilizačních, 21 tis. Kčs u ostatních družstevních bytů), 30 % dostane státní byt (s nulovými náklady pořízení) a zbývajících 20 % získá nebo postaví rodinný domek (kde je rozpětí nákladů spojených s pořízením značné, těžko statisticky evidovatelné). Diferencovanost výdajů podle druhu bytu pokračuje i v nákladech provozu: podle rodinných účtů 1985 činily v bytech I. kategorie celkové výdaje na bydlení (včetně nákupů stavebních potřeb a výdajů za bytovou a stavební údržbu), 5400 Kčs ročně v bytech státních, 6600 Kčs v bytech družstevních a 5100 Kčs v rodinných domech.

Výrazným rysem rozpočtu mladých domácností jsou „velké nákupy“ *předmětů vybavení domácnosti a zařízení bytu* jejichž podíl je – v porovnání se střední fází rodinného cyklu – dvojnásobný. První etapa manželského života je orientována především na „primární“ byt a na ni pak plynule navazuje druhá etapa, zaměřená již více mimo jeho stěny, s velkou koncentrací výdajů na auto, dopravu a rekreační bydlení. Úroveň vybavenosti, které domácnosti v prvním pětiletí života dosahují, není malá, malý ovšem není ani dluh, kterým zatěžují svoje budoucí příjmy – podle Mikrocensu dosahuje průměrná výše dluhu limit novomanželské půjčky, tj. 30 tis. Kčs.

Položky, na nichž se může nejvíce ušetřit ve prospěch investičních výdajů, jsou *stravování a odívání*. Nejde však o šetření v pravém slova smyslu, nýbrž důsledek toho, že děti jsou dosud malé a méně toho potřebují. Také výdaje na rekreaci a kulturu sledují obdobný trend jako potřeby primárního charakteru, tj. stoupají směrem ke střednímu věku a potom opět klesají, nikoli však na původní nízkou úroveň. I to lze zčásti připsat úsporným snahám, více ale přechodné izolaci rodiny od společenských kontaktů. Míra úspor, tj. čisté saldo mezi vklady a výběry, je v mladých rodinách nejnížší ze všech, stejně jako výše celkových úsporných vkladů. Podle Mikrocensu 1986 byla jedna třetina mladých domácností zcela bez úspor (v celém souboru domácností 18 %) a jedna třetina měla úspory nad 10 tis. Kčs (což je stejné, jako bylo zjištěno v průměru). Při zjevné tendenci podceňovat příjmy, majetek a úspory tím více, oč větší hodnoty běží, nemůžeme ovšem toto porovnání považovat za odpovídající realitě.

Poněkud jinak je tomu s *výdaji na dopravu*. Tyto výdaje (jejichž diferenciaci vyplývá především z rozdílů v nákupech pohonných hmot) jsou v prvním pětiletí nízké, neboť i stupeň automobilizace mladých domácností je nízký. Stoupají směrem ke střednímu věku, nicméně potom klesají na úroveň mnohem nižší než jaká charakterizuje mladé domácnosti. Zde totiž navíc vstupují do hry generačně specifické atributy spotřeby. Starší generace si sebou nese stopy skromné minulosti, kdy auto bylo vzácným statkem a potřeba cestování nepatřila do standardního balíku potřeb. A tak generační specifická potřeb usnadňuje tok prostředků mezi rodiči a jejich dospělými dětmi, který zlepšuje majetkovou situaci mladých lidí často nad úroveň jejich zásluh.

Celkově je tedy rozpočet mladých rodin charakterizován nutnou *favorizací spotřeby dlouhodobého charakteru při možnosti omezení spotřeby běžné a krátkodobé, zároveň však utlumením potřeb rozvojových* (kultura, vzdělání, rekreace) ve prospěch potřeb materiálních – připomeňme však dvojaký charakter výdajů spjatých s bydlením, které naplňují velmi široké spektrum potřeb. V rámci uvedených specifických rysů se pak klade otázka diferenciací výdajů v rámci souboru mladých domácností a faktorů této diferenciací, váhy ekonomických, demografických, sociálních a územních vlivů.

Variabilita rozpočtu mladých domácností je mnohem menší než rozdílnost výchozích materiálních podmínek – to ukázala velmi dobře typologická analýza, v níž se 70 % domácností soustředilo do jediného typu z deseti možných. Variabilita jednotlivých výdajů se ovšem velmi liší. Nejméně variabilní jsou výdaje na stravování a odívání, nejvíce variabilní pak výdaje na vybavení a bydlení, přičemž extrémně diferencované jsou úsporné vklady. Je příznačné, že charakteristikami domácností můžeme varianci jednotlivých výdajových okruhů vysvětlit v podstatě tím lépe, čím méně jsou diferencované – vysoká míra variability čerpá ze zdrojů, jež běžnému statistickému pohledu unikají.

V tabulce 3 uvádíme některé výsledky analýz variance, poskytující souhrnný obrázek o tom, jak jsou diferencovány hlavní, funkčně vymezené okruhy výdajů (5).

Výdaje na nákup potravin jsou v první řadě funkcí demografické situace domácnosti: s každým dítětem rostou zhruba o 10 %. Rodinná ekonomika se v nich projevuje mnohem více prostřednictvím naturální spotřeby než přes peněžní zdroje – proto tyto výdaje klesají s velikostí obce a liší se i v závislosti na národním území. Dosti odlišně jsou podmíněny výdaje spojené s odíváním, které závisí současně na řadě okolností – především na zaměstnání ženy a počtu dětí, ale také na vzdělanostní úrovni rodiny a národním území. Ve dvou ohledech jsou položky stravování a odívání komplementární a tendence jejich podmíněnosti protichůdné: zatímco čím vyšší je úroveň vzdělání, tím spíše se šetří na stravě a více se vydává na odívání, ve větších městech a zejména pak ve velkoměstech (kde je současně vzdělanější populace) je nutno více vydávat na potraviny, což se kompenzuje snížením položky odívání.

Výdaje na bydlení (v širokém pojetí, tj. včetně údržby a stavebních prací) a na vybavení domácnosti jsou charakterizovány dominantní rolí příjmů v jejich diferenciaci, přičemž jde zpravidla o tzv. ostatní příjmy, tj. z vybraných úspor, půjček a darů. Počet dětí, na rozdíl od předchozích položek, je v obou případech limitujícím faktorem, stejně jako zaměstnání ženy. Tento na první pohled paradoxní vliv je snadno vysvětlitelný: velké investice jsou častěji soustředěny do období, kdy je žena doma. Nejenže to odpovídá počáteční fázi rodinného života, ale má to určité výhody a vynaložené peníze beztak pocházejí z úspor nebo jiných zdrojů.

Položky výdajů na stravování a odívání na straně jedné a na bydlení a vybavení bytu druhé představují *základní polaritu* výdajů podmíněných především demograficky nebo především ekonomicky a zároveň výdajů ovlivněných pozitivně nebo negativně počtem dětí. Ostatní výdajové okruhy již tak výrazně strukturovány nejsou.

Na výdaje týkající se rekreačních a kulturních potřeb působí v první řadě faktory územní a sociální: rostou směrem k vyšším vzdělanostním kategoriím a velkým městům a jsou menší na Slovensku – charakter jejich podmíněnosti je tedy jednosměrný. Jinak je tomu s výdaji na dopravu, v nichž dominují nákupy pohonných hmot. Na jejich výši se podílejí na jedné straně aktivity typicky velkoměstské (víkendové výjezdy na chatu či jinam), na druhé straně činnosti

(5) Z výsledků analýz variance, kterých zde používáme jako základní metody pro sledování specifické váhy jednotlivých faktorů příjmových zdrojů, spotřebních výdajů a vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby, publikujeme jen velmi názornou mnohonásobnou klasifikační analýzu. V tabulkách uvádíme odchylky od průměru, adjustované vůči vlivu ostatních sledovaných faktorů (kategorizovaných proměnných) a kovariátu (příjmu na jednu osobu). Koeficienty beta měří specifické vlivy proměnných zahrnutých do analýzy, R^2 je mírou vyčerpané variance (po vynásobení 100). Pro členění výdajů používáme tzv. funkční klasifikaci, tj. sledujeme 1. výdaje na potraviny (bez alkoholických nápojů a veřejného stravování), 2. na odívání a obutí, 3. na bydlení (včetně nákladů údržby a stavebních prací), 4. na nástup předmětů dlouhodobé spotřeby, 5. na rekreaci, kulturu a vzdělání, 6. na dopravu (včetně nákupů pohonných hmot), 7. na alkoholické nápoje, tabák a kávu, 8. na úsporné vklady (pouze jejich čisté roční saldo).

Tabulka 3: Čisté efekty vybraných faktorů diferenciace výdajů mladých manželství v roce 1985
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Stravování	Odívání	Bydlení	Vybavení
<i>Podíl výdajů v rozpočtu</i>	23,3	11,5	10,7	11,9
Odechyly od průměru v proměnných:				
<i>Ekonomická aktivita ženy</i>				
aktivní	-0,6	0,6	-1,2	-2,2
neaktivní	0,5	-0,5	1,1	1,9
<i>Počet dětí</i>				
0	-1,7	-0,1	-0,5	5,5
1	-0,1	-0,4	1,0	-0,7
2	1,7	0,8	-1,9	-3,2
<i>Společenská skupina</i>				
dělníci	0,9	-0,6	-2,1	0,7
zaměstnanci	0,7	0,3	0,8	-0,3
rolníci	-2,0	0,6	2,4	-0,8
<i>Vzdělání muže</i>				
základní	0,7	-0,2	1,1	-1,0
středoškolské	-0,8	-0,3	-0,1	-0,7
vysokoškolské	-0,1	0,9	-2,2	3,3
<i>Velikost obce bydliště</i>				
vesnice	-0,2	-0,3	0,2	1,2
střední město	-0,6	0,1	-0,2	-0,4
velké město	0,3	0,2	0,2	-1,0
<i>Národní území</i>				
ČSR	-0,2	-0,5	-0,1	1,6
SSR	0,5	0,9	0,2	-3,1
<i>Koeficienty beta</i>				
Ekonomická aktivita ženy	0,08	0,11	0,12	0,14
Počet závislých dětí	0,16	0,11	0,12	0,21
Společenská skupina	0,18	0,11	0,19	0,04
Vzdělání muže	0,09	0,10	0,13	0,12
Velikost obce bydliště	0,03	0,04	0,02	0,06
Národní území	0,05	0,15	0,01	0,15
<i>R² za faktory</i>	0,15	0,04	0,06	0,08
<i>R² za faktory a kovariát</i>	0,29	0,09	0,07	0,11

typicky venkovské (hospodářské a stavební aktivity), se širokou paletou smíšených forem. Zatímco první orientace má podobný vzorec determinace jako rekreační výdajový okruh, podmíněnost druhé orientace se blíží rozložení naturální spotřeby v sociálně územním diferenciálním prostoru. Uvedené tendence se zčásti kompenzují, nicméně v obou má značný význam příjmová úroveň: čím je domácnost lépe situována, tím více benzínu nakupuje, lhostejno zda pro rekreační či hospodářské aktivity. Výdaje na alkohol, tabák a kávu jsou rovněž zakotveny do více struktur současně – do struktury ekonomické (rostou s příjmem domácnosti), sociální (klesají s vyšší úrovní vzděláním) a územní (jsou vyšší na venkově a na Slovensku).

Vklady jsou položkou zcela specifického charakteru: jsou extrémně diferencovány, s minimální možností statistické predikce a téměř nulovou závislostí na příjmech domácnosti.

Tabulka 3 (pokračování)

	Rekreace	Doprava	Alkohol	Vklady
<i>Podíl výdajů v rozpočtu</i>	6,7	14,2	5,0	0,9
Odehly od průměru v proměnných:				
<i>Ekonomická aktivita ženy</i>				
aktivní	1,0	0,6	-0,4	1,7
neaktivní	-0,9	-0,5	0,3	-1,0
<i>Počet dětí</i>				
0	0,4	-0,3	0,5	1,3
1	-0,4	0,4	0,0	-0,2
2	0,6	1,6	-0,4	-0,5
<i>Společenská skupina</i>				
dělníci	-0,2	-1,1	0,1	2,8
zaměstnanci	0,1	-1,5	0,1	-1,3
družstevní rolníci	0,3	3,2	-0,2	-3,0
<i>Vzdělání muže</i>				
základní	-1,0	-2,3	0,4	0,6
středoškolské	0,8	2,0	0,0	1,0
vysokoškolské	0,6	1,5	-0,8	-2,9
<i>Velikost obce bydliště</i>				
vesnice	-0,5	1,6	0,3	-1,2
střední město	0,1	-2,2	0,0	0,9
velké město	0,6	1,2	-0,4	0,1
<i>Národní území</i>				
ČSR	0,6	1,1	-0,4	-1,2
SSR	-1,1	-2,2	0,8	2,4
<i>Koeficienty beta</i>				
Ekonomická aktivita ženy	0,16	0,03	0,14	0,05
Počet závislých dětí	0,07	0,09	0,12	0,13
Společenská skupina	0,04	0,11	0,15	0,12
Vzdělání muže	0,14	0,12	0,18	0,07
Velikost obce bydliště	0,07	0,10	0,10	0,04
Národní území	0,14	0,09	0,21	0,08
<i>R² za faktory</i>	0,06	0,05	0,11	0,04
<i>R² za faktory a kovariát</i>	0,09	0,06	0,11	0,04

Saldo za jeden rok je výsledkem velkých finančních pohybů a není samozřejmě obrazem majetkové situace rodiny – navíc právě v mladých domácnostech jde v minimální míře o finanční rezervy bez účelového zaměření.

3. Formování majetku

Na rozdíl od stupně poznání běžných příjmů a spotřeby jsou naše informace o majetkové úrovni mladých rodin, jejich zdrojů a diferenciaci, velmi nepostačující. Zmínili jsme zásadní diferenciativní význam toho, zda se nová rodina ekonomicky konstituuje „na vlastní pěst“, nebo v úzké návaznosti na situaci rodičů. Od padesátých let, kdy rozsáhlá socializace a měnová reforma zpřetrhaly většinu mezigeneračních majetkových vazeb, se již zformovala majetková diferenciaci nová, která se reprodukuje na základě rodičovské pomoci a spolupráce.

Tabulka 4. Čisté efekty vybraných faktorů diferenciací vybavení mladých manželství v roce 1985
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Chlad- nička	Mraz- nička	Auto- matická pračka	Auto
<i>Podíl vybavených domácností</i>	96,5	25,6	60,0	55,6
Odehly od průměru v proměnných:				
<i>Ekonomická aktivita ženy</i>				
aktivní	2,7	-2,8	5,7	4,4
neaktivní	-2,2	2,4	-4,9	-3,7
Počet dětí				
0	-2,1	0,9	-13,5	-8,1
1	0,4	-1,4	-1,1	-3,9
2	2,8	2,4	14,2	15,9
<i>Společenská skupina</i>				
dělníci	1,0	-0,9	2,0	-6,5
zaměstnanci	0,5	-6,6	-6,2	2,1
družstevní rolníci	-2,1	8,2	3,4	8,1
<i>Vzdělání muže</i>				
základní	-0,7	-6,2	-14,3	-1,0
středoškolské	0,9	-0,1	2,5	3,1
vysokoškolské	0,0	14,5	25,9	-3,1
<i>Velikost obce bydliště</i>				
vesnice	2,7	-0,2	-5,2	9,0
střední město	-0,5	-4,2	1,2	-3,7
velké město	-2,7	6,4	4,7	-5,8
<i>Národní území</i>				
ČSR	1,4	7,7	4,2	3,6
SSR	-2,7	-15,2	-8,2	-7,1
<i>Koeficienty beta</i>				
Ekonomická aktivita ženy	0,13	0,06	0,11	0,08
Počet závislých dětí	0,09	0,04	0,19	0,18
Společenská skupina	0,07	0,12	0,08	0,12
Vzdělání muže	0,04	0,18	0,31	0,05
Velikost obce bydliště	0,11	0,10	0,08	0,13
Národní území	0,10	0,25	0,12	0,10
<i>R² za faktory</i>	0,34	0,12	0,12	0,08
<i>R² za faktory a kovariát</i>	0,34	0,12	0,12	0,08

Diferenciace majetku v jeho rozmanitosti materiálních či finančních forem se vymyká možnostem statistických výzkumů a analýz. Ze širokého spektra majetkových charakteristik máme k dispozici jen informace o vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby.

Sledujeme-li vybavenost domácností podle délky trvání manželství (abychom situovali podmínky mladých rodin do širšího kontextu), musíme si být vědomi dvojího významu diferencí. Na jedné straně odrážejí vlastní cyklus, postup vybavování domácností podle jejich potřeb a zejména podle příjmových možností – proto je vybavenost na počátku nižší a zvyšuje se směrem ke středním etapám života. Na druhé straně je v nich ale zaznamenána historie společnosti, nesená generacemi náročných současníků a skromnějších předchůdců – proto se vybavenost v pozdějších fázích snižuje. Jak ukazuje tabulka 4, bod zlomu, tj. kdy efekt

životního cyklu rodiny je již překonán efektem sledu generací, není umístěn stejně. U nákladných předmětů moderního vybavení (automatická pračka, televize pro barevný příjem, magnetofon, stereozařízení, auto) nastává po 20 letech manželského života. U předmětů staršího typu (kuchyňský robot, vysavač, šicí stroj) k uvedenému zlomu dochází později, zpravidla až po 30. roce manželství. Tam, kde jde o předměty užívané v mezigeneračním čase (nemovitosti), toto pravidlo zjevně neplatí. Chceme-li tedy posuzovat situaci mladých rodin, měli bychom ji srovnávat nejspíše s podmínkami rodin v období 16–20 let doby trvání manželství.

V tomto srovnání se jeví vybavenost mladých rodin u většiny předmětů jako velmi dobrá, u některých pak i vyšší (stereozařízení, kuchyňský robot). Začínající domácnosti jsou však výrazně inferiorní ve třech typech předmětů: především je to rekreační objekt (který může být v této životní fázi zřejmě jen zděšený nebo darovaný), dále osobní auto (přestože více než polovina domácností vykazuje jeho vlastnictví – údaj, který může být přeceněn výběrem domácností) a telefon (což souvisí s častým bydlením mladých rodin na nových sídlištích, které jsou jen zvolna napojovány na telefonní síť). Typologická analýza ukázala, že vlastnictví auta se zpravidla váže na neúplnou sestavu předmětů vybavení domácnosti, konkrétně na vlastnictví chladničky, automatické pračky, vysavače a v polovině případů i magnetofonu. Tento typ vybavenosti je nejčastější (přes 40 % mladých domácností), za ním pak následují dva další (oba po 17%), z nichž do jednoho spadají domácnosti sice bez auta, ale s téměř úplným vybavením domácnosti, a do druhého pak domácnosti, které mají „jen to nejnnutnější“ (automatickou pračku, chladničku, vysavač).

Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby je všeobecně, tj. v celém souboru domácností, málo podmíněna ekonomickými, demografickými a sociálními charakteristikami. Část tohoto manka padá na vrub nedostatečnosti našich indikátorů – neumíme zatím měřit „permanentní příjem“ domácnosti, odhlížející od zákonitých nebo náhodných výkyvů, nemáme přístup k informacím o všech příjmových zdrojích. Podstata však netkví v omezeních indikace, ale ve skutečnosti samé: vybavenost se tvoří v natolik dlouhé kumulaci prostředků (která v případě mladých manželství zahrnuje i mezigenerační transfer), že se téměř zcela uvolňuje spjatost mezi běžnou a dlouhodobou spotřebou, mezi aktuální příjmovou situací domácnosti a jejím majetkem. I tyto obecné charakteristiky jsou u mladých rodin zvláště výrazné.

Jak ukázala mnohonásobná regresní analýza vybavenosti (jejíž výsledky zde pro nedostatek místa neuvádíme), přestože nelze úplně pominout souvislost vlastnictví většiny předmětů s příjmovou úrovní, majetek v zásadě není odrazem aktuální ekonomické situace. Není ovšem ani výrazem sociálního statusu, pokud jej hrubě měříme vzdělaností úrovní partnerů. Hlavní zdroje disperze jsou statisticky neměřitelné dispozice mladých domácností, vyplývající jednak z možností a ochoty příbuzenské rodiny, jednak z jejich vlastní šikovnosti uplatnit se v druhém ekonomickém systému. Není samozřejmě překvapením, že vzdělání muže se uplatňuje v diferenciaci majetku nejen velmi málo, ale často i záporně, přičemž vzdělání ženy nemá na rozměry vlastnictví vliv vůbec žádný – již z definice souboru plyne handicap mladých rodin vysokoškoláků, kteří ekonomicky startují později než jiní, a to startem nikterak strmým. Dobrá je pochopitelně i úroveň venkovských domácností, které vykazují nižší stupeň vybavenosti jen u předmětů kulturní povahy. Zajímavé může být snad jen to, jak suverénně jsou tyto zjevné zdroje diferenciací překryty zdroji skrytými, jak mocně byly od sebe odpojeny ekonomické a sociální struktury.

4. Závěrem

Rozpočet mladých domácností je charakterizován restrikcí běžných a krátkodobých potřeb (potraviny, doprava, kultura) ve prospěch tvorby podmínek pro uspokojování potřeb

dlouhodobého charakteru (bydlení, vybavení domácností). Je zajímavé, že přes větší stejnorodost mladých rodin (zejména z demografického hlediska) jsou jejich výdaje variabilnější. Domníváme se, že to vyplývá více z diverzity materiálních zdrojů a sociálních situací než z větší rozmanitosti potřeb, z aktivních spotřebitelských voleb.

Statický průřezový pohled odkrývá jen některé charakteristiky materiální situace mladých rodin. Ukazuje rychlou proměnlivost jejich příjmů v konstitutivní fázi manželského života, specifické charakteristiky rozpočtu a úrovně vybavenosti přesahující aktuální příjmové dispozice. Je škoda, že ani v základních charakteristikách nemůžeme porovnat zjištění z první poloviny osmdesátých let s hlubší retrospektivou, která by ukázala historické proměny rozpočtové struktury – členění podle doby trvání manželství se v tabulkových sestavách rodinných účtů vyskytuje sporadicky. Z analýzy věkové diferenciacce mezd však víme, že dlouhodobě probíhá trend relativního snižování výdělků mladých lidí, v porovnání se staršími pracovníky. Srovnání mikrocensových dat z posledního desetiletí (které jsme mohli ovšem provést jen podle velmi hrubých věkových kategorií) rovněž ukazuje systematické snižování úrovně příjmů na jednu osobu v nejmladší kohortě domácností, přičemž s čím starší věkovou kategorií srovnáváme, tím je nepříznivost relace větší (6).

Vezmeme-li na jedné straně mzdy na počátku pracovní kariéry a příjmy mladých domácností, které relativně klesají, a na druhé straně ceny bytů, bydlení a předmětů vybavenosti, které absolutně i relativně (vzhledem k cenové hladině běžných potřeb) rostou, můžeme oprávněně hovořit o rozevírajících se nůžkách v materiální situaci těchto domácností. To není v rozporu s faktem, že životní úroveň mladých párů stále roste a že v některých položkách vykazuje určitou superioritu vůči ostatním věkovým kategoriím. Hlavní otázky je podle našeho názoru třeba směřovat nikoli k životní úrovni samotné a k tempům jejího růstu, ale *ke zdrojům tohoto růstu*. To, co by mělo být pro každého mladého člověka nejdůležitější, totiž uplatnění se v práci (pochopitelně v „prvním“ ekonomickém okruhu), rozvoj kvalifikace a plné nasazení schopností, se stává vzhledem k tvorbě vlastní životní úrovně spíše druhořadým. Celkově tak mnohem více záleží na jiných než na samotných mladých lidech, na jiných než normálních cestách, jak budou potřeby mladé rodiny zabezpečeny, což může vést k rezignaci na vlastní síly a ke společenské dezangážovanosti. Zlepšení podmínek mladých rodin nespadá zdaleka jen do okruhu sociální politiky. Prvořadé je obnovení pojítek mezi schopnostmi, mírou jejich nasazení a reálnou koupěschopností, mezi pracovním uplatněním a životní úrovní, a to v systémových podmínkách primární ekonomiky. Potom také bude oceněn výkon a kvalifikace mladých lidí a diferencovanost materiálních podmínek se dostane na reálný základ.

Резюме

И. Вечерник: Материальные условия молодых семей

Бюджет молодых домашних хозяйств характерен ограничением повседневных и кратковременных нужд (питание, транспорт, отдых и культура) в пользу создания условий для

(6) V roce 1976 činil příjem na jednu osobu v nejmladší kohortě domácností 72 % téhož v nejstarší kohortě, v roce 1985 to bylo již jen 65 %. Vůči domácnostem s osobou v čele ve věku 40–49 let poklesla relativní pozice nejmladších domácností z 84 % na 80 %. V celkovém příjmu domácností se tento pokles neprojevuje, avšak jen díky změně relací ekonomicky aktivních a závislých osob: zatímco u nejmladších domácností se tato relace téměř nemění, u starších generací je stále „výhodnější“.

удовлетворения нужд долгосрочного характера (жилье, оснащение домашнего хозяйства). Анализ на основе семейных счетов показывает, что несмотря на большую однородность молодых домашних хозяйств с демографической точки зрения их расходы изменчивее. Факторы этой изменчивости больше связаны с размером населенного пункта их местожительства и с способом хозяйствования, чем с уровнем образования и культурной ориентацией.

Основой неравенства материальных условий молодых семей является область жилья. Дифференциация начинается с различной длительностью ожидания квартиры, продолжается через расходы, связанные с приобретением квартиры, и кончается расходами, необходимыми для ее содержания. Весьма различен и уровень оснащенности, заданный, во-первых, разным накоплением средств до свадьбы, во-вторых, весьма различной поддержкой от родителей. Изменчивость оснащенности домашних хозяйств можно статистически объяснить лишь в минимальной мере, что свидетельствует о важной роли побочных доходов.

Хотя в прошлом развитии уровень жизни молодых семей рос и в некоторых компонентах оснащения выше всех возрастных категорий, ресурсы этого роста исходят не полностью из трудовых доходов, а из перераспределения между поколениями. Дело в том, что зарплата молодых людей и доходы их домашних хозяйств в прошлые 20 лет относительно снижались и цены предметов долгосрочного пользования повышались. Отсутствие связи между трудом и уровнем жизни может быть важным источником разочарованности, отказа от стремлений, потери интереса и полагания на иные, чем нормальные пути обеспечения нужд семьи.

Summary

J. Večerník: Material Conditions of Young Families

The budget of young households is characterized by a restriction of current and short-term needs (food, transport, recreation and culture) for the benefit of creating conditions for the satisfaction of needs of a long-term character (housing, household equipment). It follows from an analysis based on family budgets that, despite a greater homogeneity of young families from the demographic point of view, their expenses are more variable. Factors of this variability are more closely connected with the size of their place of residence and their housekeeping methods than with the level of education and cultural orientation.

The basis of the inequality of material conditions of young families is the area of housing. The differentiation begins with different waiting times, proceeds over expenses connected with the procurement of the flat, and ends with its running costs. Wide differences also prevail in the level of equipment which is given by an uneven cumulation of means before the marriage on the one hand, and a greatly dissimilar support provided by the parents on the other. The variability in household equipment is statistically accountable to a minimum extent only: this also testifies to the important role of additional income.

Even though in the course of past development the living standard of young families has been rising and, as concerns some components of equipment, has attained the highest level in comparison with other age categories, the sources of this growth are not fully drawn from working incomes but come from the redistribution between generations. In fact the wages and salaries of young people and the incomes of their households have been relatively falling, while the prices of durables have been rising. The absence of interconnections between work and the living standard probably represents an important source of resignation, non-commitment, and dependence upon other than normal ways of satisfying the needs of the family.

Co je to vlastně byrokracie ?

Změny v pohledu západní sociologie

JAN KELLER

Filozofická fakulta UJEP,
Brno

Existují přinejmenším dva důvody, které by měly vést sociologa k tomu, aby se zabýval povahou byrokracie. Prvým důvodem je obecný vzrůst zájmu o tuto problematiku. V naší společnosti se byrokracie stala terčem kritiky a heslo „boje s byrokracií“ se má stát návodem pro uvolnění zablokovaných zdrojů všeho druhu. Druhým důvodem zájmu sociologa by měla být nápadná zmatenost, s jakou se pojmu „byrokracie“ užívá. Existuje vskutku nápadný rozdíl mezi ochotou byrokracii kritizovat a schopností vymezit, co byrokracie vlastně znamená. Povrchní chápání a vytrhávání pouze určitých souvislostí vede k několika typickým zkreslením:

1. Jako byrokratické se označují ty rysy činnosti organizací, které jsou z různých důvodů posuzovány negativně. Pod stejným označením se pak skrývá právě tak zneužívání veřejné moci jako zdlouhavost úředního řízení, právě tak osobní favoritismus a protekcionářství jako neosobní, čistě formální vyřizování záležitostí občanů, používání veřejných prostředků na soukromé účely, právě tak jako neodůvodněné rozšiřování správního aparátu. Tento povrchní, čistě jevový přístup dokonale ničí analytickou hodnotu pojmu byrokracie tím, že směšuje často značně protikladné prvky různých typů správy, a to jak byrokratické, tak předbyrokratických.

2. Dalším rysem povrchní kritiky byrokracie je psychologizování. Hlavní příčina byrokratických projevů se hledá v osobních, charakterových nedostacích jednotlivých úředníků. Pěstuje se tím domněnka, jako by stačilo vystřídat neschopné byrokraty poctivými a výkonnými lidmi a problém byrokracie zmizí. Takový pohled je zcela iluzorní. Ani tak čestní a výkonní lidé, jakými jsou nepochybně kritikové byrokracie, by nemohli v příslušných úředních funkcích jednat o mnoho jinak, než jak jednají ti, kdo jsou předmětem jejich neúprosné kritiky.

3. Konečně se lze setkat s názorem, že byrokracie znamená vládu bez účasti lidu. Pokud bychom tento názor přijali, dostaneme se do značných obtíží. Při bližším pohledu do historie totiž odhalíme celou škálu vlád bez účasti lidu, které však zcela prokazatelně nebyly byrokratické, při bližším pohledu na současnost pak odhalíme silně byrokratizované politické systémy, v nichž přesto moc pochází nepochybně z lidu.

Cílem této stati je přispět k pojmovému vyjasnění problematiky byrokracie tím, že alespoň v hrubých rysech nastíníme vývoj názorů na „fenomén byrokracie“, k němuž došlo v západní sociologické produkci dvacátého století.

Max Weber: byrokracie jako účinnost

Maxe Webera lze považovat za zakladatele sociologie byrokracie, a to hned ve dvojím ohledu. Jako první sociolog zkoumá systematicky byrokratický model správy, navíc v širokém historickém záběru. Stanoví základní rysy byrokracie, zabývá se ekonomickými a sociálními

předpoklady i důsledky jejího působení a v neposlední řadě vymezuje vztah byrokracie k jiným, nebyrokratickým typům správy.

Weber je však klasikem sociologie byrokracie ještě i v jiném smyslu. Celý pozdější vývoj této disciplíny lze do jisté míry chápat jako kritickou reakci a snahu o překonání Weberova pojetí. Weber prokázal sociologii velkou službu již tím, že vybudoval model, který se při dalším pokroku poznání ukázal být stejně neudržitelný jako inspirující (1).

Hlavní rysy ideálního typu byrokratické správy stanovil Weber, jak známo, v souvislosti s výkladem legálního panství. Přitom sociální předpoklady vzniku až dosud nejčistších forem byrokracie jsou podle Webera totožné se sociálními předpoklady rozvoje kapitalismu. Na prvé místo mezi těmito předpoklady řadí Weber rozvoj peněžního hospodářství. Starší byrokratické struktury, které spočívaly převážně na naturálním odměňování úředníků, se velice snadno měnily ve zcela odlišné typy správy.

Také další faktory, které favorizovaly rozvoj moderní byrokracie, spojuje Weber se státem kapitalistického typu. A to jednak v souvislosti se způsobem zajišťování expanze státu navenek (způsoby organizace armády), jednak s růstem jeho intervencí dovnitř společnosti.

Pro Maxe Webera je činnost byrokracie v oblasti správy projevem téže racionální kalkulace a odborné věcnosti, jakými jsou kapitalistický podnik v oblasti hospodaření a věda v oblasti myšlení. Hluboká vnitřní sounáležitost byrokracie a kapitalismu je stvrzena společným sociálním předpokladem – relativní nivelizací sociálních rozdílů, rozvojem moderní masové demokracie a odbouráváním všech nekapitalistických forem privilegizace.

Je zarážející, že sociologové po Maxu Weberovi, jakkoli ostře kritizovali jiné stránky jeho koncepce byrokracie, dlouho bez komentáře přijímali Weberovy teze o úzké vnitřní spojitosti mezi byrokracií a kapitalismem. Zdá se, že ani marxistická kritika dosud na problematičnost tohoto spojení nepoukázala. Nikoho nezaráží skutečnost, že právě v zemích klasického kapitalismu – v Anglii a ve Spojených státech – dochází k rozmachu byrokratických forem správy relativně nejpozději a byrokracie zde nedosahuje té čistoty, kterou proslula mnohem dříve v zemích, v nichž se soukromé formy kapitalistického podnikání prosazovaly mnohem obtížněji (2). Teprve v polovině sedmdesátých let přichází ekonom Kenneth Arrow s pojetím, které explicitně zpochybňuje Weberem zdůrazňovanou spřízněnost kapitalismu a byrokracie (3).

Weberovo pojetí je založeno na přesvědčení o čistě technické převaze byrokratického řízení oproti všem jiným formám správy. Právě u byrokracie jsou optimálně vyvinuty přesnost, rychlost, jednoznačnost, kontinuitnost, diskrétnost a jednotnost správního rozhodování. Navíc je práce placených byrokratů nejen preciznější, ale ve svém výsledku zpravidla také mnohem lacinější než jiné formy správy. Všechny tyto přednosti odvozuje Weber bezprostředně z hlavních znaků byrokracie. Jsou jimi: obecná pravidla řídící rozhodování, pevně stanovené kompetence, úřední hierarchie, odborné školení, písemná forma dokumentace, ú-

(1) I když souhrnný Weberův výklad byrokracie byl publikován teprve posmrtně v práci *Wirtschaft und Gesellschaft*, není jisté důvodu přisuzovat primát v sociologické analýze byrokracie v našem století R. Michelsovi, či dokonce H. Fayolovi, jejichž práce byly publikovány roku 1911, respektive roku 1908. I když Fayolovo dílo silně ovlivnilo zejména pozdější manažérskou literaturu a Michelsovo zase přispělo ke zformování sociologie politiky, z hlediska dalšího výzkumu byrokracie se staly směrodatnými právě myšlenky Weberovy.

(2) Z tohoto hlediska vysvětlují historicko-politické souvislosti geneze byrokracie mnohem přesvědčivěji Pierre Birnbaum a Bertrand Badie v práci *Sociologie de l'Etat* z roku 1979. Sám Weber ovšem připouští, že ekonomický dopad byrokratizace může být značně rozdílný. Byrokracii chápe jako neosobní nástroj, který je dobře použitelný pro sledování nejrůznějších ekonomických a politických cílů.

(3) K. Arrow tak činí v práci *The Limits of Organization* z roku 1974.

řední hierarchie, odborné školení, písemná forma dokumentace, vyvlastnění úředníků od prostředků správy.

Weberovo ztotožnění byrokracie s účinným vyřizováním záležitostí všeho druhu, které je dnešnímu chápání zcela nesrozumitelné, lze pochopit jedině tehdy, vezmeme-li do úvahy široký historický rámec Weberových studií. Weber porovnává fungování moderní byrokracie na jedné straně s tradičními správními systémy patriarchálního, patrimoniálního, feudálního a jiného zaměření, na straně druhé s organizačním chaosem, který doprovází vznik panství charismatického (4).

Weber má nepochybně pravdu v tom, že racionálně uspořádaná byrokratická správa dosahuje zázračných výsledků například ve srovnání se svým předchůdcem, se správou patrimoniální.

Na rozdíl od byrokracie, patrimoniální správa nedisponuje obecně závaznými pravidly, ve snaze respektovat existující osobní i lokální zvláštnosti a privilegia rozhoduje případ od případu, tedy značně neekonomicky. Neexistuje pevná dělba kompetence, rozsah momentální kompetence každého úředníka závisí mnohem více na libovůli patrimoniálního pána než na charakteru samotných vyřizovaných záležitostí. Při překrývající se kompetenci je stěží myslitelné hierarchické uspořádání úřadů. Tím je ovšem prakticky znemožněna účinná kontrola úředníků, osobní spory o nadřazenost a podřazenost dále omezují účinnost správy. K tomu přistupuje okolnost, že po odborné stránce jsou patrimoniální úředníci ve srovnání se školenými byrokraty naprostými diletanty. Jejich postavení nijak nesouvisí s jejich kvalifikací. Nekontrolovatelnost je umocněna nesoustavným vedením písemností a přetrváváním ústní formy ve vyřizování záležitostí. Konečně patrimoniálnímu úřadu zcela chybí rozlišení privátní a veřejné sféry. Ještě dlouho poté, co došlo k odloučení patriarchálních úředníků od domácnosti jejich pána, reprodukuji patrimoniální úředníci v malém měřítku vzory vládnutí svého pána, včetně jednoty domácnosti a úřadu, soukromého a úředního majetku a podobně.

Ve všech uvedených ohledech stojí tedy byrokratičtí úředníci mnohem výše, než stáli jejich patrimoniální předchůdci. Z této skutečnosti však Weber vyvozuje sporný závěr, že ve stejné míře, v jaké budou z činnosti správy ustupovat patrimoniální a jiné prvky, bude růst účinnost nyní již čistě byrokratické mašinérie. V hypotetickém případě dosažení ideálně typického stavu by pak byla účinnost byrokracie maximální.

Weberova prognóza vývoje byrokracie měla ovšem i svou druhou stránku. Weber předpokládal, že převládnutí chladné, nezúčastněné účelové racionality bude v byrokratických organizacích vykoupeno rostoucím odlidšťováním jejich činnosti. Také pozdější vykladači Maxe Webera respektovali tuto dvojí tvář byrokracie. Na jedné straně je fascinovala domnělá efektivita čistě technického vyřizování záležitostí, na straně druhé se obávali dehumanizujícího vlivu strojově spolehlivé byrokratické mašinérie.

Již od třicátých let našeho století jsou oba vzájemně spjaté Weberovy předpoklady o povaze byrokracie podrobovány kritice. Bádání v oblasti tzv. human relations přichází se zjištěním, že i v naprosto formálně ustavených organizacích pravidelně dochází ke spontánnímu rozvoji neformálních vazeb, které mohou dokonce účinnost organizace zvyšovat.

Nejen Elton Mayo a jeho stoupenci, ale též sociální a kulturní antropologové té doby (prakticky všichni žáci Boasovy školy), antropologové (například Ralph Linton) a sociální psychologové (například George H. Mead) a rovněž řada komunitních badatelů (Lyndovi, Warner, Whyte aj.) zkoumají působení neformálních vztahů nejen na vývoj osobnosti jednotlivce, ale také na formování a reprodukci pevnějších sociálních struktur. Jestliže

(4) O vztahu mezi různými typy tradičního panství u Maxe Webera viz. J. Keller. *Ke koncepci feudalismu u Maxe Webera*. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1982, s. 53–65.

například komunitní studie doložily, jak v typicky neformálních útvech (vesnice, předměstí, gangy) postupně krystalizují pevnější formy uspořádání, nemohli si sociologové studující formální organizace neuvědomit, že prostupování formálních a neformálních prvků postupuje též opačným směrem.

Výzkum mezilidských vztahů přispěl především ke kritice taylorovských praktik používaných při řízení pracovních kolektivů a výrobních organizací. Weberova koncepce byrokracie byla těmito výzkumy zpochybněna spíše jen nepřímou. Teprve analýzy organizačních disfunkcí prováděné R. K. Mertonem, P. Selznickem a A. W. Gouldnerem jakož i dalšími sociology zasáhly samotné jádro Weberova pojetí byrokracie.

Robert K. Merton: byrokracie jako neschopnost

Co asi vedlo Mertona k tomu, že proti weberovské byrokracii jeho vzoru účinnosti postavil byrokrata jako exemplář trénované neschopnosti? Dost možná osobní zkušenost, ale zcela jistě obecný trend zjevné nefunkčnosti, která se stala manifestní právě ve vysoce byrokratizovaných společnostech poloviny dvacátého století. Merton již neporovnává byrokratickou správu s tím, co jí předcházelo, jak to činil Max Weber, ale spíše s tím, jak by správa měla vypadat, aby byla únosná pro společnost, která sleduje především efektivitu, a proto si musí uvědomovat omezenost vlastních zdrojů.

Svou kritiku Weberova pojetí byrokracie uveřejnil Merton nejprve ve stati z roku 1940 nazvané *Byrokratická struktura a osobnost*. Zcela zde souhlasí se znaky, jimiž byrokracii vymezuje Weber, nedomnívá se však, že by tyto znaky nutně podporovaly účinnost ve fungování organizace. Naopak soudí, že ji mohou výrazně brzdit.

Poukazem na disfunkčnost byrokracie zasazuje Merton svoji analýzu byrokratické osobnosti do širšího rámce své částečné revize základních tvrzení strukturního funkcionalismu. Mertonův postup je mimo jiné pozoruhodný svým sladěním makrosociálního a mikrosociálního přístupu. Ukazuje vztah mezi rituálním chováním jednotlivých úředníků a disfunkčním charakterem organizace jako celku. V zásadě je však jeho kritika Webera pouze přesným negativem Weberovy koncepce. Jestliže Weber odvozuje ze schopných (protože disciplinovaných) úředníků správné fungování organizace, pak Merton vysvětluje disfunkční charakter organizace z neschopných (protože disciplinovaných) úředníků. U obou přitom zůstává výsledná kvalita celku prostým odrazem kvality jeho jednotlivých částí.

Teprve Crozier, poučen celým předchozím vývojem teorie jednání, zruší předpoklad, podle něhož jsou zájmy jednotlivců a zájmy „jejich“ organizace v podstatě stejnorodé a podle něhož je stav organizace vždy jen prostým prodloužením záměrných činností jednotlivců. Popud ke zpochybnění druhé části uvedeného předpokladu je však obsažen rovněž i u Mertona, v jeho známé koncepci nezamýšlených důsledků jednání (5).

Jestliže Weberova byrokracie je jednou ze sil, která výrazně přispěla k „odkouzlení světa“, pak Mertonův byrokratický úředník svět opět zahaluje do čar a kouzel. Činí tak skrze své rituální chování. Paradoxní je, že jeho rituální chování se zcela iracionálními a pro celek disfunkčními důsledky je samo jen zvráceným důsledkem původně zcela racionální snahy o posílení konformity úředníků s pravidly organizace.

Bludný kruh byrokracie se zakřivuje zcela nepozorovaně. Má-li určitá organizace dobře fungovat, je třeba, aby její členové respektovali jistá pravidla. Mají-li je respektovat zcela spolehlivě, je lepší, je-li jejich konformita poněkud předimenzována. Dodržování pravidel se

(5) Merton pochopitelně není autorem koncepce nezamýšlených důsledků jednání. Jako první ze sociologů našeho století ji však aktualizoval. Učinil tak ve stati publikované v Americké sociologické revue roku 1936 a nazvané *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*.

fixuje nejlépe tak, že je vyžadováno bez ohledu na momentální proměny konkrétní situace. Takový postup však vede k tomu, že dodržování pravidel, které bylo původně zamýšleno jen jako pomocný prostředek ke spolehlivému dosahování cílů organizace, se mění v účel sám o sobě, v nejvyšší cíl a normu jednání byrokrata (6). Dochází k tomu, co Merton nazývá „přemístění cílů“, hodnota instrumentální se stává hodnotou finální. Stejný posun, který se na úrovni jednotlivců projevuje sklonem k rituálnímu chování, projevuje se na úrovni celé organizace v neschopnosti přizpůsobit se realitě. Bludný kruh se tím uzavírá.

Racionální procedura, jejímž cílem bylo původně pouze posílit disciplínu úředníků, produkuje novou sanktifikaci společenských vztahů. Byrokratické předpisy a normy s původně čistě technickým určením se proměňují v posvátné symboly, s nimiž nemohou přicházet do styku nepovolání. Úřední ceremonie se mění v obřad, jehož se smí zúčastňovat jen vyvolení.

Mertonova analýza byrokratické osobnosti neznamenaá tedy jen načrtnutí zásadně jiného obrazu úředníka, než jaký vykreslil Max Weber. Mertonovo přehodnocení jde hlouběji. Merton ukazuje, jak jisté rysy ideálního typu byrokracie vedou ke zcela nečekaným důsledkům, které mohou být zcela protikladné původním, manifestním cílům organizace. Samotný ideální typ tedy přímo v sobě obsahuje zdroj chronické neúčinnosti organizace.

Podobnou logiku úvah jako u Mertona nacházíme rovněž v analýzách byrokratických disfunkcí prováděných Phillipem Selznickem a Alvinem W. Gouldnerem (7). Selznick líčí, jak organizace, která je vytvořena, aby sledovala jisté cíle, již pouhou svou existencí navozuje problémy, jejichž řešení ji systematicky odvádí od sledování cílů, kvůli nimž původně vznikla. Gouldner zase ukazuje, jak určitá opatření určená ke kontrole chodu organizace působí zároveň disfunkčně na její účinnost.

Postupně se tak stává stále více zřejmým, že prakticky každý ze znaků byrokracie, které měly podle Webera zvyšovat účinnost chodu organizace, může působit také zcela protikladně.

Systém neosobních pravidel měl představovat návod pro stereotypizovaný, a tedy efektivnější výkon jednotlivých správních operací. Ve skutečnosti často vede k odtržení rozhodování od konkrétních situací, což mívá za následek neadekvátní rozhodnutí. Kromě toho brzdí iniciativu a často i samu smysluplnost práce úředníků. Kontrola prováděná pomocí neosobních pravidel může sice snižovat napětí mezi nadřizenými a podřízenými, může však zároveň, jak ukázal Gouldner, umožňovat podřízeným snižovat jejich vlastní výkon.

Funkcí hierarchie je mimo jiné zajišťovat plynulou komunikaci v útvech, jejichž velikost nedovoluje vést přehlednou komunikaci mezi všemi zúčastněnými. Ve skutečnosti se stává úřední hierarchie příslovečným zdrojem komunikačních bariér a zkreslování informací. Hierarchické členění zvyšuje sice disciplínu, zároveň však snižuje možnosti podřízených přejímat zodpovědnost za vlastní rozhodování.

Přísné rozdělení kompetence by z hlediska účinnosti operací mělo mít stejný dopad jako dělba práce. Ve skutečnosti neznamenaá specializaci na dílčí úkon, znamená resortní přisvojování komplexních úkolů určitého typu. Práci nerozkládá, nýbrž roztrhuje.

Oddělení úředníka od materiálních prostředků nutných pro provozování úřadu má podle Webera údajně stejný význam jako zbavení výrobce výrobních prostředků: nutí ho vstoupit

(6) Merton zde používá Veblenova pojmu „trénovaná neschopnost“, jímž vysvětluje, jak se původně užitečná dovednost proměňuje při změně situace ve zcela nevhodnou reakci. Pro analýzu širších souvislostí ritualismu byrokracie používá Merton konceptu „anomie“, jehož původ neodvozuje od Durkheima, nýbrž od myslitelů konce šestnáctého století. Durkheim „anomie“ znovu objevil právě tak jako Merton „nezamýšlené důsledky“.

(7) V případě Selznicka se jedná o stať *Foundations of the Theory of Organization* z roku 1948 a zejména o jeho studii nazvanou *TVA and the Graa Roots* z roku 1949. U Gouldnera máme na mysli jeho práci *Patterns of Industrial Bureaucracy* z roku 1954.

do námezdního poměru, mzda je oficiální cenou za odvedený výkon. Ve skutečnosti nedovoluje vztah mezi mzdou a výkonem úředníka činit žádné významnější závěry ohledně efektivity a přínosu jeho práce.

Konečně kariéra podle odsloužených let měla z hlediska efektivity oceňovat získané zkušenosti a spojovat autoritu stáří s autoritou funkce. Toto opatření mělo rovněž bránit nadřazeným libovolně trestat či odměňovat podřízené podle svých osobních sympatií. Ve skutečnosti vede k tomu, že se úředníci sice identifikují se svou organizací, spatřují však ve svém postavení formu prebendálního zajištění, což snižuje jejich motivaci k výkonu.

Mertonovo pojetí byrokracie je schopno vysvětlit mnohé praktické problémy, na něž naráží chod zbyrokratizovaných organizací. Byrokracie ztrácí v tomto pojetí weberovskou aureolu, je líčena jako zosobnění neschopnosti. Sice vycvičené, trénované, systematické, tím však o nic méně neschopné, ústící do slepých uliček disfunkčností, které jen dále umocňují byrokratickou strnulost a sterilitu.

Přes veškerou realističnost ovšem mertonovské pojetí nedokáže uspokojivě vysvětlit, proč společnosti, které jsou jinak zaměřeny na maximální efektivitu, tolerují existenci nákladných mašinérií, jež pouze plýtvají časem, energií a ovšem i nervy svých spoluobčanů.

K odpovědi na tuto otázku nestačí pouze přehodnotit samotnou Weberovu koncepci byrokracie. Bylo nutno podrobit kritice i její předpoklady, které tkvěly hlouběji v základu Weberovy sociologické teorie.

Weber se snaží důsledně odvozovat povahu nejrozličnějších sociálních útvarů z charakteru jednání těch, kdo tyto útvary tvoří (8). Jestliže byrokratické organizace nefungují tak, jak předpokládal Max Weber, muselo se toto zjištění nutně promítnout ve změněném pohledu na povahu lidského jednání. Weber spatřoval v byrokratické formě organizace jeden z dokladů převládnutí účelově racionálního typu jednání v moderním světě. Jestliže bylo zjištěno, že byrokratické organizace se nechovají zcela racionálně, musely přijít na řadu pochybnosti o racionalitě samotného jednání, které v základu těchto organizací stojí. Kritika Weberova pojetí byrokracie se tak spojila s revizí pohledu na skutečnou míru racionality lidského jednání.

Soudíme-li podle dalšího vývoje teorie jednání, lze omezenost Weberovy koncepce účelově racionálního jednání spatřovat zejména ve dvou ohledech:

I. Weber přeceňuje lidskou schopnost odhadnout možný dopad vlastního jednání. Jeho účelově racionálně jednající aktéři se v zásadě neomezenou prozřetelností, která jim dovoluje přiřazovat ke zvoleným cílům adekvátní prostředky. Aktér, zejména může-li počítat s pomocí moderní vědy, je schopen podle své subjektivní volby usilovat o jakékoli cíle, věda ho spolehlivě informuje o důsledcích, k nimž jeho jednání povede. Proti tomuto aspektu Weberova pojetí racionality staví Merton již v polovině třicátých let koncepci nezamýšlených důsledků záměrného jednání (9).

II. Weber, zdá se, nevidí kvalitativní rozdíl mezi jednáním individuálním a jednáním kolektivním. I tak komplexní skutečnosti, jako jsou byrokratická správa anebo povaha kapitalismu, hodlá vyložit na základě určitých elementárních typů jednání individuí, popřípadě jejich kombinací. Proti tomuto metodologickému individualismu, s nímž polemizuje nepřímou ostatně již koncepcí nezamýšlených důsledků jednání, vystupuje v polovině šedesátých let sociologizující ekonom Mancur Olson se svou teorií kolektivního jednání (10).

(8) O jeho metodologickém individualismu vzhledem ke kategorii kapitalismu viz J. Keller: *Sociální jednání z hlediska marxistické sociologie*. Spisy UJEP, Brno 1988.

(9) O vývoji této koncepce u Mertona a Boudona, stejně tak jako o jejím užití u Marxe a Engelse viz J. Keller: *Nezamýšlené důsledky jednání*. Sborník prací FF UJEP, G 32, s. 23–35.

(10) Jedná se o Olsonovu práci *The Logic of Collective Action* z roku 1965.

Přehodnocení pohledu na povahu lidského jednání vedlo zpětně k revizi pohledu na charakter formálních organizací a byrokracie zvlášť. Tento krok provedl Herbert A. Simon, badatel v oboru správní vědy, který explicitně založil svoji teorii organizace na koncepci omezené racionality lidského jednání (11).

Podle teorie omezené racionality nehledají lidé v praktickém životě optimální řešení, spokojují se zpravidla s prvním řešením, které se jim jeví jako uspokojivé. Kritéria uspokojivosti přitom závisí na jejich momentální percepci situace. Otázka adekvátnosti této percepce nepatří k problémům, které si jednatelé připouštějí.

Dalším znakem omezené racionality je, že člověk není schopen řešit složitější problémy komplexně, nýbrž vždy jen sekvenčně, přičemž jednotlivé kroky mají právě podobu alespoň minimálně uspokojivých řešení. Reální aktéři nebilancují úzkostlivě přínosy a výdaje, které jim z jejich interakcí plynou. Jakmile dosáhli přijatelného prahu uspokojení, směřují k dalšímu kroku, aniž by se zdržovali zpětnou diskusí optimálních variant (12).

„Je rozdíl hledat v kupce sena nejostřejší jehlu, anebo v ní hledat jehlu dost dobrou na to, aby se s ní ještě dalo šít“, konstatují March se Simonem, když chtějí ilustrovat reálnou povahu rozhodovacích procesů v běžném životě (13).

Jak již bylo naznačeno, Simonova teorie organizace je přímo postavena na předpokladu omezené racionality. Organizace mají kompenzovat omezenou kapacitu jednotlivých aktérů tím, že radikálně zjednodušují rozhodování svých členů. Hierarchie, kompetence, neosobní pravidla a předpisy, to vše pronikavě zužuje počet alternativ, mezi nimiž mohou členové organizace volit. Jsou tak zbavováni nejistoty, která je s rozhodováním vždy spjata. Žádná organizace zatím nedokáže svými formálními ustanoveními odstranit všechny zdroje nejistoty, tj. nedokáže předvídat všechna rozhodnutí, která mají být učiněna. Ovládnutím zbylých zdrojů nejistoty propůjčuje vliv těm, kdo příslušné oblasti kontrolují. Právě kontrola „oblasti nejistoty“ má zásadní význam pro utváření mocenské struktury uvnitř organizace.

March se Simonem tak provádějí určitou renesancí weberovského zájmu o mocenský rozměr sociální reality, vycházejí přitom ovšem ze značně odlišných představ o povaze jednání aktérů. Vytvářejí tím nové impulsy, které byly systematicky rozvinuty teprve v pracích Michela Croziera.

Naznačili jsme, jakým způsobem zpochybnili kritikové Maxe Webera funkčnost byrokracie a jak pozměnili pohled na charakter jednání členů organizací. Logickým důsledkem obou těchto kroků se musela stát kritika Weberova názoru na hlubokou vnitřní spřízněnost tržního hospodářství a byrokratických organizací. S Weberem polemizuje v tomto směru Kenneth Arrow.

Podle Arrowa představují tržní hospodářství a byrokratické organizace dva základní nástroje, pomocí nichž lze rozdělovat nedostatkové statky. Tyto dva způsoby distribuce statků fungují ovšem na zcela odlišných principech. Trh garantuje svobodu zúčastněných, ale akceptuje ekonomické nerovnosti mezi nimi. Organizace naopak vyvažují sociální rozdíly, redukuje nerovnosti, ovšem za cenu určitého omezování svobody. Posílení organizačního principu v distribuci statků omezuje princip tržní, a naopak.

Vidíme tedy, že Weberova koncepce vyjadřuje především určité rysy raného a klasického kapitalismu, úvahy Arrowa jsou nepochybně reflexí poměrů, kdy dochází k silnému státnímu

(11) Simon načrtl své myšlenky v práci *Administrative Behavior* z roku 1947, poté je rozvinul spolu s J. G. Marchem v knize *Organizations* publikované poprvé roku 1958.

(12) Jak vidno, celou koncepcí omezené racionality lze považovat za jakousi pragmatickou alternativu teorie strategických her; její tvrzení stojí rovněž v protikladu k hlavní myšlence Homansovy teorie sociální směny.

(13) J. G. March—H. A. Simon: *Les Organizations*. Paris 1964, s. 136.

intervencionismu do ekonomiky. Mohou však mít i mnohem obecnější význam, uvážíme-li, že z širšího dějinného hlediska představuje čistě tržní mechanismus rozdělování nedostatkových statků vlastně jen ojedinělou anomálii.

Pojetí organizace u Kennetha Arrowa má ovšem svou paradoxní pointu. Má-li kolektivní akce podobu organizace, vzniká možnost zajistit spravedlivější rozdělení statků. Na druhé straně však vzniká nutnost, má-li organizace vůbec zůstat funkční a akceschopná, nerovně rozdělit právo rozhodovat, nerovně rozdělit přístup k informacím, kompetence, pravomoci a podobně (14). Arrow tak oživuje, na vyšším stupni obecnosti, argumentaci Michelse.

Organizace, které na jedné straně redukují nerovnosti reprodukované tržní formou kooperace, vytvářejí zároveň nerovnosti nové, na jejichž reprodukci je založena sama účinnost jejich fungování.

Michel Crozier: byrokracie jako ochrana a alibi

Crozierovy práce představují zatím poslední pokus o syntézu dosavadních trendů ve vývoji sociologie organizace a byrokracie. Crozier reaguje na situaci, kdy tradičně silná francouzská byrokracie se stává s postupující modernizací výrobního sektoru stále zjevnější brzdou dynamičtějšího rozvoje společnosti.

Po teoretické stránce Crozier v jistém smyslu završuje kritiku Weberova klasického pojetí. Jestliže se již Mertonovi podařilo dokázat, že principy, které měly být zárukou efektivního fungování byrokracie, jsou ve skutečnosti hluboce disfunkční, pak Crozier ukazuje, že tyto principy nemají ani dostatečně silný dehumanizující potenciál, jak předvídal mylně Max Weber. Zaměstnanci organizací se s nimi důvěrně sžili a naučili se jich obratně využívat pro své vlastní cíle. Naučili se přitom podřizovat svým osobním cílům právě ty organizační prvky, které měly, podle Webera, nejvíce sloužit neosobním cílům organizací.

Věcná, neosobní pravidla měla například umožňovat postavit chod organizace na podobných procedurách, na nichž je založena strojová velkovýroba. Dovedným využitím těchto pravidel se však průměrně schopný úředník brzy naučí chránit své zájmy jak před libovůli nadřízených, tak před tlaky svých podřízených.

Podobným ochranným účelům začala sloužit i centralizace rozhodování, tedy další z pák, jimiž měla být zvýšena účinnost fungování velkých organizací. Rozhoduje-li se v centru, mají z toho prospěch všichni členové organizace. Ti, kdo rozhodují, jsou tak vzdálení, že neriskují kontakt se spravovanými, kteří mohou být rozhodnutími dotčeni. Ti jsou v přímém kontaktu pouze s řadovými úředníky, kteří však za přijatá rozhodnutí neodpovídají. Tuto dialektiku ochrany a alibismu podrobuje Crozier hlubší analýze v práci *Zablokovaná společnost*.

Ani v případě Mertonem popisovaného ritualismu nejsou, podle Croziera, úředníci obětmi tlaků organizace. Jsou mnohem spíše obratnými spolupachateli, podobají se hráčům, kteří sázejí na disfunkční komplikace byrokratických mašinérií. Ritualismus byrokratů, který je vynucován organizací, se vzápětí stává významným prvkem skupinové strategie úředníků. Kromě toho, že posiluje solidaritu mezi členy skupiny, dovoluje jim utvrzovat se ve své výjimečnosti, tvrdit, že právě jejich zvláštní cíle mají rozhodující význam pro dosažení cílů obecných. Předimenzovaný tlak na konformitu s pravidly tedy nevychází pouze shora, nýbrž je podporován i zdola. Podřízení ochotně přistupují na hru, která je jim vnucována, protože se naučili využívat jí ve svůj vlastní prospěch. Tím, že se byrokrat poddává ritualismu, nechává si vnutit taktiku, která pro něho není nevýhodná.

(14) Například z čistě funkčního hlediska neexistuje podle Arrowa žádný důvod, proč zatěžovat podřízené informacemi, které jsou důležité pro rozhodování, jež oni sami nečiní.

Služba organizací, popřípadě jejím klientům, představuje oblíbená alibi pro ty, jiniž jde v prvé řadě o ovládnutí některého ze zdrojů nejistoty, a tedy o posílení jejich osobního vlivu a moci. Tito lidé a jejich skupiny mají pochopitelně zájem organizaci co nejvíce byrokratizovat, neboť tím klesá počet zbylých zón nejistoty, přičemž platí, že čím méně takových strategicky významných míst v organizaci existuje, tím je moc těch, kdo je kontrolují, vyšší.

Crozier zobecňuje Mertonův, Selznickův a Gouldnerův model byrokratických dysfunkcí. Ukazuje totiž, že nejružnější potíže, špatné výsledky a frustrace, které z existence neosobních pravidel, hierarchického uspořádání a dalších rysů formálních organizací vyplývají, vyvíjejí mocné tlaky, které jen dále posilují klima neosobnosti a centralizace, z něhož se zrodily. Jinak řečeno, byrokratická organizace je organizací, která reaguje na signály o poruchách ve svém fungování opatřeními, která tyto poruchy posilují. Crozier však jde dále za své předchůdce mimo jiné právě v tom, že zdůrazňuje, nakolik jsou dysfunkčnosti byrokratických organizací dovědně využívány jejich vlastními členy, kteří se velmi dobře orientují v dusném prostředí svých organizací.

Crozier tedy přichází s přehodnocením obrazu řadového člena byrokracie. Namísto pasivního zaměstnance, jehož reakce jsou modelovány tlakem požadavků organizace – obraz, který se jen mírně měnil od Webera a Taylora až po Mertona – a dokonce i namísto poněkud živěji reagujícího „lidského faktoru“ interakcionistů od Eltona Maya až po Homanse, nastupuje poměrně agresivní aktér disponující vlastní strategií, který se snaží ze všech situací vytěžit maximum pro sebe, a to zpravidla bez ohledu na cíle a zájmy organizace. Přitom se nezřídka snaží využít k posílení své vlastní pozice právě těch faktorů, které paralyzují činnost organizace jako celku.

Byrokratická organizace představuje v Crozierově pohledu velice šťastnou kombinaci relativní nezávislosti a bezpečí. Podřízené chrání před libovůli nadřízených, nadřízené před neblahými důsledky jejich rozhodování. Byrokratický systém chrání všechny své členy pod podmínkou, že nebudou hazardovat a snažit se vyvíjet vlastní iniciativu. Uvnitř oblasti ohraničené věcnými pravidly a předpisy mají ve skutečnosti jednotliví členové značnou volnost v tom, zda přispějí či odmítnou podílet se na společné akci. Mohou participovat anebo se naopak stáhnout do ústraní a vyčkávat, mohou se angažovat cele pro organizaci či přispět pouze povrchně a ponechat si energii raději na vyřizování svých osobních záležitostí.

Byrokratická organizace dokáže totiž uspokojit zároveň dvě protikladné potřeby svých členů: dává jim alespoň určitý pocit účasti na společném díle a zároveň je chrání před nezbytností převzít plnou zodpovědnost. Skýtá jim zdání angažovanosti, aniž by je vystavovala rizikům plynoucím z angažovanosti skutečné.

Tato ochrana není zadarmo, její cenou je izolace od skutečné reality. Byrokraté jsou chráněni před sankcemi ze strany skutečného života, to však znamená, že nedisponují ničím, co by jim dovolovalo měřit míru úspěšnosti jejich počínání. Jediným měřítkem úspěchu jim tak zůstává ocenění ze strany jim rovných.

Jak bylo již vzpomenuto, v práci *Zablokovaná společnost* Crozier na počátku sedmdesátých let své myšlenky o ochranné funkci byrokracie dále precizuje. Popisuje zde paradoxní model institucionalizované ne-komunikace, který je pro byrokracie charakteristický. Ti, kdo v nich rozhodují, nemají možnost dostatečně poznat praktické aspekty, které z jejich rozhodování vyplývají. Ti, kdo by tyto znalosti měli, nemají zase moc rozhodovat. Tato situace prospívá oběma stranám. Ti nahoře se nemusí bát, že by kdy pocítili důsledky svých rozhodnutí, ti dole se nemusí bát zodpovědnosti za zasahování do situací, jejichž komplikovanost velice dobře znají.

Crozier podrobně popisuje, jakým způsobem je systematicky blokována komunikace mezi

třemi vrstvami pyramidy byrokracie: mezi zaměstnanci, středními kádry a řídícími pracovníky.

Řídící pracovníci jsou závislí na informacích, které jim poskytují střední kádry. Střední kádry je ovšem ve svých zprávách klamou, protože při celkovém nedostatku zdrojů, který je pro chod správních organizací typický, mají zájem na tom, aby bylo co nejvíce zdrojů zajištěno pro jejich oddělení. Řídící pracovníci dobře tuší, že nejsou schopni přinutit své podřízené k poskytování informací pravdivějších. Proto rozhodují tak, aby z rozhodnutí vyplynulo co nejmenší riziko v případě, že jejich podklady byly skutečně mylné. V podstatě se snaží ve svém rozhodování raději od dodaných informací co nejvíce abstrahovat a přidržují se pouze obsahově prázdných formálních předpisů.

Reakce všech tří partnerů dále probíhá podle vžitého scénáře. Zaměstnanci, jimž bylo neadekvátním rozhodnutím ukřivděno, se rozhořčují na adresu řídících pracovníků. Střední kádry krčí rameny a zdůrazňují, že za nic nemohou, protože nerozhodují. Řídící pracovníci věří, že rozhořčení časem pomine, protože střední kádry nakonec uklidní své podřízené, využívající přitom zdrojů, jejichž existenci řídícím pracovníkům zatajily.

Crozier odhaduje, že v takto zablokované organizaci je paralyzována činnost nejméně dvou třetin aparátu, které jsou proměněny v jakousi ochrannou mezivrstvu, jejíž skutečnou funkcí je znemožňovat kontakt mezi řídícími a výkonnými složkami organizace. Ochranná mezivrstva zbavuje oba póly zodpovědnosti, aniž by ji ovšem v nejmenším brala na sebe.

Tento zdánlivě absurdní systém se může dlouhodobě reprodukovat proto, že každý z jeho členů je zároveň obětí i komplicem. Všichni preferují zablokovanost, která je, každého jinak, chrání. Nepřehledné spousty hlášení, oběžníků a statistik, které v tomto systému neustále kolují, slouží více pro vlastní ochranu odesílatele než pro informování adresáta.

Crozier se snaží proniknout za oficiální fasádu organizací, které zkoumá. Z tohoto postupu dokázal vytěžit nejen téměř až naturalistický obraz každodenních drobných zápasů odehrávajících se v napohled nehybné atmosféře kancelářů. Zmapovává paralelní mocenské vztahy, které se vytvářejí a přetvářejí v průběhu vyjednávání mezi nadřízenými, podřízenými a kolegy a které vytvářejí sekundární mocenskou strukturu organizací. Jde o dění často tak neorganizované, až to Croziera vede k výroku, že organizace existují ani ne tak díky jednání svých členů, jako spíše navzdory jejich jednání.

Z tohoto popisu pohybujícího se často spíše na povrchu zkoumaných skutečností dokázal ovšem Crozier vytěžit také obecnější myšlenky týkající se geneze organizací. Dnešní organizační struktury nejsou ničím jiným než produktem minulých vyjednávání, která probíhala, právě tak jako dnes, za neustálých změn v konstelaci sil mezi jednotlivci, skupinami a organizací jako celkem. Dnešní stav představuje tedy jakousi provizorní institucionalizaci řešení problémů, které jsou vyvolávány potřebou kooperace činností většího počtu lidí. Formální organizace nejsou dílem jakéhosi bájeného zakladatele, který měl geniální schopnost racionálně je navrhnout do posledního detailu. Vznikaly a dosud se vyvíjejí spontánněji, než se má obvykle za to.

Velkou část toho, co se v organizacích děje, lze pochopit jako produkt nesystematické obrany členů proti své organizaci a organizace proti svým členům. Obě strany přitom chtějí zvýšit svou moc spíše než poškodit zájmy druhé strany. V řeči teorie strategických her: jedná se častěji o zápas, jehož suma není rovna nule.

Vztaženo opět k východiskům Maxe Webera: struktury dnešních organizací nebyly vymyšleny jako rafinovaný útok na humanitu, vedený pod záminkou vzrůstu čistě technické účinnosti. Jsou nezamýšleným důsledkem balancování mezi nutností koordinovat akci většího množství osob a snahou těchto osob ochránit některé své soukromé zájmy.

Ve světě zdravé agresivních Crozierových úředníků se ocitají v defenzívě spíše organizace.

Při této obraně znovu a znovu reagují způsobem, který poškozuje jejich efektivitu a vrhá je do bludných kruhů byrokratických disfunkcí. Nemohou jednat jinak, pokud zůstává výhodou strategií úředníků institucionalizovaná ne-komunikace a nefungující zpětná vazba.

Podle Webera organizace připravují člověka stále více o jeho humánnost, podle Croziera člověk připravuje organizace stále více o jejich racionalitu (15).

Literatura

- Arrow, K.: *Les limites de l'organisation*. Paris, P.U.F.
Birnbaum, P. – Badie, B.: *Sociologie de l'Etat*. Paris, Grasset 1979.
Crozier, M.: *Le Phénomène bureaucratique*. Paris, Seuil 1964.
Crozier, M.: *La Société bloquée*. Paris, Seuil 1970.
Crozier, M. – Friedberg, E.: *L'Acteur et le Système*. Paris, Seuil 1977.
Crozier, M.: *Etat modeste, Etat moderne*. Paris, Fayard 1987.
Merton, R. K.: *Bureaucratic Structure and Personality*. In: *Social Forces* 18/1940.
Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. 9. vyd. New York, The Free Press 1965.
Merton, R. K.: *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*. In: *American Sociological Review* 1/1936.
Olson, M.: *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Harvard University Press 1966.
Simon, H. A. – March, J. G.: *Organizations*. New York 1958.
Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1925.

Резюме

Я. Келлер: Что такое, собственно говоря, бюрократия?

Статья рассматривает динамику взглядов относительно характера бюрократии в западной социологии в течение 20-го века. Исходной точкой является классическое понимание Макса Вебера, согласно которому бюрократия является проявлением рационально-целевого поведения в области управления. Автор уделяет внимание не только более поздней критике веберовского понимания самой бюрократии, но также критике веберовской целевой рациональности как основы бюрократизации. Он прослеживает развитие теории ограниченной рациональности человеческого поведения у Р. К. Мертона, М. Олсона и Г. А. Саймона. Параллельный пересмотр взгляда на характер бюрократии и на характер человеческого поведения снова соединен в произведении Мишеля Крозье, набросок творчества которого с середины 60-х годов автор вкратки дает. В крозьеровском понимании критика веберовской модели бюрократии достигла своей вершины: если согласно Веберу бюрократия ставит в растущей мере под угрозу человечность человека, то, согласно Крозьеру, наоборот, человеческий фактор лишает бюрократию все больше ее рациональности и эффективности.

(15) I z našeho hlediska nástinu různých pojetí byrokracie v západní sociologii je dobře patrný jeden z charakteristických trendů poweberovského vývoje. Jde o určité opomíjení širšího společenského rámce, v jehož podmínkách k vývoji byrokracie dochází. Pozornost je soustředěna zpravidla na samotné byrokratické struktury a na konflikty probíhající v jejich rámci. Byrokracie tak může budit dojem systému rozvíjejícího se vlastním samopohybem v jakémsi sociálním vakuu. Naproti tomu již v pracích zakladatelů marxismu-leninismu jsou nesporně obsaženy myšlenky, které v principu dovolují omezenosti nemarxistické sociologie v těchto směrech překonat. Přehlédneme-li však chudou produkci současné marxistické sociologie, která by se chtěla hlouběji problematikou byrokracie zabývat, nelze si nepoložit otázku: proč nerozvíjíme Marxovu a Leninovu kritickou analýzu byrokracie stejným tempem, jakým se dokáže rozvíjet a mohutnět sama byrokracie?

Summary

J. Keller: What Exactly is Bureaucracy?

The present paper is concerned with the development of the ways of conceiving the nature of bureaucracy in western sociology in the course of the 20th century. It proceeds from the classical conception of Max Weber who views bureaucracy as an expression of purpose-directed rational action in the area of administration. Attention is devoted not only to the later criticism of Weber's conception of bureaucracy itself but also to the criticism of his purpose-directed rationality as the basis of bureaucratization. The development of the theory of limited rationality of human behaviour, as expounded by R. K. Merton, M. Olson and H. Simon, is subjected to examination. The parallel revision of the way of viewing the nature of bureaucracy and the nature of human behaviour is again interconnected in the work of Michel Crozier whose writings produced since the late sixties are briefly outlined here. In Crozier's conception, the criticism of Weber's model of bureaucracy has reached its present culmination. According to Weber, bureaucracy increasingly endangers man's humanity; according to Crozier, on the other hand, the human factor increasingly deprives bureaucracy of its rationality and effectiveness.

Sociologické poznání: povaha sociální reality a lidského subjektu

V rámci diskuse o možnostech sociologického poznání v procesu přestavby již byly vysloveny cenné a podnětné myšlenky v šestém čísle ročníku 24 a v prvním čísle ročníku 25. Všichni autoři, kteří doposud do diskuse přispěli, se shodují v tom, že v konfrontaci s požadavky a potřebami přestavby výrazně vystoupily do popředí i nedostatky a meze dosavadního sociologického poznání. Shodují se v tom, že je nutné celkovou činnost oboru důsledně zaměřit na vytváření hlubokých teoretických poznatků, jak to zdůraznil ve svém vystoupení na Vysoké škole politické ÚV KSČ soudruh M. Jakeš.

Při hodnocení schopností a poznávacího potenciálu naší sociologie musíme samozřejmě vycházet, jak na to nejvýrazněji poukázal doc. J. Sedláček, ze společenských podmínek, v nichž naše sociologie doposud působila, z dosaženého stavu a úrovně sociologické teorie a metodologie a nakonec z vnitřní situace samotné sociologie. Sám bych k tomu dodal ještě jednu závažnou okolnost. Každé vědecké poznání je sociálně historicky podmíněno, je však vždy realizováno jednotlivými tvůrčími představiteli oboru, kteří vystupují jako aktivní činitelé jeho rozvoje a mají přirozenou autoritu na základě svých výsledků a přínosů pro vědeckou disciplínu. To samozřejmě souvisí s individuálními vlastnostmi vědce jako aktivního a tvořivého subjektu i s chápáním povahy sociální reality. V této souvislosti bych chtěl zdůraznit to, co není vždy úplně jasné a jednoznačné. Sociální realita je svou povahou skutečností svého druhu a pochopení této specifické reality je důležité pro volbu metodologických a teoretických nástrojů.

Když se poohlédneme zpět na posledních dvacet let vývoje naší filozofie a sociologie zjistíme, že z metodologického hlediska jsme obvykle nebo převážně chápali sociální realitu jako skutečnost, kterou lze s malými omluvami a výhradami zkoumat jako skutečnost přírodní, ačkoli jsme měli i pojednání o zjednodušujících přístupech naturalistického, redukcionistického přístupu. Dokonce se vyskytly názory, že "jedině vědecké, exaktní a objektivní jsou metody přírodních věd a že věda o společnosti nám poskytne teprve skutečné vědecké poznání, když bude postupovat osvědčenými a jedinečně vědeckými, všeobecně uznávanými metodami a nástroji přírodních věd. Dovolím si tvrdit, že při vši úctě k úspěšným a v praxi nesporným aplikacím poznatků přírodních a technických věd o této jednoznačné samozřejmosti pochybuji. Odporuje to názorům zakladatelů marxismu, kteří zdůrazňovali (ostatně v návaznosti na Hegela), že metoda poznání není produkt ryzích logických a myšlenkových operací, že není prázdnou obecnou formou použitelnou na jakýkoli obsah, že musí být obsažná a adekvátní zvláštnostem a složitosti zkoumaného konkrétního obsahu. Ani dosavadní zkušenosti z aplikace metod a postupů přírodních věd na společenskou skutečnost neopravňují k formulaci kategorických postulátů, že jedinečně metody přírodních věd a jedinečně matematizace zajišťují poznatky, které jsou vrcholem vědeckosti a exaktnosti. Aby mi bylo rozuměno – je možné poznávat sociální realitu metodami přírodních věd, aplikací matematiky, matematických modelů, formalizačními postupy. To všechno je však jen poznání dílčí, neúplné, v určitém smyslu zjednodušující, s prvky redukcionismu. Není to a nemůže být poznání úplné, vyčerpávající a nejdokonalejší, jakýsi závazný vrcholný vzor. Přírodní vědy nemají metodologické prostředky jak zachytit, poznat a pochopit odlišnost, specifikum společenské reality, která má shodné či podobné vlastnosti jako příroda, má však také vlastnosti, rysy a kvality, které příroda nemá a nemůže mít. Společenská skutečnost je objektivní, je to zákonitý proces, ovšem zákonů lidské činnosti a ne přírodních živelných jevů,

v nichž schází subjekt, jeho dialektika a jeho zvláštnosti. Všichni citujeme proslulou Marxovu první tezi o Feuerbachovi, o hlavním nedostatku veškerého dosavadního materialismu, který předmět, skutečnost, smyslovost pojímá jen ve formě objektu, čili nazírání, nikoli však jako lidskou smyslovou činnost, *praxí* nikoli *subjektivně*. Všimněme si – chápat praxi subjektivně. Zkoumat sociální realitu metodami přírodních věd však právě znamená chápat ji a analyzovat jen jako předmětnost, jako dannost, jako danou, a ne lidskou, vědomou aktivitou vytvářenou realitu.

Přírodní a společenská realita se liší tím, že přírodní je dána, je nezávislá nejen na lidském vědomí, ale před člověkem i na jeho činnosti, kdežto společnost je lidmi vytvářena, produkována, je výsledkem lidské praktické a především pracovní činnosti, je objektivním produktem lidského praktického, ale také teoretického vědomého subjektu. Sociální realita má nejen vlastnosti zpředmětnění, objektivizace, ale i vlastnosti lidské subjektivity. Tato subjektivita je produktem dějinné činnosti a je zase producentem objektivní lidské sociální reality. Proto také nelze souhlasit s názorem, který je běžně rozšířen, že osobní, individuální subjektivní (to jest vztahující se k subjektu) je ze zásady nepřesné, že je jen zdrojem zkreslení, že individuální osobní poznání konkrétního subjektu je méněcenné. Nedůvěra vůči individuálnímu, osobnímu, subjektivnímu je neprávem ztotožňována s nedůvěrou vůči subjektivismu, se zkreslenou deformací vědeckého poznání. Ale subjektivismu může podléhat nejen jednotlivec, skupina, třída, ale i samotný vědec, který přísahá na exaktní a objektivní metody.

Sociální realita je nejen objektivní, zákonitá realita nadindividuální, je to také realita subjektivní, sociální realita je mimo jiné také intersubjektivní, je to vztah vědomých a na základě vědomí jednajících subjektů. Samozřejmě je ale také souhrn společenských vztahů individuí, které jsou i objektivní a základní z nich dokonce materiální (vztah lidí k přírodě v procesu jejího přetváření, materiální společenské vztahy lidí v procesu výroby, tj. výrobní vztahy a nakonec i vztahy přírodně sociální v procesu rozmnožování). Praxe není jen předmětná smyslová materiální činnost přetváření přírody, ale činností subjektů při přetváření a měnění přírody za účasti cílevědomého projektu, lidské účelovosti a záměrnosti. Sama subjektivní účelovost a projektivnost však není produktem čistého ducha nebo imanentní věčná danost subjektu, je to produkt dějinné a společenské aktivity člověka, jeho interakce s přírodou a druhými lidmi.

To, co bylo řečeno o subjektivitě sociální reality, platí v té míře i o osobnosti, o člověku jako jednotlivé sociální bytosti. Člověk jako subjekt, jako osobnost je přece podmíněn svým tělem a svými biopsychickými danostmi na úrovni vloh, schopností, talentu a nadání. Rodí se po svém fyzickém zrození jako socializovaná bytost v rámci společnosti, která je jeho společensko-historickou podstatou, osvojuje si své sociálně rodové vlastnosti ve styku s členy společnosti, ale také na základě své individuální aktivity, svého vlastního podílu na svém sebevytváření. I jednotlivec je subjekt se svými vlastnostmi účelného vědomí, s takovými charakteristikami, jako je účel, záměr, plán, projekt, se svými hodnotovými orientacemi, se svými motivy a zájmy. Má také potencionální vlastnosti tvořivosti, autonomie, svobody, spontaneity, imaginace a fantazie. Tyto jeho vlastnosti jsou neméně důležité než jeho vlastnosti fyzické a psychické dané dědičností i než jeho vlastnosti získané stykem se společností, kdy se stává sociální bytostí, sociálním typem, nositelem sociálních rolí a funkcí. Tyto vlastnosti vnitřního světa člověka, jeho vnitřního duchovního bohatství, je zapotřebí nejen zdůrazňovat v jejich ohromném tvůrčím významu a přínosu pro proces přestavby, ale i z hlediska hledání metod a přístupů k poznání člověka nejen jako objektu, ale i jako subjektu společenských vztahů.

Každý, kdo sleduje základní tendence v oblasti sociologické metodologie u nás i v socialistických zemích, ale také i v sociologii kapitalistických zemí, ví, že dochází k určité renesanci

metod dříve u nás neuznávaných nebo označovaných za subjektivistické. Od důrazu na metody kvantitativní se přechází také ke zdůraznění metod kvalitativních, od metod zajišťujících zkoumání sociální reality jako objektivní a zkoumání lidského subjektu jako objektu sociálních vztahů se přechází k zájmu o metody rozumní a pochopení, hermeneutiky, psychoanalýzy a interpretačních postupů, které nejsou jen vrtochem, ale skrývají v sobě cenné jádro.

Nejde snad o to, že od jedné krajnosti metod kvantitativních a takzvaně jediné objektivních přejdeme k metodám jen kvalitativním a duchovědním. Jde o to, aby byly uznány a používány všechny teoretické a metodologické nástroje, které prohlubují naše poznání objektivní sociální reality, objektivní a sociální determinované kvality člověka, ale také ty, které umožňují lépe hlouběji a všestranněji přistoupit k pochopení subjektivity sociální i individuální. Marx mluvil o tom, že člověk si osvojuje svět mnoha způsoby a přístupy. Dnes již dokonce sociologové hodlají pořádat semináře o umění jako o jednom ze způsobů pochopení a uchopení člověka a jeho individuální i skupinové subjektivity. A biografická a autobiografická metoda, přístupy sebeanalýzy a autokomunikace jsou dnes se zájmem zkoumány v Sovětském svazu ve spojení se zájmem o studium autorů metod duchovnědních a rozumějících včetně vydávání jejich děl v ruském překladu.

Sociální skutečnost není nikdy přesná a pevně vymezená danost, je to sféra možného překračování danosti, je to oblast kroků do neznáma a do nejistot, protože cesta k novému ve společnosti je opuštěním jistoty starého, zaběhaného, ale také konzervativního, reprodukovatelného téhož. Sociální skutečnost není jen souhrn toho, co v ní za skutečné uznáváme, je v ní mnoho živelného, a to jak živelných jevů žádoucích, tak i živelných jevů nežádoucích a negativních. Lze dokonce říci, že sociální realita je emergentní, protože produkuje a obsahuje možnosti tvorby, volby variant z možností, překročení daného, vstup do nové neznámé oblasti tvořivosti a invence, imaginace a fantazie. Vždyť Lenin, tento realistický politik, ale také velký revolucionář a člověk, učil marxisty revolucionáře nutnosti snít!

*Doc. dr. Eduard Urbánek, CSc.
Filozofická fakulta UK,
Praha*

K některým otázkám vědeckého postžení mládeže v období společenské přestavby

Vstupujeme do etapy vývoje socialismu, jejímž cílem je uvolnit všechny potenciální možnosti pro dosažení vyšší efektivity jejího sociálního a ekonomického rozvoje. Nová kvalita společenského vývoje je spojena s řešením sociálních podmínek a předpokladů otevírajících reálný prostor pro rozvoj a kultivaci člověka a jeho tvůrčích schopností. Takovýto úkol prioritně obsahuje i překonávání rozpornosti současného procesu reprodukce sociálně ekonomických podmínek lidského života s potřebami a požadavky budoucnosti, což se v plné míře musí promítnout i do vědeckého postžení otázek mládeže.

V souvislosti s počínající přestavbou bývá často konstatováno, že daný proces vytváří kvalitativně novou situaci pro sociální rozvoj mládeže. Tato změna je mimo jiné spojována s potlačováním projevů formalismu, překonáváním nekritického a schematického pohledu na dosavadní sociálně ekonomický rozvoj naší společnosti. Zmíněné skutečnosti spolu s právní základnou procesů společenské přestavby jsou potom ve svém souhrnu mnohdy považovány za rozhodující podmínku aktivizace mladé generace a zvýšení jejího podílu na aktuálních a perspektivních společenských přeměnách.

Nechci tím pochopitelně popírat významný vliv všech těchto skutečností na sociální rozvoj mládeže, na utváření jejích osobnostních charakteristik potřebných pro řešení úkolů společenské přestavby. Tyto otázky je však třeba posuzovat v širších kontextech. Sociální rozvoj mládeže představuje specifický projev obecnějších tendencí vývoje celé naší společnosti. Jinými slovy, je třeba mnohdy jen proklamovanou dialektiku vztahu mládež–společnost důsledně prosadit do sociologického myšlení na všech jeho úrovních.

Je třeba respektovat, že „vztah jedince a společnosti je mnohonásobně zprostředkován jeho začleněním do struktury sociálních vztahů, skupin, institucí a organizací, jejichž prostřednictvím uspokojuje své potřeby i realizuje svůj aktivní vliv na společenské procesy“ (*Prognóza sociálního rozvoje československé společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1987). Při analýze vztahu mladých lidí a společnosti musíme proto prioritně vycházet z jejího začlenění ve strukturu sociálně třídní, vzdělanostní a kvalifikační, profesní, demografické, ve strukturách rodinných, ve formálních i neformálních zájmových strukturách apod. Postavení mladých lidí v těchto strukturách totiž vytváří nejen diferencované podmínky pro jejich sociální rozvoj, ale prostřednictvím reflexe tohoto postavení jsou přijímány a hodnoceny společenské podněty vyplývající z aktuálních tendencí sociálního a ekonomického vývoje.

Hovoříme-li proto o mládeži v podmínkách přestavby, je třeba se oprostít od jakýchkoli náznaků schematismu, které by podle mého názoru zákonitě vedly k neoprávněným globálním soudům optimistické či naopak pesimistické povahy.

Jsem přesvědčen, že vztah k přestavbě, reprezentující dnes jeden z klíčových aspektů vztahu jedince a společnosti, nelze odvíjet z pouhé generační příslušnosti.

Toto stanovisko vyplývá i z faktu zprostředkovaného charakteru mechanismů reflexe, poznání a hodnocení světa a společnosti mládeží, zejména v počátečních životních etapách. Můžeme tak hovořit o řadě sociálních „filtrů“, které u jednotlivých skupin mladých lidí spoluvytvářejí diferencované představy o vlastním uplatnění a perspektivách ve společnosti. Velice často jsou tyto „filtry“ spojeny se začleněním například do struktur rodinných, pracovních, vrstevnických a dalších.

Jejich působení má spíše kontinuální charakter a může tak v některých případech být i zdrojem jevů, které svou povahou přispívají k dosavadní statickosti společenského vývoje a představují také jisté bariéry pro začínající přestavbu. Proto ani otázky diskontinuity či kontinuity vývoje společnosti nelze řešit pouze na základě mnohdy zjednodušeně chápaného inovačního potenciálu mladé generace.

Z předcházejících úvah je patrně zřejmé, že v otázkách mládeže a přestavby preferuji spíše pohled diferencující, vycházející především z odlišných podmínek sociálního rozvoje jednotlivých skupin mladých lidí a obsahující i jistou distanci od úlohy generačního rozvrstvení. Považuji za nutné si však závěrem položit otázku, jak v následujícím období bude vnitřně rozporuplná situace vyplývající z nutnosti výraznější dynamiky vývoje společnosti a současně z potřeby stabilizovat některé základní podmínky. Je zřejmé, že období závažných společenských změn je vždy spojeno s prohloubením stávající diferenciace, popřípadě i se vznikem nových diferenciačních linií. V tomto kontextu je potom možné předpokládat prohloubení sociální diferenciace mládeže jako součásti diferenciace celé společnosti. Zároveň však nelze vyloučit ani vznik některých generačních rozdílů, pokud řešení zmíněné vnitřně rozporuplné situace se projeví v dočasných obtížích s bezprostředním dopadem právě na život mladých lidí. Tyto otázky by se podle mého názoru měly promítnout i do teoreticko-metodologických úvah o generaci jako výsledků společenského zrání, o generační kultuře apod.

Doc. ing. Dalibor Holda, CSc.
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

TO JE ALB BUBOS, VÍD

522 DOCE NTE!

Významy slov *společenský* a *sociální* důležité pro makrosociologii*)

VÁCLAV STUPKA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Zásadní důležitost pojmů a tím i odborných termínů, jež je označují, je ve vědě nesporná. Jsou pro ni nezbytnými nástroji poznávání právě tak jako procedury a techniky výzkumu, a proto jejich problematika je významnou součástí metodologie. Jsou například základem kategori-
zací, podle kterých jsou tříděny výsledky statistických šetření.

Část odborných termínů je i běžně používanými slovy. V takových případech je v zájmu snazší komunikace mezi odborníky a laiky i ve vědě samé, aby příslušné definice nebyly v rozporu s běžnými významy slov; měly by je pouze zpřesňovat tak, aby zapadaly do uceleného vědního systému. Jen tam, kde vhodná slova ještě neexistují, mají být vytvářeny nové názvy (např. přejímáním z cizích jazyků), jež pak mohou postupně proniknout do publicistiky i do každodenního života. Nejproblematictější (i když někdy nevyhnutelné) je přidávat již používaným slovům nové významy, protože vždy nebývá zřejmé, který význam má uživatel na mysli, a víceznačnost slov je už dnes nemalá.

Východiskem terminologické práce by tedy mělo být zjišťování, zda v daném jazyce již existují vhodná slova a jaké jsou jejich dosavadní významy. To se dovídáme především z výkladových jazykových slovníků, zvláště z těch, které jsou široce známé nebo normativní, takže ovlivňují jazykový úzus. Užitečné však jsou též všeobecné naučné slovníky. Vzhledem k internacionalizaci vědy a jazyka je přitom třeba přihlížet také k příslušným slovníkům cizojazyčným, zvláště pokud jsou napsány ve světových jazycích.

Pro sociologii jsou obzvláště důležitá přídavná jména *společenský* a *sociální* (spolu s podstatným jménem *společnost*), protože mají přímý vztah k vymezení jejího předmětu a velmi často se jich v této i jiných společenských vědách a ve filozofii používá. Není tedy divu, že byly v české knižní literatuře učiněny v nedávných letech větší pokusy o jejich odborné objasnění. Autoři těchto teoretických knih poukazují na to, že při používání termínu či pojmu *sociální* existuje mnohoznačnost, nevyjasněnost [Šolcová 1984 : 30], značná různorodost, nedostatečná vědecká zdůvodněnost, častá autorská nedůslednost a intuitivnost, že „není dostatečně vyjasněn vztah mezi termíny ‚společenský‘ a ‚sociální‘“ a že toto vymezení „není dosud dostatečně přesné“ [Zich 1986 : 23–24].

Předkládaná, převážně informativní a analytická studie má být příspěvkem k vyřešení dané problematiky tím, že v souladu s výše uvedeným obrací pozornost zejména k její jazykové stránce.

* * *

Slovo *společenský* pochází, podobně jako přídavné jméno *společný* a substantivum *společnost*, nejspíše z podstatného jména *spolek*, které vzniklo z příslovce „spolu = s polu = s polovice: dělají-li něco dva, každý s polovice [...], na polovic, je to společné“ [Machek

*) Studii zařazujeme do Metodologické rubriky, i když se z její koncepce do jisté míry vymyká.

1968]. Domácího původu je i ruské slovo *общественный*, tak jako jeho německý ekvivalent *gesellschaftlich*. Obdobně je tomu zřejmě v dalších slovanských a germánských jazycích.

Kromě adjektiva *společenský* používáme přejatého přídavného jména *sociální*, které má kořen v latinském slovesu *sequi* = „následovat, doprovázet“; odtud vzniklo nejprve substantivum *socius* = „druh, společník“ a z něho adjektivum *socialis* = „družný, společenský“, později „společný“. To se dostalo do francouzštiny v tvaru *social*, z ní poměrně brzy do angličtiny (se stejným pravopisem jako ve francouzštině, ale s odlišnou výslovností) a za Goetha do němčiny (*sozial*); proniklo také do ruštiny (*social'nyj*). Avšak ve francouzštině, v jiných románských jazycích a v angličtině neexistují přídavná jména odpovídající českému slovu *společenský* svým domácím původem (1).

Slova *společenský* a *sociální* jsou ve všech zde sledovaných jazycích polysémní. Avšak z významů adjektiva *společenský* se tu téměř pomíjejí ty, které se objevují například ve výrazech *společenské chování*, *společenský člověk* nebo *společenský hmyz*. Uvedená slova jsou níže chápána především ve vztahu k velkému souboru lidí, tedy ve významech důležitých pro makrosociologii.

V našem nejnovějším (z r. 1978) jednojazyčném výkladovém slovníku (*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, zpracovaný v Ústavu pro jazyk český ČSAV), který je výběrový (a to jednosvazkový) a zaměřený hlavně na odborný, publicistický a hovorový styl, jsou slova *společenský* a *sociální* obsažena jako samostatná, základová hesla. Zřejmě patří v přítomnosti k běžně užívanému jádru spisovné slovní zásoby a ve svých významech zpravidla nejsou speciálními (jednooborovými) termíny (2) ani stylisticky příznakovými lexikálními jednotkami (např. nejsou vyloženy knižními, širší odbornými nebo jen publicistickými výrazy).

V *Slovníku* „výklady jsou [...] jednoduché, omezují se v nich prvky encyklopedické, přitom však jsou úplné (plně určují význam výkladových slov) (3) a výstižné (diferencují příslušný význam od významů jiných slov i od jiných významů téhož slova [...])“; výklad je „kodifikací příslušné sémantické normy“ [*Slovník* 1978: 791]. Z toho, že se uvedená slova nepokládají za odborné názvy, snad vyplývá, že výklady jejich významů nejsou považovány za terminologické, tj. za definice, kde by obsah termínu byl vyložen „vzhledem k příslušnému odbornému systému“ [*Slovník* 1978: 791] (4). Typ, kterého je u obou hesel použito, je pravděpodobně „výklad nemotivovaný“, jenž „je formulací významu pomocí závažných (relevantních) významových prvků“, a to výklad „lexikální“ [*Slovník* 1978: 791–792].

Pokud jde o přídavné jméno *společenský*, má podle abecedního *Slovníku spisovné češtiny*

(1) Ze slova *socius* povstalo i latinské substantivum *societas* = „sdružení, společnost“, z jeho 4. pádu (*societatem*) fr. *société* a z něho angl. *society*. Odtud pochází v češtině přejaté podstatné jméno *societa*, ale ve slovnících se označuje jako řidčeji se vyskytující, poněkud zastaralý a knižní výraz [Přiruční 1948–1951; Trávníček 1952; *Slovník* 1966] nebo jako termín ze zoologické ekologie [Ilustrovaný 1982]. Málo užívané, řidké je i přejaté přídavné jméno *societární* nebo *societérní* = „mající sociální poslání“ [Přiruční 1948–1951], „z hlediska společnosti“ [*Slovník* 1966], podobně jako původní české adjektivum *společnostní* (obdoba angl. *societal*), utvořené přímo od substantiva *společnost* a s významem „týkající se společnosti“ [Přiruční 1948–1951; *Slovník* 1966], např. v knižním výrazu *společnostní vztahy* = „mezi členy společnosti, společenské“ [Trávníček 1952]. *Slovník spisovné češtiny* tato slova vůbec nezařazuje [*Slovník* 1978]. Naproti tomu běžné je používání složených slov, jejichž první částí je *socio-* (od lat. *socialis*, *societas*) [*Slovník* 1966].

(2) Jako specifický je v uvedeném pramenu označen pouze zoologický termín *společenský hmyz* [*Slovník* 1978].

(3) Jinde se však uvádí, že ani použité definice „nevyčerpávají [...] zcela charakteristiku jevu nebo předmětu“ [*Slovník* 1978: 797].

(4) Avšak podle jiného místa *Slovníku* i při definování termínů v něm „byly [...] eliminovány vztahy týkající se jejich zařazení do systému vědních oborů“ [*Slovník* 1978: 797].

tři navzájem související významy, z nichž význam důležitý makrosociologicky stojí na prvním místě; to má patrně vyjadřovat, že „je nejběžnější, má největší rozsah spojitelnosti“ a lze z něho „další významy nejlépe odvodit“ [Slovník 1978: 792]. Je to význam, který se typicky objevuje například ve slovních spojeních *společenská třída, společenské vztahy, zřízení, společenská forma výroby*. Je vyložen jako „vztahující se k (lidské) společnosti [...], sociální“. Adjektiva *společenský* a *sociální* tu jsou chápána jako synonyma, pokud má heslové slovo *sociální* význam „týkající se společnosti, vztahů mezi lidmi ve společnosti, společenský“ (zde se odkazuje na uvedený první význam přídavného jména *společenský*). Tento význam hesla *sociální* je opět první ze tří a jako hlavní typy exemplifikací jej dokládají zejména *sociální jevy, poměry, řád, původ*. To, že se výklad významu dává k oběma synonymům, by mělo vyjadřovat, že se žádné z nich nepokládá za známější, frekventovanější než druhé [Slovník 1978: 797].

I podle nevýkladového seznamu synonym od J. V. Bečky je adjektivum *společenský* synonymem přídavného jména *sociální*, ale jeden z jeho významů tvoří s významem slova *sociální* dokonce jedinou synonymní řadu (5); to asi znamená, že mezi těmito synonymy navzájem se nekombinují rozdíly v jakosti a intenzitě významu, v míře a kvalitě citového zabarvení, v rozsahu a oblasti užití nebo v četnosti výskytu, jak tomu u synonym mnohdy bývá [Bečka 1982: 7–9, 42, 179, 229, 232]. Chudost dané synonymní řady by měla svědčit o malé citovosti příslušné jazykové sféry i o velké přesnosti a jednoznačnosti vyjadřování v ní obvyklého [Bečka 1982: 7], což však patrně neodpovídá skutečnosti. Přitom se tu – jak vyplývá ze zásad výběru výrazů u J. V. Bečky – sotva setkáváme s dvojicí „slov, z nichž jedno (zpravidla cizího původu) je odborným termínem a druhé (zpravidla domácího původu) je určeno laikům“ [Bečka 1982: 8].

Podíváme-li se na starší české abecední slovníky, zjistíme, že na výše uvedených významech adjektiv *společenský* a *sociální* se přinejmenším v průběhu dvacátého století nic podstatného nezměnilo. Již v *Ottově slovníku naučném*, který je jednou z našich nejstarších encyklopedií a dosud nejrozsáhlejší (možná i nejznámější) českou publikací tohoto druhu (jeho 27 dílů vyšlo v letech 1888–1908), nacházíme obě slova jako synonyma – i když jen v podobě minimálního vysvětlení přejatého výrazu domácím (Ottův 1905), neboť osamocená přídavná jména *společenský* a *sociální* nebývají v naučných slovnících věcnými hesly. Jejich významy jsou blíže osvětleny v českých jazykových slovnících výkladové a normativní povahy, které předcházely uvedený *Slovník spisovné češtiny*. Už devítisvazkový *Příruční slovník jazyka českého*, jehož základem byl jazyk spisovatelů vlastně od doby národního obrození, jež připravovala (od r. 1911) a v sešitech vydávala zprvu (od r. 1935) Česká akademie věd a umění a jehož publikování dokončila (do r. 1957) ČSAV, vykládá příslušné významy téměř stejnými (třebaže zaměněnými) slovy jako *Slovník spisovné češtiny* [Příruční 1948–1951]. Podobně to platí o široce používaném *Slovníku jazyka českého* od F. Trávníčka [Trávníček 1952] a vlastně zcela shodné jsou formulace ve čtyřdílném *Slovníku spisovného jazyka českého*, jehož sešity vydával Ústav pro jazyk český ČSAV v letech 1958–1971 (6); tam je

(5) Jde o případy, kdy *společenský* neznámá (není v synonymních řadách) *pospolitý = společný = kolektivní = obecný ani družný = přátelský = kamarádský = sdílný*.

(6) Menšího rozsahu tohoto díla, než je rozsah *Příručního slovníku*, se dosáhlo tím, že významy slov byly dokládány nikoli celými citáty z beletrie, ale typickými příklady slovních spojení, stejně jako ve *Slovníku spisovné češtiny*. Na rozdíl od něho se však ve *Slovníku spisovného jazyka českého* nadále projevovala snaha přiblížit dnešní veřejnosti jazyk literárních klasiků; tím se do něho dostala i slova zastaralá, krajová a řídká, takže byl daleko překročen rámec spisovné slovní zásoby [Slovník 1978: 5]. V obou vícesvazkových slovnících se uvádí, že u výkladů významů nejde o definice v logickém smyslu. V celé vývojové řadě českých výkladových slovníků se projevuje rostoucí lexikografická propracovanost.

synonymita slov *společenský* a *sociální* vyjádřena i typem písma [Slovník 1966]. Je tedy patrné, že do jednotlivých publikací se přejímaly výklady příslušných významů z předcházejících děl daného druhu.

Také při srovnávání s reprezentativními a zároveň běžnými jednojazyčnými slovníky uveřejněnými po druhé světové válce v SSSR, v NDR, v NSR, ve Francii, v Británii a v USA se ukazuje značná shoda s tím, jak jsou významy adjektiv *společenský* a *sociální* vyloženy ve *Slovníku spisovné češtiny* (7). Přitom i v ruštině a němčině je zřejmá synonymičnost mezi určitými významy příslušných domácích a přejatých slov, což je vidět v popularizačním ruském slovníku od S. I. Ožegova i ve čtyřsvazkovém, akademickém *Slovníku ruského jazyka*, stejně jako v *Německém obrázkovém slovníku pro každého Sprach-Brockhaus* (jazykovém slovníku ze známé Brockhausovy edice), malém a velkém Dudenově slovníku (velmi populárních, spíše pravopisných příručkách, plnicích však i funkci slovníků cizích slov), vydaných v NDR, ale také v západoněmeckém výkladovém slovníku od G. Wahriga (8). Z francouzské produkce se tu použilo *Slovníku živé francouzštiny* a jazykové části *Malého Larousseova encyklopedického slovníku pro všechny*, z anglické jednak *Stručného oxfordského slovníku běžné angličtiny* (vycházejícího z proslulého dvanáctisvazkového *Oxfordského anglického slovníku*) a jednak severoamerického *Websterova nového slovníku anglického jazyka dvacátého století* (9). Uvedené cizojazyčné slovníky jsou abecední a zpravidla mají jediný svazek, čímž jsou, stejně jako *Slovník spisovné češtiny* a slovník zpracovaný F. Trávníčkem, dostupné široké veřejnosti (v některých případech je to vidět z pořadí použitého vydání) a tím i způsobilé ji ovlivňovat.

Z dosud uvedeného se zdá vysvítat, že daný výklad prvního, obecného (širšího) významu slov *společenský* a *sociální* je neotřesitelný. K jeho hlubšímu pochopení však je třeba zjistit, co znamená podstatné jméno *společnost* a jaké vztahy jsou zahrnuty ve výrazech *vztahující se k ní, týkající se jí*.

Analýza a komparace významů substantiva *společnost* by pro svůj rozsah měly být obsahem speciální studie. Co se týče specifikace vztahů ke společnosti, které jsou ve výše uvedeném výkladu významů přídavných jmen *společenský* a *sociální* vyjádřeny pouze v nejobecnější podobě, použité cizojazyčné slovníky obsahují řadu jejich příkladů. Nejde tam ovšem o systematické konkretizace, ale zdá se, že lze rozlišovat:

1. to, co se vztahuje ke společnosti samé (např. ve slovním spojení *společenské změny* má adjektivum *společenský* zřejmě význam „probíhající ve společnosti“ [Ožegov 1981]);

(7) U ruských a německých původních ekvivalentů výrazu *společenský* je jejich významový vztah k příslušným překladům našeho slova *společnost* dán i gramaticky; vyplývá z toho, že přídavná jména *общественный* a *gesellschaftlich* jsou vytvořena pomocí přípon z podstatných jmen *общество* a *Gesellschaft*.

(8) *Общественный* = „vztahující se ke společnosti [...], spojený s činností lidí ve společnosti“; *социальный* = „společenský, vztahující se k životu lidí a k jejich vztahům ve společnosti“ [Ožegov 1981]. *Общественный* = „spojený se vztahy lidí ve společnosti, odrážející vztahy, postavení lidí ve společnosti v procesu jejich materiální a duchovní činnosti“ [Slovar', sv. 2 1983]; *социальный* = „vztahující se ke společnosti, spojený se životem a vztahy lidí ve společnosti; společenský“ [Slovar', sv. 4 1984]. *Социал* = „společenský, týkající se lidské společnosti“ [Der Sprach-Brockhaus 1949]. *Социал* = „týkající se (lidské) společnosti [...]“; *сообщеский*“ [Duden 1955]. *Sozial* = „společenský, týkající se společenských vztahů lidí k sobě navzájem“ [Der grosse 1957]. *Gesellschaftlich* = „týkající se společnosti“; *sozial* = „týkající se [...] společnosti“ [Wahrig 1981].

(9) Mezi významy přídavného jména *social* v použitých francouzských a anglických slovnících jsou: „který se týká společnosti“ [Davau 1976; Petit 1967]; „týkající se vzájemných vztahů lidí“ [The Concise 1956]; „vlastní třídám [of... the ranks] nebo činností společnosti či mající s nimi něco společného“ [Webster's 1968].

2. to, co vychází od jedinců přes skupiny lidí ke společnosti (hovoříme-li o *asociálním člověku*, máme možná na mysli opak slova *sociální* ve významu „plnění povinnosti vůči společnosti“ [Duden 1955]);
3. to, co vychází od společnosti přes její části k jednotlivým lidem (kupř. výraz *společenské uznání* obsahuje odstín významu adjektiva *společenský*, jež lze vyložit jako „projevovaný, vyjadřovaný společností [...] ve vztahu ke komukoli“ [Slovar', sv. 2 1983]) (10).

Jestliže z tohoto hlediska ve *Slovníku spisovné češtiny* posoudíme výklad *druhého* významu slova *sociální* – „týkající se úsilí o zlepšení, změnu společ. poměrů“ (s příkladovými spojeními *sociální hnutí, revoluce*) [Slovník 1978] –, zjistíme, že obsahuje pouze druhý z uvedených typů vztahů ke společnosti (jde o úsilí určitých skupin lidí zaměřené na společnost). Třebaže i tento význam je makrosociologicky důležitý, je tedy užší než první a přitom je zcela jiný než význam v případě *asociálního člověka*; v rámci téhož typu vztahů ke společnosti tedy existují jejich podtypy.

Také uvedený druhý význam přídavného jména *sociální* nalezneme už v *Příručním slovníku jazyka českého*, kde však je zlepšování společenských poměrů konkretizováno jen jako reformní [Příruční 1948–1951]. To platí též ještě o *Slovníku spisovného jazyka českého* [Slovník 1966]. F. Trávníček uvádí pouze příklad, a to *sociální hnutí* [Trávníček 1952]. Z použitých zahraničních slovníků najdeme výklad podobného významu jen v akademickém *Slovníku ruského jazyka*, kde se však píše o změně vůbec (takže cílem příslušného úsilí by snad mohla být i změna reakční), a naopak místo povšechných společenských poměrů jako předmětu dané změny se uvádí jejich jádro – výrobní vztahy [Slovar', sv. 4 1984].

Zdá se, že druhý význam slova *sociální* ustoupil u nás do pozadí ve prospěch adjektiv *socialistický, pokrokový, revoluční* apod., tak jako se i *sociální demokracie* stala v naší zemi záležitostí minulosti. *Sociální revoluci* dnes chápeme nejen jako určité úsilí, ale především jako samu radikální přeměnu společnosti ve všech jejích vztazích, takže tu jde spíše o širší význam daného přídavného jména.

Poslední ze tří významů adjektiva *sociální* obsažených ve *Slovníku spisovné češtiny* lze shrnout jako „týkající se péče společnosti o hmotné zabezpečení jednotlivce“ (11). Na první pohled je zřejmé, že jde o podtyp třetího typu vztahů ke společnosti odrážejících se ve slovech *společenský* a *sociální*, přičemž zúžení významu je dáno i tím, že jde o hmotné zabezpečení. Také tento význam je nepochybně chápán makrosociologicky, jestliže v něm je společnost představována celým státem, nikoli například obcí.

Při historickém sledování takového významu můžeme začít opět *Ottovým slovníkem naučným*, kde přídavné jméno *sociální* tvoří hesla s podstatnými jmény *otázka* a *politika* [Ottův 1905]. V téměř dokončených, šestidílných dodatcích k tomuto slovníku, tj. v *Ottově slovníku naučném nové doby*, který vycházel v letech 1930–1943, k tomu přistupuje ještě *péče, pojištění, zákonodárství, zatížení* [Ottův 1940]. *Příruční slovník jazyka českého* podává výklad, který se už celkem shoduje s výkladem ve *Slovníku spisovné češtiny*; z výše uvedených slovních spojení mizí *sociální otázka, zákonodárství* a *zatížení*, ale k *politice, péči* a *pojištění* přibývá *sociální ochrana soukromých zaměstnanců, sociální pracovnice* [Příruční 1948–1951]. F. Trávníček jen uvádí příklady: *sociální otázku* (vedle *společenské*), *péči* a *politiku* [Trávníček 1952]. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* je výklad doslovně stejný

(10) Tyto tři typy vztahů krátce a výstižně rozlišuje *Stručný oxfordský slovník* v jednom z významů přídavného jména *social*: „of or in or towards society [od společnosti nebo ve společnosti či ke společnosti]“ [The Concise 1956].

(11) Doslova je tam uvedeno: „týkající se jednotlivce ve vztahu ke společnosti, jeho hmotného zabezpečení a péče o ně“ [Slovník 1978].

jako ve *Slovníku spisovné češtiny*; jinak se tam pochopitelně již neobjevuje *sociální ochrana soukromých zaměstnanců*, *sociální péče* se označuje jako starší termín, u *sociálního pojištění* nedochází k významné změně výkladu, ale objevují se nové odborné názvy, jimiž jsou *sociální zabezpečení* a *sociální zařízení* [Slovník 1966]. Ty se pak stávají běžnými výrazy, které spolu se starším *sociálním pojištěním*, *sociální politikou státu* a *sociální pracovníci* vstupují do *Slovníku spisovné češtiny* jako typická příkladová spojení [Slovník 1978]. *Ilustrovaný encyklopedický slovník* (jeho 3 díly vyšly v letech 1980–1982) uvádí z těchto výrazů jako hesla *sociální pojištění*, *politiku* a *zabezpečení*, zařazuje opět *sociální péči* a *zákonodárství*, nově zavádí *sociální inženýrství* a *práva* [Ilustrovaný 1982].

Z uvedeného výčtu je vidět, že při stabilitě základního významu docházelo během dvacátého století k nikoli přímočarým změnám v typických aplikacích. Hlavní však jsou zásadní změny v obsahu jednotlivých pojmů, související se společenským vývojem, které elementárními výklady v jazykových slovnících nejsou zachyceny.

Při mezinárodně srovnávacím přístupu nacházíme češtině dosti podobné výklady daného významu adjektiva *social* ve *Slovníku živé francouzštiny* a ve *Websterově novém slovníku* (12). V ruštině má značně odpovídající význam složené slovo *social'no-bytovoj* (13). Shoda je však zvláště v tom, že ekvivalenty názvů, které v uvedených českých slovnících patří k nejčastěji se vyskytujícím typickým příkladům příslušného významu, – *sociální péče*, *sociálního pojištění* nebo *sociálního zabezpečení* – se objevují v použitých slovnících pocházejících ze všech sledovaných zemí, a tedy odrážejících i různá společenská zřízení (14). Naproti tomu *sociální politika* jako úsilí o zlepšení sociálních poměrů, která má v použitých českých pramenech největší frekvenci vůbec, byla z uvedených cizích slovníků doložena jen v německých (*Sozialpolitik* [Der Sprach-Brockhaus 1949; Wahrig 1981]), což ovšem nevyvrací, že tohoto pojmu se dnes používá běžně i v jiných zemích. Němci mají též další výrazy podobající se našim slovním spojením, jako je *sociální pracovnice* (*Sozialbeamtin* [Der Sprach-Brockhaus 1949], *soziale Berufe*, *Sozialarbeit*, *Sozialpädagogik* [Wahrig 1981]) a *sociální zatížení* (*Soziallasten*, *Sozialabgaben* [Wahrig 1981]); ve francouzštině zase jsou označení odpovídající českému termínu *sociální zákonodárství* (*législation sociale*, *mesures sociales* [Petit 1967]).

Hmotné zabezpečení v uvedeném smyslu snad všude znamená pomoc ve stáří, při invaliditě, v nemoci, po úrazu, v mateřství, po úmrtí živitele, v kapitalistických zemích i při nezaměstnanosti – obecně za situací, kdy jednotlivce nemůže uživit jeho vlastní práce nebo pomoc jeho příbuzných a bez sociální podpory by proto byl ohrožen jeho život (jedinec má být chráněn proti „rizikům“ [Wahrig 1981: 3467; Davau 1976: 1096; Webster's 1968: 1722]); jsou však

(12) *Social* = „hodící se ke zlepšování životních podmínek společnosti vůbec a lidu [classes populaires] zvláště“ [Davau 1976]; „poskytující hmotnou pomoc, rady k volbě povolání atd. těm, kteří to potřebují; vlastní péči o blaho lidu [of ... welfare work] nebo zabývající se jí“ [Webster's 1968].

(13) *Social'no-bytovoj* = „vztahující se ke společenské pomoci v oblasti životních potřeb“ [Slovar', sv. 4 1984].

(14) *Sociální péče*: něm. *soziale Fürsorge* [Wahrig 1981] nebo složená slova začínající na *Wohlfahrts-*; fr. *aide sociale* [Davau 1976]; angl. *social work*, *social service* [Webster's 1968] nebo slovní spojení, na jejichž začátku je *welfare*. Tyto výrazy asi byly nalezeny, když přestala vyhovovat označení jako *dobročinnost* či *chudinská péče* (fr. *bienfaisance*, *assistance* [Davau 1976: 1117]). *Sociální pojištění*: rus. *social'noje strachovanije* [Ožegov 1981: 670; Slovar', sv. 4 1984]; něm. *Sozialversicherung* [Der Sprach-Brockhaus 1949; Wahrig 1981]; angl. *social insurance* [Webster's 1968]. *Sociální zabezpečení*: rus. *social'noje obespečeniije* [Slovar', sv. 4 1984]; fr. *Sécurité sociale* [Davau 1976]; angl. *social security* [The Concise 1956; Webster's 1968].

i některé specifické formy, např. sociální bytová výstavba (*sozialer Wohnungsbau* [Wahrig 1981]). Taková konkretizace je ovšem dalším zúžením významu slova *sociální*.

Mezi výklady ve slovnících ze socialistických a kapitalistických zemí jsou pochopitelně i významné difference. Kdežto v ČSSR nebo v SSSR jsou sociální opatření zaměřena na všechny pracující či občany [Slovník 1966; Slovar', sv. 4 1984], v kapitalistických státech bývá jejich omezený dosah vyjádřen slovy, že jejich objektem jsou „potřební“, „hospodářsky slabé vrstvy obyvatelstva“ [Wahrig 1981: 3466–3467], osoby s nízkými příjmy [Wahrig 1981: 3466; Webster's 1968: 1722] nebo „různé kategorie zaměstnaných a závislých osob“ [Webster's 1968: 1722]; francouzské sociální péče (*aide sociale*) však „požívají za jistých podmínek všechny osoby bydlící ve Francii“ [Davau 1976]. V ČSSR, stejně jako v SSSR a v NDR, jsou daná opatření financována státem [Slovník 1966; Slovar', sv. 4 1984; Der Sprach-Brockhaus 1949], ale v NSR, ve Francii a v USA se na tom kromě státu podílejí sami zaměstnanci a zaměstnavatelé [Wahrig 1981; Davau 1976; Webster's 1968]. Celkově je možné tvrdit, že v obecných polohách bývají významy slov shodné, avšak čím více jsou konkretizovány, tím výrazněji odrážejí vzájemné rozdíly mezi společenskými řády.

Již uvedené difference v rozsahu souboru osob, na které jsou zaměřují sociální opatření, naznačují, že v socialistických zemích se třetí význam slova *sociální* rozšířil. Jde tam nejen o „rizikové“ situace postižených lidí, ale o životní (hmotnou i kulturní) úroveň veškerého obyvatelstva, o podmínky jeho práce a života vůbec. V tomto smyslu se hovoří a píše, a to nejen v oficiálních dokumentech, o *sociálním rozvoji* (vedle *hospodářského*) a zvláště v souvislosti s přestavbou v SSSR se dostává do popředí *sociální sféra* (oblast apod.). *Sociální politika* se v dnešní socialistické společnosti začíná chápat, alespoň teoreticky, též jako formování třídně společenské struktury, utváření celkového způsobu života a všestranné rozvíjení osobnosti. Ostatně i v západní sociologii se již dlouho pojednává o *sociálních problémech* (k nimž patří také zločinnost, narkomanie aj.), které mají být řešeny na základě *sociálního plánování*.

Tato rozšíření třetího významu adjektiva *sociální* nejsou ani v nejnovějších použitých slovnících zachycena, což je další příklad pochopitelného opožďování lingvistických kodifikací za vývojem živého jazyka a tím společnosti. Podstatné však je, že i po takových rozšířeních je daný význam užší než první, neboť se stále omezuje na péči společnosti o společenské skupiny a o jednotlivce, byť s jejich účastí. Přitom jádrem této péče zůstává hmotné zabezpečování v „rizikových“ situacích; nemocenské pojištění, důchodové zabezpečení a sociální péče jsou nadále nejpropracovanější ze sociálních opatření. Právě z toho pak lze vyvodit, že v běžném jazyce zatím nevzniká zcela nový význam slova *sociální*.

* * *

V již zmíněné teoretické literatuře českých autorů se sociální sféra chápe jinak, než jak bylo naznačeno výše, tedy jak se tohoto výrazu používá v praxi. Je v ní považována za zvláštní oblast společenského života, víceméně srovnatelnou s politikou, ekonomikou a duchovní kulturou. Tím se příslušní autoři vlastně pokoušejí nově zavést čtvrtý, opět užší význam slova *sociální*, spadající zase především do makrosociologie.

Jak M. Šolcová (resp. jí vedený autorský kolektiv), tak F. Zich rozlišují společenské (tj. sociální v širokém smyslu) a sociální v úzkém smyslu, které jako relativně samostatná oblast je spolu s ekonomickými, politickými a ideově kulturními vztahy mezi lidmi zahrnuto ve společenském [Šolcová 1984: 36–38, 44–45; Zich 1986: 26, 31–32]; přitom J. J. Volkov, citovaný M. Šolcovou, uvádí, že „v širokém slova smyslu užití sociálního je pojímáno jako vše, co má vztah k lidské společnosti“ [Šolcová 1984: 37] – jde tedy o výše uvedený první význam přídatného jména *sociální*.

Avšak M. Šolcová zdůrazňuje, že sociální sféra je nejen čtvrtou oblastí společenského života, není postavena „zcela na roveň ostatních sfér“, neexistuje mimo ně a není ani „jím nadřazená“; je stránkou pohybu těchto tří sfér, jejich průsečíkem a pojítkem, mikrostrukturou společenského systému a „na nižším stupni obecnosti“ mikrostrukturou jednotlivých oblastí [Šolcová 1984: 38, 44–45].

F. Zich znázorňuje společenský systém čtyřúhelníkem, jehož osami jsou ekonomické, politické (v textu však uvádí osu sociálně politickou), duchovní (ideově kulturní) a biosociální (tím přidává další sféru). Do jejich styčného bodu koncentruje sociální, které je „dáno obsahem čtyřúhelníka“.

Tomu odpovídá formulace, že sociální vztahy jsou „obsahově širší“ než vztahy politické i ekonomické. Zároveň však F. Zich uvádí, že sociální vztahy a procesy existují „převážně jako paralelní projevy všech základních životních procesů lidí (výrobních, kulturně ideových i biologických)“ nebo že sociální „je obsaženo prostřednictvím svých nositelů a vztahů mezi nositeli ve všech [...] oblastech“ společenského. K lepšímu pochopení vzájemné dialektické souvislosti mezi jednotlivými sférami přejímá myšlenku intenze a extenze od F. Charváta (15). Sociální oblast podle F. Zicha „integruje jednotlivé společenské sféry“, mezi nimiž „funguje jako modifikující, zprostředkující, urychlující, ale často také jako komplikující faktor“ [Zich 1986: 28–30, 33–40].

Specifičnost obsahu sociální sféry je u obou autorů dána vztahy v sociální struktuře [Šolcová 1984: 33, 42; Zich 1986: 41]. Podle F. Zicha „vlastní obsah sociálního v nejužším slova smyslu se týká především vztahů mezi jednotlivci a skupinami, jež nemají vyhraněné ekonomický, politický obsah“, přičemž „aktivita skupin tvoří opodstatnění pro vymezení sociálních procesů jako procesů relativně samostatných a specifických“ (16). Sociální vztahy jsou „vztahy mezi lidmi vyjadřující jejich zákonité soužití a interakci“ a jádrem sociálních procesů „jsou styky mezi lidmi, které mají charakter diferenciací, integrace, organizace apod.“. Zvláštní důraz tu F. Zich klade na organizaci společenských vztahů, „vztahů uvnitř skupin a mezi skupinami“. „Sociální [...] je možné blíže specifikovat prostřednictvím tendence k organizaci, k uspořádání“ [Zich 1986: 29–30, 32, 37–38, 42] (17).

(15) Intenzí rozumí F. Zich zintenzivňování sociálních styků určitého obsahu až k bodu, kdy je lze abstrakci identifikovat jako specifickou oblast interakce, a pod extenzí si představuje přesah jedné stránky společenských procesů do jiné a tím obohacení této jiné stránky. Např. v prvobytné formaci styky mezi lidmi měly jen sociální obsah, ale při rozkladu původního vlastnictví se zintenzivňovalo rozdílné postavení lidí ve výrobě, směně a spotřebě; tím se od sociálního oddělovalo ekonomické (to bylo jeho intenzí) a sociální se zároveň obohacovalo o ekonomické (bylo jeho extenzí). Tak je společenské postupně diferencováno do oblastí, které se vyznačují posunem k převaze styků určitého obsahu. Ty se koncentrují kolem výše uvedených čtyř os, v nichž dochází k nejvýraznější intenzí. Oblasti jsou vymezeny vlastně abstrahováním od své extenze.

(16) Sovětští autoři, které cituje M. Šolcová, spatřují specifičnost sociálních vztahů v tom, že jsou „vztahy mezi lidmi a jejich společenstvím v důsledku jejich postavení a úlohy ve společenském životě“ [Šolcová 1984: 42].

(17) Podobně se vyslovuje M. Šolcová, když tvrdí, že u V. I. Lenina byl obsah sociálních vztahů determinován „konkrétními vztahy organizace společnosti“ [Šolcová 1984: 34]. V souvislosti s vymezováním sociálního se zabývá také jeho jiným užším významem, jenž se objevoval již u K. Marxe a B. Engelse a který byl zahrnut ve slovních spojeních *sociální otázky* či *sociální nerovnosti*. „Byly to například problémy mezd a platů, bytové otázky, otázky zaměstnanosti, délky pracovní doby, práce dětí a žen, všeobecné pracovní podmínky, právo na vzdělání a mnohé další“ [Šolcová 1984: 31–32]. Tento význam se částečně shoduje s uvedeným třetím významem adjektiva *sociální*, neboť jde o problémy, jež vyžadují hmotné zabezpečení jednotlivců společností. Dnešní chápání sociálních otázek však je podle M. Šolcové komplexnější než u K. Marxe a B. Engelse [Šolcová 1984: 32].

Souhrnně lze říci, že M. Šolcová a F. Zich chápou sociální v širokém smyslu a společenské jako synonyma v souladu s jazykovou normou. Avšak jejich pokusy zavést další užší význam slova *sociální* nemají oporu v živém jazyce a v příslušných slovnících. Přitom v odborných specifikacích tohoto významu nedospívají uvedené koncepce k jednoduché definici a obsahují zřejmě nejasnosti. Především jednoznačně neurčují, zda takto pojímaná sociální sféra je s ostatními oblastmi společnosti na stejné úrovni, nebo zda jim je nadřazena, či podřazena. Pouze M. Šolcová jasně odmítá její nadřazenost, přičemž inklinuje spíše k jejímu podřazení, kdežto některé prvky koncepce F. Zicha lze vyložit jako nahrazení užšího významu širším, tedy jako nadřazení sociálního; obojím se však zpochybňuje srovnatelnost sociální sféry s politikou, ekonomikou a kulturou.

V každém případě se podle uvedených autorů sociální oblast prolíná s ostatními a navzájem je spojuje, což znamená vztah těsnější, než je dialektické vzájemné působení relativně samostatných sfér (jaké je např. mezi ekonomikou a politikou), a problematizuje samostatnost sociální oblasti. To, co se jí připisuje jako specifické, je ve skutečnosti shodné v celém společenském životě, a dokonce přesahuje hranice lidstva. Platí to o interakci, strukturovanosti, diferenciaci, integraci, seskupování i organizovanosti. Nic z toho nemá na této úrovni specifičnost, jaká by odpovídala příznačnosti výroby, vlastnictví, podniku pro ekonomiku, státu, strany pro politiku apod. Pokud jde například o organizovanost, můžeme ji sice abstrahovat od politických, ekonomických i kulturních jevů a zobecňovat, ale bez jejího zahrnutí nelze pojednávat o těchto jevech, protože organizační aspekt patří k jejich podstatě (18).

Avšak jaký má potom smysl chápat sociální sféru tak, jak to činí M. Šolcová a F. Zich? Nepatří to, o čem v této souvislosti pojednávají, přímo do sociálního v širokém smyslu a nevystačíme tedy s prvním (a třetím) významem slova *sociální*? Vezmeme-li sociální oblast tak, jak se dnes o ní běžně mluví (viz výše), ukáže se, že jde o některé složky ekonomiky (o pracovní podmínky, rozdělování, spotřebu), kultury (např. o specifické činnosti školství) a o biologické stránky člověka (jimiž se zabývá kupř. zdravotnictví), samozřejmě včetně sociálního zabezpečení postižených, což vše v socialistické společnosti integruje širší chápáná sociální politika. Pak je teoretickým problémem odlišení této politiky od politiky hospodářské a kulturní.

Při takovémto pojetí nepřichází sociologie o svůj specifický předmět. Může jim být to, co je společné politice, ekonomice, kulturnímu, rodinnému životu aj., tj. společenská skutečnost čili sociální život v širokém záběru. Jsou to společenské vztahy – jakožto přímé i nepřímé (prostřednictvím lidských výtvorů, tj. především hmotné a duchovní kultury (19), působící) účinky chování jedněch lidí na chování jiných – a společenské skupiny (např. třídy), instituce i organizace, které existují na základě těchto vztahů (přičemž jsou samy zpětně působícími kulturními výtvyry) a dohromady vytvářejí společenský systém (společenskou strukturu). Takovým předmětem se lze zabývat jak obecně, tak ve speciálních aplikacích na různé stránky společenského života, aniž se sociologie nadřazuje jiným společenským vědám.

Celou společenskou skutečnost si lze představit jako plochu (na tvaru nezáleží), která plynule přechází v psychiku a v přírodu (neboť lidské chování je řízeno psychicky (20),

(18) Podrobný rozbor, vzájemné srovnání a všestranné zhodnocení koncepcí obou autorů by ovšem vyžadovaly mnohem více místa, než ho poskytuje předkládaná studie.

(19) Z výtvorů duchovní kultury mají pro sociologii obzvláštní význam hodnoty, normy a vzory chování. Chápání kultury jako souhrnu výtvorů se ovšem liší od významu, jehož se v této stati používalo dosud: od sféry kultury jako kulturního života společnosti, tedy jako souhrnu určitých (převážně duchovních) činností, např. vědeckých, uměleckých, výchovných.

(20) Z psychiky zajímají sociologii zejména potřeby, zájmy, postoje a motivace.

uskutečňováno organismem člověka, určeným hlavně přírodními zákony, a hmotnou kulturu tvoří lidmi přizpůsobené nebo přetvořené prvky živé i neživé přírody) a z níž jako ze společného základu vystupují specifické „ostrovy“ politického, ekonomického aj. života. Mezi těmito „ostrovky“ existují vzájemné vztahy, jimiž se zabývá například historický materialismus.

* * *

Vrátíme-li se na závěr k jazykovému aspektu dané problematiky, můžeme konstatovat, že ve svých užších významech není přídavné jméno *sociální* zaměnitelné adjektivem *společenský*, aniž se vyjadřování stane neobvyklým nebo méně jasným (viz např. eventuální výraz *společenská politika*). To však někdy platí rovněž tam, kde obě slova jsou synonymy; když třeba zůstaneme jen u příkladových spojení ze *Slovníku spisovné češtiny* k širšímu významu přídavného jména *sociální* a makrosociologicky důležitému významu adjektiva *společenský* [Slovník 1978], uvidíme, že by výraz *sociální třída* byl méně běžný, že v určitých *sociálních poměrech* žije jedinec nebo rodina, ale že *společenské poměry* jsou stavem celé společnosti, že pracovník může mít pouze svůj *sociální původ*, kdežto například u náboženství může jít i o jeho *původ společenský*.

Je možné, že přídavné jméno *sociální* se u nás ustálilo spíše v těch spojeních, která k nám přímo či prostřednictvím němčiny (později snad ruštiny) pronikla od západních národů, z jejichž adjektiva *social* (nebo z něm. *sozial* či z rus. *socialnyj*) bylo i v češtině snadné (možná také módní) vytvořit přejaté slovo (21). To je třeba respektovat. Avšak tehdy, když skutečně lze používat obou přídavných jmen, měli bychom dávat přednost domácímu výrazu, abychom ho více využívali a omezovali víceznačnost vyjadřování (nikoli z puristické pohnutky); mluvmе tedy raději o *společenských skupinách*, *společenské struktuře* apod.

Všechna řešení navržená nebo naznačená v této studii je ovšem třeba pokládat za diskusní.

SKUČE! VOLUNTARISTO

EXHIBITIONIS!

Citované slovníky a literatura

- Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha, Novinář 1982.
The Concise Oxford Dictionary of Current English. 4. vyd. London, Oxford University Press – Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1956.
Davau, M. – Cohen, M. – Lallemand, M.: *Dictionnaire du français vivant*. Zcela rev. a rozš. vyd. Paris, Bordas 1976.
Duden. Leipzig, Bibliographisches Institut 1955.
Der grosse Duden. 15. vyd. Leipzig, Bibliographisches Institut 1957.
Ilustrovaný encyklopedický slovník. Díl 3. Praha, Academia 1982.
Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 2., opr. a dopl. vyd. Praha, Academia 1968.
Ottův slovník naučný. Díl 23. Praha, J. Otto 1905.
Ottův slovník naučný nové doby. Díl 6, sv. 1. Praha, Novina 1940.
Ožegov, S. I.: *Slovar' russkogo jazyka*. 13., opr. vyd. Moskva, Russkij jazyk 1981.
Petit Larousse. 29. vyd. Paris, Larousse 1967.
Příruční slovník jazyka českého. Sv. S–Š (díl 5). Praha, St. nakl. 1948–1951.

(21) K tomu viz výše zmínku o německých, popř. francouzských výrazech podobajících se nebo odpovídajících českým slovním spojení *sociální politika*, *pracovnice*, *zatížení* a *zákonodárství*. Dále nelze vyloučit ani vliv toho, že slovo *sociální* ve srovnání se slovem *společenský* obsahuje méně hlásek a pohodlněji se vyslovuje.

Slovar' russkogo jazyka v četyrech tomach. 2., opr. a dopl. vyd. Moskva, Russkij jazyk. Sv. 2, 1983. Sv. 4, 1984.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1978.

Slovník spisovného jazyka českého. Díl 3. Praha, Academia 1966.

Der Sprach-Brockhaus. 5., opr. vyd. Leipzig, F. A. Brockhaus 1949.

Šolcová, M. – kol.: *Sociální politika KSČ.* Praha, Svoboda 1984.

Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého.* 4., přepr. a dopl. vyd. Praha, Slovanské nakl. 1952.

Wahrig, G.: *Deutsches Wörterbuch.* Zcela přepr. vyd. Mosaik 1981.

Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. 2. vyd. Cleveland – New York, World Publishing Comp. 1968.

Zich, F.: *Sociální procesy.* Praha, Svoboda 1986

Резюме

V. Stupka: Значения чешских слов *společenský* (общественный) и *sociální* (социальный), важные для макросоциологии

Слово *společenský* образовано от чешской основы, в то время как слово *sociální* заимствовано из латыни при посредстве других языков. Оба прилагательных, так же, как и их русские, немецкие, французские и английские эквиваленты, многозначны.

В статье анализируются макросоциологически важные значения этих слов на чешском языке, в первую очередь, значение прилагательного *sociální* в более широком смысле, а также его три более узкие значения. Эти значения автор рассматривает с эволюционной и международно сравнительной точки зрения. Далее критикуются концепции социальной сферы в новой чешской литературе.

Специфическим предметом социологии в статье считаются общие черты, свойственные политике, экономике, культурной, семейной жизни и т. п., т.е. общественная действительность или социальная жизнь в широком смысле. Это общественные отношения – в качестве прямых и косвенных (действующих при посредстве культурных образований) воздействий поведения одних на поведение других людей – и общественные группы (напр., классы), учреждения и организации, существующие на основе этих отношений (причем они сами являются обратно действующими культурными образованиями) и вместе создающие общественную систему (общественную структуру). Всю общественную действительность можно представить себе как плоскость, плавно переходящую в психику и в природу, из которой как из общей основы выступают специфические „острова“ политической, экономической и др. жизни. Между этими „островами“ существуют взаимоотношения, которые рассматривает, напр., исторический материализм.

Summary

V. Stupka: Meanings of the Czech Equivalents to the Word *Social* (*Společenský* and *Sociální*) Important for Macrosociology

The word *společenský* is of Czech provenance, while the word *sociální* has been taken over from Latin through the mediation of other languages. Just like their Russian, German, French and English equivalents, both these adjectives are ambiguous.

The present paper analyzes the macrosociologically important meanings of these words in Czech – particularly the meaning of the adjective *sociální* in the broader sense, but also its 3 narrower meanings. These meanings are discussed from the developmental point of view, as well as from that of international comparison. In the following, conceptions of the social sphere in modern Czech literature are subjected to criticism.

The specific subject of sociology is considered here to involve that which is common to politics, economy, cultural life, family life, etc. – i.e. social reality, or broadly conceived social life. This involves social relations – as both direct and indirect (i.e. acting through cultural products) effects of some people's behaviour on other people's behaviour – and social groups (e.g. classes), institutions and organizations existing on the basis of these relations (while they themselves are retroactive cultural products) and forming, in their entirety, the social system (social structure). The whole social reality can be conceived as a stretch continuously passing over into the psychic sphere and into nature, from which, as from a common basis, specific „islands“ of political, economic, and other life arise. Between these “islands”, there exist mutual relations, dealt with e.g. by historical materialism.

Z empirických výzkumů

Příprava mládeže na dělnická povolání

Zamyšlení nad jedním sociologickým výzkumem

PAVEL KUCHAR

Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

JIŘÍ ŠUBRT

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

Proces přípravy mládeže na dělnická povolání prochází, podobně jako celá naše školská soustava, v současné době významnými proměnami. Nejde přitom jen o ty změny, které jsou průvodním jevem zavádění nové výchovně vzdělávací soustavy, ale i o další posuny, odrážející obecnější sociální a ekonomické procesy. Přestože jsme teprve v počátečním stadiu komplexní společenské přestavby, lze již dnes vysledovat některé její souvislosti, které se podstatnou měrou dotknou jak školství jako resortu, tak mladých lidí jako jedné ze základních sociálních skupin.

Problematicke přípravy mládeže na dělnická povolání byl věnován i výzkum, který na přelomu března a dubna 1988 realizoval Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu (1). Na některé zajímavé výsledky bychom chtěli upozornit v tomto článku. Jsme si ovšem současně vědomi, že jde o téma, které pochopitelně nelze jedním výzkumem veřejného mínění komplexně obsáhnout. Seriózní analýza problému si žádá širokou znalost poznatků i z jiných informačních zdrojů (statistických šetření, sociologických výzkumů prováděných přímo v SOU apod.). Na druhé straně – vzhledem k tomu, že ve výzkumech veřejného mínění je dotazován soubor lidí reprezentujících celou dospělou populaci ČSSR – dávají tato šetření informaci, která je – co do své specifiky – nezastupitelná (i když zároveň limitovaná informovaností a kompetencí těch, kteří ve výzkumu odpovídají). Vědomi si těchto skutečností, doplňujeme prezentaci výsledků o stručný komentář, v němž chceme především poukázat na některé širší souvislosti zjištěných poznatků.

Výzkum ve svých teoretických východiscích odrážel skutečnost, že když byla v roce 1976 přijata koncepce nové výchovně vzdělávací soustavy, došlo k významným změnám i v oblasti přípravy mládeže pro dělnická povolání. Vytvořila se nová struktura této přípravy, zahrnující dvouleté a tříleté učební obory a čtyřleté studijní obory, ukončené maturitní zkouškou. Střední odborná učiliště, v nichž tato příprava probíhá, získala statut střední školy, poskytující ve dvouletých a tříletých učebních oborech střední vzdělání a ve studijních učebních oborech úplné střední vzdělání. Spolu s tím se změnilo i sociálně právní postavení učňů – žáků SOU.

(1) Výzkum byl proveden standardním postupem ÚVVM – řízenými rozhovory tazatelů s osobami vybranými na základě kvótních pokynů. Sledovanými kvótními znaky byly: pohlaví, věk a typ ekonomické aktivity. Rozmístění tazatelů zajistilo shodu složení výběrových souborů se složením populace z hlediska území (republiky a kraje) a velikosti místa bydliště. Výběrový soubor 1886 respondentů vytvořený kvótní procedurou reprezentoval základní soubor, tj. populaci ČSSR ve věku od 14 let. Výsledky výzkumu byly v rovině interpretace komparovány s obdobně zaměřeným výzkumem, který ÚVVM realizoval v r. 1978. V některých tematických okruzích bylo použito shodné formulace otázek, umožňující posléze srovnání v desetiletém časovém období [Pujman 1978].

Obsahové i funkční sblížení středních škol (vedle SOU ještě gymnázií a středních odborných škol – SOŠ) se stalo předpokladem postupného vyrovnávání jejich společenského poslání i v tom, že všechny tři proudy středního vzdělání jsou formálně rovnocenné (včetně maturitní zkoušky u studijních oborů SOU s maturitami na gymnáziích a SOŠ).

Nové pojetí přípravy mládeže na povolání výrazně ovlivnilo celou školskou politiku vůči této skupině mládeže. Pod vlivem zejména hospodářských potřeb a z nich vyplývajících požadavků došlo ve druhé polovině sedmdesátých let k nárůstu počtu žáků v SOU při současném poklesu podílu žáků výběrových škol (2).

Tato preference má v současné etapě rozvoje společnosti některé závažné důsledky. Na jedné straně byly vytvořeny předpoklady k podstatnému zvýšení kvantitativního rozsahu a vzdělanostně kvalifikační úrovně dělnické třídy jako celku. Na straně druhé tato preference dnes fakticky nejnižšího možného vzdělání (spolu s omezováním dodatečných forem studia při zaměstnání, zejména na vysokých školách (3)) má v globálním pohledu za následek stagnaci vzdělanostní úrovně společnosti a stává se současně jednou z možných bariér dalšího vývoje národního hospodářství [Pavlík 1987].

Při hodnocení změn, jimiž učňovské školství v průběhu posledních deseti let prošlo, se nelze omezit jen na restrukturalizaci vzdělanostní přípravy. Jejich nedílnou součástí jsou i proměny procesu formování společenského vědomí této části mládeže v celém komplexu výchovného působení.

Lze formulovat dva hlavní okruhy těchto proměn. První je spojen s vlastní realizací výchovného procesu a zahrnuje výraznější diferenciaci v individuálně psychologických předpokladech žáků SOU (zavedením studijních oborů se výrazně zvýšil podíl těch, kteří na základní škole dosahovali lepších studijních výsledků), ale i v diferenciaci požadavků na učitele, mistry a vychovatele pro plnění příslušných rolí. Druhý okruh odráží společenské rozpory, produkované současnou etapou společenského vývoje a zahrnující zejména problémy spojené s uplatněním získaných znalostí a dovedností v praxi. To vše se spolu s dalšími individuálně i společensky podmíněnými vlivy (např. hledání adekvátních způsobů trávení volného času apod.) a některými negativními jevy (kouření, alkoholová i nealkoholová toxikomanie, šikanování apod.) v chování části učňovské mládeže (ale nejen jí) podílí na vytváření některých nežádoucích postojů části veřejnosti k tomuto způsobu přípravy na povolání.

Snaha o restrukturalizaci národního hospodářství spojená s přechodem k intenzivním formám jeho rozvoje postupně mění i pohled na problematiku práce a pracovních sil. Rozhodování o vzdělanostně profesionální dráze mladých lidí je stále výrazněji ovlivňováno možnostmi uplatnění po skončení přípravy na povolání. U rodičů se objevují určité obavy o perspektivu pracovního uplatnění dětí, někdy i pochybnosti o zachování komplexu sociálních jistot, a proto hledají takovou vzdělanostně profesionální dráhu, která by možná rizika v dosažitelné míře minimalizovala. Tímto optimem může být pro určité sociální skupiny příprava pro dělnická povolání. V jejich vědomí, přes všechny proměny, jimiž tento způsob přípravy na povolání prošel a nadále prochází, stále ještě přetrvává představa o „zlatém dně“ řemesla a o jistotě práce, kterou dělnické profese představují.

S ohledem na komplexní charakter procesu přípravy mládeže pro dělnická povolání byly ve výzkumu ÚVVM sledovány základní aspekty této problematiky:

(2) V letech 1980–1985 poklesl počet žáků gymnázií a SOŠ (SŠ) o 11 %, zatímco počet žáků SOU stoupl o 14 %.

(3) Podíl studentů studia při zaměstnání ke studentům v denním studiu na vysokých školách v ČSSR poklesl z 30,5 % v roce 1980 na 20,2 % v roce 1985.

- vztah obyvatel ČSSR k dělnickým povoláním a názory na jejich volbu;
- názory na přípravu mladých lidí pro dělnické profese ve středních odborných učilištích;
- názory na problémy spojené se zařazováním absolventů SOU do praxe.

I. Názory na společenský význam dělnických povolání a jejich volbu

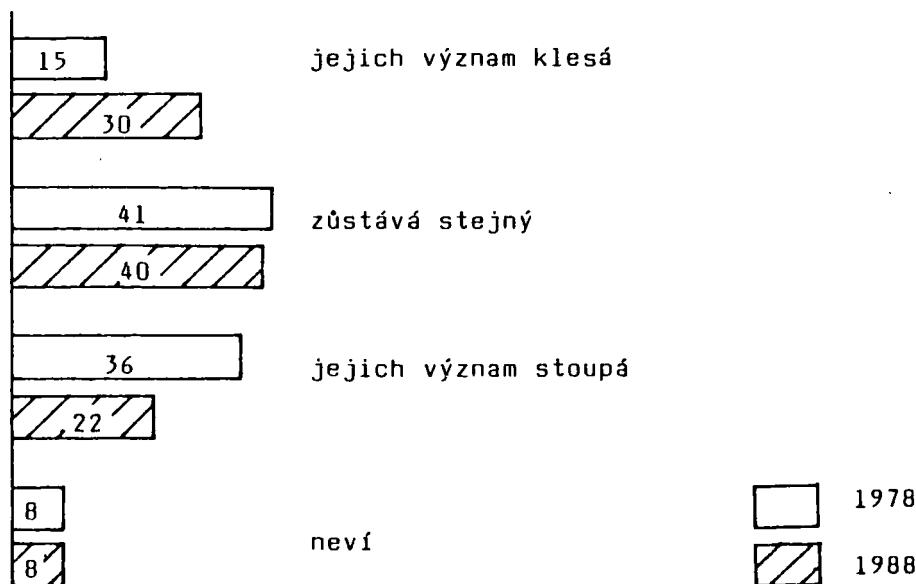
První problémový okruh souvisel se společenským klimatem a jeho vlivem na výchovu mládeže k dělnickým povoláním. Zaostávání socialistických výrobních vztahů a rozvoje výrobních prostředků se nemohlo neodrazit v postojích lidí k práci, kterou na různé úrovni dělby práce vykonávají. Tento rozpor je zvláště intenzívně vnímán v základní rovině pracovního procesu, v materiální výrobě, kde se až příliš často v minulosti spoléhalo na jakýsi automatismus vědeckotechnického rozvoje, což vedlo k podstatnému zaostávání zejména materiálně technického zabezpečení práce i pracovních podmínek (4). Přičteme-li k tomu určité nedocenění sociálních i materiálních potřeb a zájmů dělníků ze strany společnosti, je celkem pochopitelný pokles prestiže dělnických povolání, na který zjištění tohoto výzkumu poukazují.

Souhrnným vyjádřením postoje k dělnickým povoláním je hodnocení jejich současného významu a případných změn, k nimž v dosavadním vývoji došlo. Z hlediska stability jejich společenského významu, tj. jejich potřebnosti, prospěšnosti apod. ukazuje srovnání nynějšího stavu se stavem v roce 1978 na výrazný (dvojnásobný) růst názoru, že společenský význam dělnických povolání dnes klesá (viz graf č. 1). Pokles prestiže dělnických povolání se ukáže

Graf č. 1

Změny v názorech na společenský význam dělnických povolání

(údaje za ČSSR v %, dotázaní ve věku od 18 let, v r. 1978
n = 1 759 dotázaných, v r. 1988 n = 1 715 dotázaných)

(4) Dokládají to ostatně i názory lidí na nevýhody dělnických povolání (špatné pracovní podmínky, hluk, prach, práce tělesně namáhavá, jednotvárná, málo zajímavá).

markantněji, vezmeme-li za základ vzdálenější časový bod, v našem případě rok 1958. Téměř polovina dotázaných se přiklání k názoru, že si dnes váží lidé těchto povolání méně než před třiceti lety. S věkem (a tedy pamětnictvím této doby) pak tato skepse dále roste. Nejrozšířenější je tento názor právě mezi dělníky.

Působení nepříznivého vývoje podmínek a charakteru dělnické práce není přirozeně omezeno jen na ty, kteří již tyto práce vykonávají. Je třeba si uvědomit, že mezi fází volby a přípravy na povolání a jeho výkonem existuje velice těsná informační vazba. Je zprostředkována zejména výchovným působením rodičů vykonávajících tyto práce, v obecnější poloze pak působením veřejného mínění a běžného, často ovšem realitě neodpovídajícího, vědomí.

Názory na dělnická povolání jsou pochopitelně ovlivňovány i objektivními vývojovými procesy, které se v posledních letech projevují v systematicky prosazovaném tlaku na změnu hospodářského mechanismu, v posilování kvalitativních kritérií na úkor kvantitativních, ve zvýraznění zvláště předvýrobních a povýrobních etap. Jedním z projevů těchto změn je i snižování podílu živé práce ve výrobě, tedy relativní pokles zejména průmyslových dělníků ve struktuře zaměstnanosti. Jde o zcela přirozený, celosvětový trend, který se postupně začíná prosazovat i u nás (5).

Důsledkem všech těchto procesů je určitý posun v názorech na dělnická povolání, který se projevuje mimo jiné i v proměně představ o jejich výhodnosti. To, že se v tomto směru prosazují do popředí nepříliš pozitivní charakteristiky (melouchaření, minimální odpovědnost za práci aj.), ovšem nelze omlouvat ani uvedenými vývojovými proměnami, ani malou uvědomělostí dělníků. Jde o prostou (a proto pochopitelnou) reakci na nedostatky ve fungování hospodářského mechanismu a řízení společenských procesů (slabě rozvinutá oblast služeb, „druhá ekonomika“ apod.).

Nejvýraznější výhody dělnických povolání lze uspořádat do dvou skupin:

- a) tato povolání umožňují, aby si člověk udělal spoustu věcí sám (6), jsou vždy potřebná, dávají možnost k melouchům a fuškám;
- b) dělník nemusí řídit jiné lidi, není problémem sehnat práci, má malou nebo žádnou zodpovědnost.

K nevýhodám řadí velká část dotázaných tělesně namáhavou, jednotvárnou, málo zajímavou, normovanou práci, ve špatných pracovních podmínkách a na směny.

Podobná otázka byla i ve výzkumu z r. 1978. Dotázaným, kteří považovali povolání dělníka za nejvýhodnější, byla položena otázka, v čem spatřují jeho výhodnost. K nejčastějším alternativám odpovědi patřily tyto: má jen malou nebo žádnou odpovědnost (24 %), má dobrý plat (17 %), může si udělat mnoho sám pro sebe (14 %), nemusí dojíždět za prací (13 %). Možnost melouchařit uvedla 2 %.

Srovnáme-li tyto charakteristiky s těmi, které se na předních místech umístily dnes, vidíme (bez ohledu na pořadí), že jedna podstatná dnes chybí – výhoda dobrého platu. Současně se na přední místa dostala možnost melouchů a fušek, která před 10 lety obsadila předposlední místo jako téměř bezvýznamná. Dřívější velký význam platu jako legálního prostředku finančního zabezpečení byl tak (alespoň ve vědomí veřejnosti) nahrazen prostředkem více než problematickým, leč patrně dobře fungujícím.

(5) Jestliže v r. 1960 bylo z průměrného počtu pracovníků v průmyslu 79,4 % dělníků, pak v r. 1986 tento podíl poklesl na 71,9 %. Podobně podíl dělníků průmyslových podniků na průměrném počtu pracovníků v národním hospodářství poklesl z 29,5 % v r. 1960 na 26,8 % v r. 1986 (Statistická ročenka 1987, s. 22–28).

(6) Toto zjištění mimo jiné souvisí s nedostatky ve službách, na které upozornil výzkum „Názory občanů na uspokojování jejich potřeb prostřednictvím placených služeb“ (Dubský 1986).

Tabulka 1. *Názory na výhody a nevýhody dělnických povolání*

(údaje za ČSSR v %, n = 1886 dotázaných ve věku od 14 let)

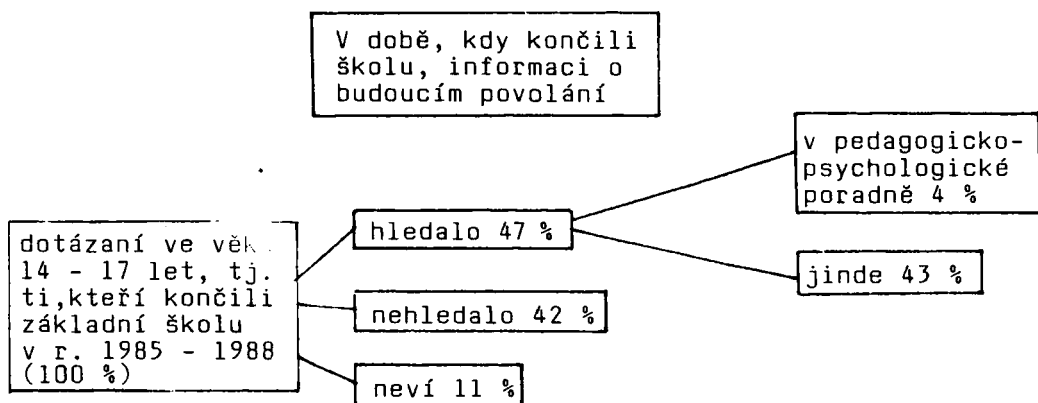
	výhoda	nevýhoda	ani výhoda ani nevý- hoda	dělnických povolání se to ne- týká	neví
Možnost udělat si spoustu věcí sám	88	2	7	1	2
Dělnická povolání jsou vždy potřebná	85	2	10	1	2
Možnost melouchů a fušek	70	3	16	4	7
Dělník nemusí řídít jiné lidi	69	6	17	5	3
Není problém sehnat práci	67	11	13	4	5
Malá nebo žádná odpovědnost	56	6	19	14	5
Při práci se nemusí přilíš přemýšlet	43	15	21	17	4
Není třeba zvyšovat si kvalifikaci	33	15	26	19	7
Platové podmínky	32	33	26	1	8
Práce přesčas	29	40	25	1	5
Rukodělná práce	28	37	27	2	6
Normovaná práce	17	55	21	1	6
Práce na směny	12	66	18	1	3
Špatné pracovní podmín- ky (hluk, prach apod.)	9	76	10	3	2
Málo zajímavá práce	6	54	21	12	7
Jednotvárná práce	6	69	15	6	4
Tělesně namáhavá práce	6	69	21	1	3

Prvním krokem na cestě k budoucímu povolání je jeho volba. Tento krok je dnes realizován (pokud jde o dělnická povolání) zhruba ve 13ti, popřípadě 14ti letech věku dítěte (7), a tak je pochopitelné, že se v něm výrazně odrážejí přání a zájmy rodičů. Stále častěji se prosazuje názor, že tento věk není vhodný pro tak závažné rozhodnutí, jakým je volba povolání. Dnes jej zastává více než polovina dotázaných (8).

Tím, že u nás v žádoucí míře nefunguje dostatečně propracovaný systém poradenství pro volbu povolání (dnešní poradny plní v první řadě funkci náborových středisek pro vojenské školy a pro neatraktivní obory), závisí osud dítěte především na informovanosti rodičů, na jejich zkušenosti či fiktivní představě, na jejich posouzení zejména individuální výhodnosti jednotlivých oborů (viz schéma č. 1).

(7) Vzhledem k tomu, že ve 3. ročníku studia na SOU nastupuje silný tlak na podpis pracovní smlouvy s podnikem, pro který byl žák náborován, lze říci, že děti si – spolu s rodiči – ve 13ti až 14ti letech volí svou životní dráhu nejméně na 8 let dopředu, tj. zhruba do věku, kdy většina z nich začíná uvažovat o založení rodiny. Podle této smlouvy by totiž žák měl (za to, že mu byla poskytnuta tato příprava na povolání, včetně posledních dvou let povinné školní docházky) v podniku zůstat v průměru dalších 5 let. V této souvislosti je také třeba se dívat na problém fluktuace z nástupních podniků, o němž hovoříme dále.

(8) Zde je možné připomenout, že shodný názor měla i většina účastníků ankety odborníků, zařazené do expertizy k úkolu MPSV ČR „Zpráva o využívání kvalifikace absolventů SOU ve vybraných organizacích ČR“ [Buriánek-Kuchař 1988].

Informaci v pedagogicko-psychologické poradně a také v literatuře vyhledávali nejčastěji ti, kteří po skončení základní školy šli na střední školu (respektive SOŠ či gymnázium).

Zde je na místě připomenout vcelku známou skutečnost, že snaží se situace těch dětí, které přicházejí do SOU již předem vybavené základními informacemi o daném oboru, a to jak po stránce odborné, tak sociální. Zkušenosti získané jinými výzkumnými pracovišti přitom ukazují, že mnohdy mají žáci SOU problémy právě s osvojením sociálních charakteristik oboru, na který se připravují, jeho společenské prestiže, příslušných způsobů jednání, které jednotlivé profese vyžadují apod. (9).

2. Názory na přípravu mládeže ve středních odborných učilištích

Výchova a výuka na SOU je téma dnes velice frekventované, neboť z celé naší výchovně vzdělávací soustavy je právě zde nejvíce problémů. Stále zřetelněji se přitom ukazuje, že odstranění jejich příčin je závislé na řešení některých koncepčních otázek vztahujících se k celému střednímu školství (i k základní škole).

Pokud jde o změny, jimiž učňovské školství prošlo během posledních deseti let, výzkum sledoval, do jaké míry se odrazily v povědomí lidí a jak jsou hodnoceny (viz schéma č. 2).

Určité změny v této oblasti zaregistrovala více než polovina dotázaných, z toho více než třetina soudí, že školství prodělalo velkou změnu. Desetina respondentů je opačného názoru a domnívá se, že k žádné změně nedošlo.

Nejde ovšem jen o samotné uvědomění si těchto změn, ale zejména o jejich obsahové zaměření. V tomto směru převládá názor, že ve výuce došlo ke kvalitativním změnám (včetně zvýšení rozsahu teoretické výuky), že se zlepšilo materiální zabezpečení učňovského školství. Necelá pětina respondentů vidí změnu především v možnosti získat maturitu.

Nesporně zajímavé jsou názorové difference mezi ČSR a SSR, které naznačují určité rozdíly v rozvoji učňovského školství v obou republikách. Tuto tezi plně potvrzují i názory na prospěšnost realizovaných změn. Jestliže v ČSR je pozitivně hodnotilo 30 % dotázaných, pak

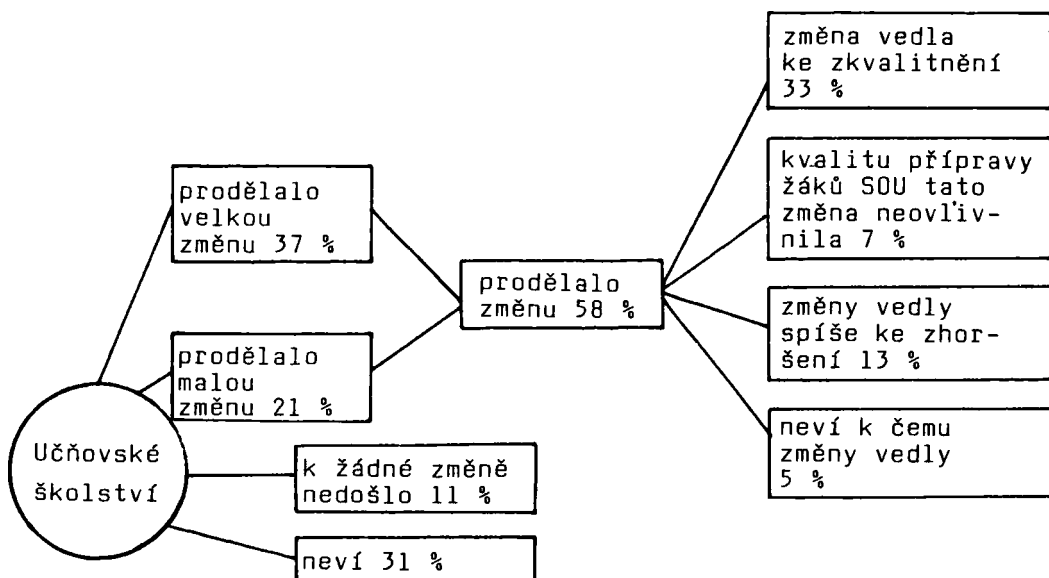
(9) Destabilizačně působí často ten fakt, že si děti volí SOU jako náhražku za výběrovou střední školu. V těchto případech nelze počítat s tím, že si prostě zvyknou, nýbrž by jim měla být hned od počátku věnována zvýšená pozornost (viz např. výzkumu žáků SOU prováděné ÚML UK a FF UK, výzkumné zprávy VUOŠ aj.).

v SSR 43 %. Naopak, záporně je v ČSR hodnotilo 16 %, avšak v SSR jen 5 %. I když může jít do určité míry o svého druhu historicky podmíněnou skepsi vůči tomuto druhu přípravy na povolání v ČSR, jádro rozdílu bude patrně v již zmíněné realizační fázi.

V celé ČSSR pouze jedna třetina dotázaných soudí, že učňovské školství se v posledních 10 letech zlepšilo. Dílčí změny, k nimž od 1. 9. 1988 v našem učňovském školství došlo, stále častěji navozují otázku adekvátnosti stávajícího systému jeho organizace. Podstatné zvýšení vlivu podniku na SOU (včetně případného převedení SOU pod přímou správu podniků) vyvolává reálné obavy o osud pojetí SOU jako součásti státem řízeného středního školství. Proto se dnes v odborných kruzích objevuje názor, že děti, které se rozhodnou pro přípravu na dělnická povolání, by měly absolvovat povinnou školní docházku (desetiletou) na jednom typu školy (10). Tím by se mohl řešit i letitý spor o poměr teoretické a praktické výuky i faktické zrovnoprávnění žáků SOU s ostatními středoškoláky.

Myšlenka zrovnoprávnění SOU s ostatními typy středních škol je nesporně progresivní, byla ovšem částečně znehodnocena nesprávným názorem, že totiž žáci, kteří na SOU nastupují, se příliš neliší od těch, kteří studují ostatní typy středních škol. Snaha po vyrovnání šancí pro uplatnění absolventů jednotlivých středních škol v praxi tak byla zaměněna za umělou rovnost žáků při vstupu na střední školy a v průběhu vlastní přípravy na povolání. Na ty, jejichž prospěch na základní škole byl většinou slabší či slabý, a kteří dělnická povolání zvolili zejména proto, aby minimalizovali další pobyt ve škole a mohli jít co nejdříve pracovat, byly kladeny nároky nepřilíš vzdálené těm, které byly uplatňovány na žáky výběrových

Schéma č. 2

(10) Jinými slovy, šlo by o dokončení povinné školní docházky na základní (či jinak nazvané) škole, na níž by navazovalo dvouleté (místo nynějšího tříletého) a jednoleté (místo nynějšího dvouletého) již pouze odborně profilované studium na SOU. Ta by pak, bez rizika prosazení podnikových zájmů nad státními, mohla být podřízena podnikům, které by tak současně měly možnost přímo ovlivňovat přípravu svých budoucích pracovníků. Tento či podobně formulovaný názor se stále častěji objevuje např. v diskusích na stránkách Rudého práva a byl velice častý i v již citované expertize k úkolu MPSV ČSR [Buriáněk-Kuchař 1988].

Graf č. 2

Názory na důvod zájmu o studium studijních oborů s maturitou na SOU

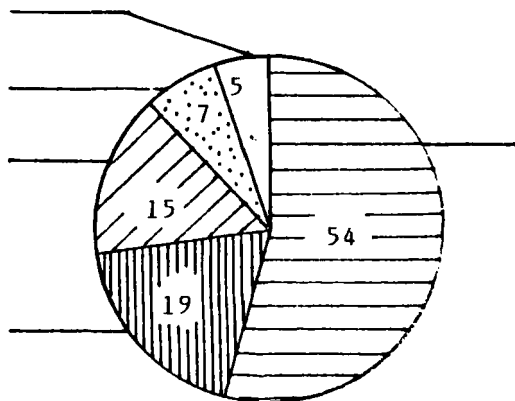
(údaje za ČSSR v %, n = 1 886 dotázaných ve věku od 14 let)

neví

jiný názor

zájem vykonávat náročná dělnická povolání, vyžadující úplné střední vzdělání

zájem získat maturitu a tím i možnost studovat na vysoké škole

zájem získat maturitu a tím i možnost vykonávat technicko-hospodářské funkce

středních škol. Ti ovšem vedle lepšího prospěchu, jehož dosahovali na ZŠ, mají většinou i výraznější motivaci pro další studium. Samostatným problémem jsou v této souvislosti studijní obory SOU, které se navzdory dobře míněné představě spíše než typem přípravy na náročná dělnická povolání staly kanálem, jímž lze s relativně menší námahou získat maturitu, a tím i potřebné oprávnění pro výkon technicko-hospodářských funkcí (11).

Jak ukazuje graf č. 2, v povědomí většiny lidí jsou studijní obory s maturitou spojovány nikoli se získáním předpokladů pro výkon náročných dělnických povolání, nýbrž s možností vykonávat technicko-hospodářské funkce. Na to ostatně – z jiného pohledu – poukázali i někteří dotázaní, kteří formulovali svoji odpověď po svém (kategorie „jiný názor“), například takto: „chtějí získat maturitu s menší námahou“.

Pozornost zasluhuje to, že nejčastěji to byli právě techničtí pracovníci (71 %), kteří zájem o studijní obor s maturitou spojovali s možností vykonávat technicko-hospodářské funkce.

I ona často proklamovaná možnost dalšího studia na vysoké škole pro nejlepší absolventy studijních oborů SOU je málo reálná. Rozbory úspěšnosti studia, zejména na vysokých školách technických směrů, zcela zřetelně ukazují, že jen malé procento těch, kteří se ke studiu přihlásí po ukončení SOU, jej také dokončí. Hlavní příčinou přitom není nižší úroveň schopností těchto studentů, ale zejména malá motivace pro studium a absence potřebných studijních návyků (což je naopak rysem absolventů výběrových škol) [Freiová-Zamastilová 1987].

Další skupina aktuálních otázek je spojena se zabezpečováním výuky na SOU. Jak ukazuje tabulka č. 2 pokud jde o kádrové a materiální zabezpečení výchovy a výuky, nejlépe je hodnocena úroveň učitelů (mají velmi nebo spíše vysokou úroveň – uvedlo 34 % dotázaných).

(11) Z výzkumu žáků 4. ročníků studijních oborů, realizovaného v r. 1988 na 13ti SOU v ČSR v 5ti hlavních odvětvích, vyplývá, že rodiče žáků těchto oborů preferují získání maturity v 94 % případů. Pouze 27 % žáků chtělo jít po ukončení studia vykonávat dělnické profese, zbývající část technicko-hospodářské funkce [Kuchař 1988].

Tabulka 2. *Názory na úroveň některých činitelů v procesu přípravy žáků SOU*
(údaje za ČSSR v %, n = 1886 dotázaných ve věku od 14 let)

	velmi vysoká	spíše vysoká	střední	spíše nízká	velmi nízká	neví
Úroveň učitele SOU	4	30	42	6	1	17
Úroveň materiál- ního, technického a strojního za- bezpečení výuky v SOU	5	20	41	11	3	20
Úroveň mistrů odborného výcviku	4	21	46	12	2	15
Úroveň vychova- telů v SOU	1	11	36	23	7	22

Tabulka 3. *Názory na rozsah praktické a teoretické výuky v SOU*
(údaje v %, 1308 dotázaných v ČSR, 578 dotázaných v SSR)

		nadbytečný	rozsah je přiměřený	nedostatečný	neví
Praktická výuka	ČSR	1	42	44	13
	SSR	3	54	27	16
Teoretická výuka	ČSR	33	47	5	15
	SSR	25	53	7	15

Méně příznivě je posuzována úroveň mistrů a materiální, strojní a technické zajištění výuky. Úroveň vychovatelů považuje 30 % dotázaných za nízkou. Toto pořadí lze hodnotit jako tradiční. Má řadu příčin, a to jak v oblasti přípravy těchto pracovníků, tak zejména v úrovni společenského ohodnocení jejich práce, a to finančního i morálního.

Třebaže difference v odpovědích dotazovaných z ČSR a SSR nejsou příliš výrazné, lze konstatovat, že ve všech sledovaných otázkách (zejména v hodnocení vychovatelů) vyznívají názory obyvatel SSR příznivěji.

Mezi často diskutované problémy jak v rámci laické, tak i odborné veřejnosti patří proporce teoretické a praktické výuky. Rozdíly v názorech občanů ČSR a SSR znázorňuje tabulka č. 3.

Rozsah teoretické výuky je dnes hodnocen nejčastěji jako přiměřený (49 %), nebo – zejména v ČSR – jako nadbytečný (31 %). Pokud jde o praktickou výuku, pouze minimum dotázaných považuje její rozsah za nadbytečný, asi dvě pětiny jej však označují za nedostatečný (12) (v ČSR dokonce 44 %, SSR 27 %).

(12) Problematika proporcí teoretické a praktické výuky byla sledována již ve výzkumu z r. 1978, avšak jinak konstruovanou otázkou. 50 % dotázaných tehdy uvedlo, že v učení má být více praktické přípravy než teoretické, 6 % upřednostňovalo teoretickou výuku, 40 % konstatovalo, že praktické a teoretické přípravy by mělo být stejné (4 % nevěděla) [Pujman 1978 : 32].

Toto hodnocení se ovšem, mimo jiné, liší podle věku hodnotitele – s rostoucím věkem klesá podíl těch, kteří teoretickou výuku hodnotí jako nadbytečnou, zatímco s klesajícím věkem roste hodnocení praktické výuky jako vcelku přiměřené. Bývá poukazováno na odtrženost přípravy na povolání od praxe, na relativně vysoké nároky na osvojování teoretických poznatků, na to, že jde do určité míry o výchovu ve „skleníkovém prostředí“, což má za následek částečné snížení manuální úrovně a řemeslné zručnosti absolventů SOU. V případě názorů na nedostatečné pracovní mistrovství a řemeslnou zručnost je však třeba si položit současně i otázku, do jaké míry tento jev souvisí s celkovým procesem snížení kultury řemeslné práce. Jednoduše řečeno – řada podniků produkuje zmetky nikoli proto, že by byli mladí lidé špatně vyučeni, ale proto, že tento stav nikomu příliš nevádí.

Tabulka 4. Názory na výchovu a výuku v středních odborných učilištích
(údaje za ČSSR v %, n = 1886 dotázaných ve věku od 14 let)

	rozhod- ně ano	spíše ano	spíše ne	rozhod- ně ne	neví
Připravuje dobře mladé lidi na výkon budoucího povolání po teoretické stránce	11	59	16	3	11
Pěstuje kladný vztah ke společnosti a k lidem	9	45	28	7	11
Je na mladé lidi náročná	10	38	38	6	8
Vede mladé lidi k tvořivé činnosti	5	43	34	6	12
Připravuje dobře mladé lidi na praktický výkon budoucího povolání, dělá z nich dobré řemeslníky	8	39	33	10	10
Vede je k účtě k práci	6	37	35	12	10
Učí je překonávat překážky v práci i v životě	6	35	38	10	11

Výuku a výchovu žáků SOU nelze redukovat pouze na praktickou a teoretickou přípravu. Jde o proces, který má řadu aspektů, jež se ve svém souhrnu podílejí na utváření osobnosti mladého člověka.

Jak vyplývá z tabulky č. 4, nevyznívá hodnocení procesu výchovy a výuky v SOU příliš příznivě. Pouze dvě ze sledovaných položek získaly nadpoloviční souhlas (připravuje dobře po teoretické stránce a pěstuje kladný vztah ke společnosti). Pokud jde o otázku vedení k účtě k práci a překonávání překážek v práci a v životě, zde dokonce nesouhlas převážil nad souhlasem.

Ve všech sledovaných oblastech (až na položku „je na mladé lidi náročná“) vyznívá hodnocení dotázaných v SSR pozitivněji než v ČSR.

3. Názory na připravenost absolventů SOU na požadavky současné a budoucí praxe

Odpovědi dotázaných na otázku, jak jsou připraveni absolventi středních odborných učilišť na dobrý výkon svého povolání, přinesly informaci, která nutí k zamyšlení nad adekvátností přípravy. Zatímco zhruba polovina vyslovila názor, že jsou připraveni velmi dobře a spíše dobře, více než čtvrtina měla za to, že jsou připraveni spíše špatně a velmi špatně.

Pozornost zaslouží významně pozitivnější hodnocení připravenosti absolventů SOU dotázanými z SSR než z ČSR, dále růst podílu negativních názorů na tuto otázku v souvislosti s vyšším věkem respondentů. Zajímavé je mimořádně vysoké procento ocenění dobré připravenosti absolventů samotnými žáky SOU (13).

Výsledky výchovně vzdělávacího procesu na SOU jsou kontrolovány a ověřovány praxí. Spor mezi školou a praxí lze označit téměř za tradiční, zejména pak v tom smyslu, že pracovníci z praxe si trvale stěžují na neadekvátnost odborné přípravy absolventů SOU, zatímco učiliště reagují vcelku logickým argumentem o nezbytnosti určitého předstihu školní přípravy před požadavky praxe. Skutečností je, že současná převažující úroveň technické vybavenosti dělnické práce není příliš vysoká, je třeba ji v poměrně krátké době výrazně pozdvihnout, a z tohoto hlediska lze tedy do jisté míry přijmout argumenty zástupců SOU. Na druhé straně učiliště jsou zde především proto, aby naplňovala reálné potřeby praxe, aby připravovala žáky pro takovou úroveň technického vybavení, která ve skutečných podmínkách existuje. Tento zdánlivý rozpor může být částečně řešen hlubším propojením přípravy na povolání na SOU s podniky (ovšem při zachování státního dozoru nad úrovní této přípravy).

Současně je ovšem třeba říci, že podniky dnes nevěnují příliš pozornosti nově nastupujícím absolventům SOU. Třebaže ve většině z nich bývají zpracovávány plány nástupní praxe, jejich dodržování a kontrola jsou téměř vždy formální, pro podnik a odpovědné pracovníky nepříliš závazné (14).

Problematika průběhu adaptačního procesu byla v našem výzkumu sledována ve dvou rovinách:

- 1) existence a příčiny těžkostí při zapracování absolventů SOU,
- 2) příčiny jejich odchodu z nástupních závodů.

Více než polovina dotázaných si myslí, že absolventi SOU mají určité těžkosti při zapracování ve svém prvním zaměstnání. Častěji tak soudí muži než ženy a dále dotázaní středního věku.

Problémy spojené se zapracováním mohou mít různou povahu. Ve výzkumu byla tato problematika sledována baterií, která měla 10 položek (viz tabulka č. 5).

Nadpoloviční většina dotázaných uvedla čtyři druhy důvodů těžkostí:

- 1) absolventům bývá často přidělována podřadná práce,
- 2) nemají dostatečné praktické dovednosti,

(13) Jde zřejmě o jev, který byl pozorován ve výzkumu ÚVVM z r. 1986, zjišťujícím názory mladých lidí na jejich životní perspektivy a uplatnění při řízení. Z něho vyplynulo, že žáci mají značnou důvěru ve svou připravenost před nástupem do zaměstnání, avšak po zkušenostech v praxi je tato důvěra narušena skepsí.

(14) Pro podnik je často lákavější (zejména z ekonomického hlediska) tzv. nábor od brány, tedy nábor lidí, kteří sice často nemají příslušnou kvalifikaci, ale mají delší praxi a jsou tedy relativně lépe využitelní než absolventi SOU, kteří tyto zkušenosti zcela postrádají a jejich pracovní výkon je přirozeně i nižší. Takový způsob jednání s absolventy rozhodně nepřispívá k jejich pozdější stabilizaci. Navíc vytváří i určité negativní postoje, přenášející se prostřednictvím zpětné vazby i na ty, kteří se na dané povolání v SOU teprve připravují.

3) většina mladých lidí dnes nemá k práci dobrý vztah

4) zapracování absolventů není věnována dostatečná pozornost ze strany pracoviště.

Dva důvody se tedy týkají podmínek zapracování a dva úrovně připravenosti absolventů.

Názory občanů ČSR a SSR byly rozdílné ve čtyřech případech a to pokud jde o:

- nedostatek praktických dovedností (ČSR – rozhodně ano a spíše ano – 63 % : SSR – 57 %),
- špatné přijímání absolventů SOU v pracovních kolektivech (ČSR – 32 % : SSR – 38 %),
- podceňování absolventů staršími pracovníky (ČSR – 33 % : SSR – 43 %),
- přidělování podřadné práce absolventům (ČSR – 65 % : SSR – 70 %).

Tabulka 5. Názory na důvody těžkostí při zapracování absolventů středních odborných učilišť (údaje za ČSSR v %, n = 1886 dotázaných ve věku od 14 let)

Těžkosti v podmínkách práce a v chování podniku a pracovníků k absolventům SOU:

	rozhod- ně ano	spíše ano	spíše ne	rozhod- ně ne	neví
Absolventům bývá často při- dělována podřadná práce	11	55	19	4	11
Otázce zapracování absolventů učilišť není věnována dostatečná pozornost ze strany pracoviště, kde nastupují	9	45	26	6	14
Doba určená k zapraco- vání je nedostatečná	7	37	30	6	20
Pracovní kolektiv na čerstvé absolventy při plnění pracovních úkolů doplácí	6	32	33	8	21
Starší pracovníci absol- venty učilišť podceňují a zesměšňují	4	32	42	11	11
V pracovních kolektivech jsou čerství absolventi učilišť špatně přijímáni	4	30	42	9	15
Těžkosti vyvolané úrovní připravenosti a chováním absolventů SOU:					
Absolventi učilišť nema- jí dostatečné praktické dovednosti, dostatečnou řemeslnou zručnost	16	45	26	6	7
Většina mladých lidí nemá dnes k práci dobrý vztah	11	50	29	5	5
Příčinou potíží je neukáz- né chování absolventů učilišť	6	42	36	6	10
Absolventi učilišť nemají dostatečné teoretické znalosti	5	25	46	14	10

Tabulka 6. *Názory na nejčastější důvody odchodů absolventů SOU z nástupních závodů*
(údaje za ČSSR v %, n = 1886 dotázaných ve věku 14 let)

Důvody	rozhod- ně ano	spíše ano	spíše ne	rozhod- ně ne	neví
Jdou tam, kde získají lepší sociální podmínky, například byt	67	30	1	0	2
Chtějí si více vydělat	64	32	2	0	2
Odházejí do odvětví, kde je práce lehčí	20	55	17	2	6
V průmyslu jsou obtížnější podmínky práce, pracuje se ve značné míře na zastaralých strojích	22	49	15	2	12
Jinde je větší možnost vedlejšího příjmu	27	43	16	2	12
Odházejí pod vlivem prvních zkušeností z práce	8	61	19	3	9
Práce v průmyslu je normována více než jinde	22	42	18	2	16
V mladých lidech není vy- pěstován správný poměr k práci	17	46	26	4	7
Odházejí tam, kde není pevně stanovena pracovní doba, nejsou píchací hodiny	21	37	26	5	11
Práce v továrně není dnes pro mladého člověka zajímavá	12	46	29	5	8
Je to přirozená vlastnost mladých lidí, chtějí po- znat, jak se pracuje jinde, získat širší zkušenosti	13	40	32	8	7
Od čerstvých absolventů učilišť se požaduje, aby od začátku pracovali stej- ně jako zkušení dělníci	11	35	34	6	14
Odházejí pod vlivem zku- šeností, které získali již během učení	5	41	34	6	14
Není systematicky prová- děno zapracování mladých dělníků	7	36	29	4	24

Opět zde tedy figurují základní negativní vlivy působící na učňovskou mládež – vztah podniku k vlastním pracovníkům, nedostatky v předchozí školní přípravě na SOU a výchovné problémy, odrážející nedostatky ve sféře sociálních vztahů, rodinou počínaje a společností konče.

K důvodům, které nejčastěji vedou mladé lidi k odchodu z průmyslových podniků (viz tabulka č. 6), v jejichž SOU se vyučili, patří podle názorů lidí nejčastěji:

- 1) snaha získat lepší sociální podmínky (např. byt),
- 2) lepší výdělek,
- 3) lehčí práce,
- 4) to, že se v průmyslu pracuje v obtížných podmínkách na zastaralých strojích,
- 5) jinde je možnost vedlejších příjmů,
- 6) odcházejí pod vlivem prvních zkušeností z praxe.

Zcela rozhodující jsou přitom první dva důvody, jejichž naplnění je pro mladého člověka životní nutností. Jestliže jim podnik jejich saturaci zabezpečit nemůže, hledají náhradní řešení, jehož výsledkem je fluktuace. Další z nejčastěji udávaných důvodů pak odrážejí reakci mladých lidí na charakter práce v průmyslu. Pomalé tempo zavádění technických inovací a přetrvávající tradiční dělba práce dále zdůrazňují rozpor mezi tou prací, na níž se připravovali v SOU, a tím, s čím se většinou setkávají na nových pracovištích (15). Vzniklou nespokojenost pak řeší hledáním jinde, v jiných podnicích či odvětvích. Specifickým problémem je ovšem úloha vedlejších příjmů, sekundární ekonomiky, což je jev dnes velice frekventovaný a v řadě oborů již předem uvažovaný. Poměrně vysoké hodnocení jeho významu opět indikuje závažné společenské problémy v oblasti charakteru i odměňování dělnické práce.

Závěr

Tématem fluktuace a jejích příčin se dostáváme opět na začátek celého procesu volby povolání. Lze totiž považovat za prokázané, že s prací se identifikují (a tedy i v podniku lépe stabilizují) především ti, kteří si ji vybrali dobrovolně, po uvážení všech pozitivních i negativních charakteristik. Naopak ti, kteří k této volbě byli jakkoli donuceni, případně neměli jinou možnost výběru, snáze podléhají svodům jiného podniku, či dokonce jiné práce.

Lze očekávat, že postupná změna hospodářského mechanismu s sebou přinese i proměnu názorů na výkon dělnických povolání i podmínek, v nichž tato příprava probíhá. Vezmeme-li současně v úvahu i dopad demografických procesů do sféry učňovského školství (zejména kvantitativní nárůst počtu žáků SOU při současných omezených podmínkách jejich přípravy, ale i uplatnění v praxi), dojde v nejbližších pěti letech patrně k dalšímu prohloubení stávajících rozporů.

Literatura

- Buriánek, J. – Kuchař, P.: *Stabilizace a využívání kvalifikace absolventů SOU*. Expertizní studie. Praha, FF UK 1988.
- Dubský, J. a kol.: *Názory občanů na uspokojování jejich potřeb prostřednictvím placených služeb. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha, ÚVVM 1986.

(15) Na rozpor mezi přípravou na povolání a praxí poukázal i výzkum „Názory mladých lidí na jejich životní perspektivy a uplatnění při řízení (ÚVVM 1987).

- Freiová, E. – Zamastilová, K.: *Rozbor studia 2. ročníku F2 a F3*. Praha, VÚIS ČVUT 1987.
- Hampl, S. a kol.: *Názory mladých lidí na jejich životní perspektivy a uplatnění při řízení*. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha, ÚVVM 1986.
- Kuchař, P.: *Výzkum žáků studijních oborů SOU*. Praha, ÚML UK 1988.
- Pavlík, O.: *Podle potřeb budoucnosti. K aktuálním otázkám školské politiky*. Rudé právo 1. 10. 1987.
- Pujman, I. a kol.: *Názory občanů na přípravu mládeže pro dělnická povolání*. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha, ÚVVM 1978.

D. Plevnik: Informacija je komunikacija (Informace je komunikace)

Zagreb, Informatika i društvo 1986, 129 s.

Mezi početnou produkcí děl o informatice poslední doby (1) je rozsahem nevelká kniha mladého (nar. 1951) jugoslávského filozofa a informatika vítaným zpeřtřením a zároveň potřebným doplňkem. Je napsána živým i čtivým slohem a pokouší se komplexně postihnout především lidské dimenze informatizace společnosti.

Práce je členěna do pěti hlav. První, nazvaná *Proti informační, za komunikační společnost*!, se zabývá historií jako učitelkou komunikace a definuje autorův přístup k otázce „jak chápat informatiku“ (s. 13). Argumentuje klíčovou tezí – informace je komunikace – což znamená přístup k informaci výhradně z pozice vzájemného styku lidí. Z této pozice se zabývá také „problémem jednoduchosti“ (s. 22) a kritizuje „elektronickou ideologii“ (čip-ideologija) (s. 30).

Ve druhé hlavě, *Homo communicans: rostoucí potřeby a snižující se schopnosti*, analyzuje situaci uživatele a typy uživatelů ve vztahu k druhům informací (s. 35), zabývá se otázkou „informační gramotnosti“ (s. 39), uvádí přístupy k potřebám uživatele informace (s. 41) a všímá si metod analýzy informačních pramenů. Zabývá se otázkou „informačních poradců“ (s. 49) a využitím znalosti pro komunikaci (s. 53). Otázky tištěné informace analyzuje z hlediska „kde, jak, co (proč) číst“ (s. 54).

Třetí hlavu, *Komunikační gramotnost*, věnuje autor analýze rozporů mezi fixní strukturou textů a měnícími se potřebami uživatele (s. 62). Problémy rozdílných forem vnímání nastoluje otázkami „řici nebo ukázat?“ (s. 72) a „slyšet nebo číst?“ (s. 73).

Čtvrtá hlava, *Ad hoc hic et nunc invence*, je orientována na současné problémy. Základy analýzy změn v možnostech komunikace vycházejí z poznatku E. Sapira: „Dějiny civilizace lze chápat také jako progresivní zvětšování poloměru komunikace“ (s. 92). Autor analyzuje trendy změn především v práci knihoven a formuluje požadavky na novou specializaci „knihovnický inženýr“ (s. 88). Za vážný problém z hlediska komunikace považuje komunikaci divák a televize (s. 92), všímá si především otázek „pasivity ve vztahu ke vzájemnosti“. Televizi dává odpovědnost za výchovu k invenčnímu myšlení (s. 96).

Poslední, pátá hlava, *Předvídatelné perspektivy*, věnuje pozornost budoucnosti „bezpapírové textové informace“. Analyzuje optimistické i pesimistické názory a zabývá se rozparem „inerce a inovace“ (s. 105) z hlediska aktivního využívání výsledků vědeckého poznání. Otázku „smíme-li budoucnost přenechat futurologům“ (s. 110) řeší ve prospěch aktivního přístupu společnosti. Formuluje nový obor „futurografie“ jako „tvůrčí společenskou svobodu plánování“ (s. 110).

Autor se pokusil osvětlit problém informace a komunikace z pozic filozofie, s využitím aparátu řady dalších věd, jako lingvistiky, psychologie, politikologie, ekonomie a sociologie. Výsledkem je dosti provokující, místy také poněkud povrchní, ale v každém případě nanejvýš invenční práce, která musí vzbudit zájem všech, kteří se dnes zabývají otázkami informatizace společnosti. Jako červená nit se táhne celou knihou snaha dokázat, že informace a komunikace jsou neoddělitelné procesy, a současně i nejlidštější problémy soudobé vědy. Výchozí přístupy autora k otázkám informace se opírají o klasifikaci informace v kvalitativním a kvantitativním smyslu, vypracovanou J. Zemanem v práci *Poznání a informace* (Praha 1962, s. 94). Plevnik sdílí i Zemanův názor o závislosti informace na jejím materiálním nositeli.

(1) Pro informaci uvádím některé tituly:

- Afanasjev, V. G.: *Socialnaja informacija i upravljenje obščestvom*. Moskva, Izd. pol. lit. 1975.
 Michajlov, A. a kol.: *Naučnyje komunikacii i informatika*. Moskva, Nauka 1976.
 Gott, V. – Semeňuk, E. – Ursul, A.: *Socialnaja rol informatiki*. Moskva, Nauka 1987.
 Moisejev, N.: *Socializm i informatika*. Moskva, Nauka 1988.
 Nora, S. – Minc, A.: *L'information de la société*. Paris, Documentation française 1978.
 Strassman, P. A.: *Informacija i věk elektroniki*. Moskva, Ekonomika 1987.
 Zeman, J.: *Dialektika, informace, odraz*. Praha, Horizont 1978.

Autor poukazuje na jednostrannost a nenormálnost situace, kdy je člověk prostě informován, ale vyslechnout si ho nikdo nepřeje. To může narušit cílovou orientaci lidské individuality. Nejdokonalejší informační technika není sama o sobě schopna zabezpečit lidskost obsahu informace, kterou dostávají a rozšiřují prostředky masové komunikace. Jak uvádí autor, lidská komunikace byla započata vydělením jednotlivých slov ze situačně „přirozených“ vět a následným vytvořením nesčíslného množství nových „umělých“ vět z těchto slov.

Analýza rozvoje a role vizuální a dalších forem lidské komunikace spolu s obrovským pokrokem technických prostředků přenosu informace vyvolává otázku: co stojí v cestě svobodné vzájemné komunikaci mezi lidmi? Autor dává s věrností odpověď, s níž lze v podstatě souhlasit: jsou to emoční a intelektuální lenost individua, neurózy, psychózy, sémantická jednorozměrnost myšlení, kulturně vzdělanostní omezení, poplatnost skupinovému myšlení. Nevychováme-li u jednotlivců schopnost generovat informaci, určovat její smysl, nebudou schopni „samostatně“ vzájemně komunikovat. Radio, televize, spojovací družice dnes umožňují informaci překonávat národní hranice. Informace však, zdůrazňuje autor, není prostě předávání toho, co je obsahem mého myšlení, je to také prověrka toho, co si z předávaného převzal druhý člověk, společnost. Možnost této prověrky je podmínkou samostatného procesu myšlení.

„Za žádoucí „etalon“ efektivnosti komunikace autor považuje metodu vědecké informace, jejíž efektivnost je dána tím, že vědci při vzájemné komunikaci definují východiska svých myšlenek a důsledky jimi zastávaných teorií; popisují použité metody, přičemž se řídí principy *všeobecné informovanosti (glasnosti)* a *prověřitelnosti*. Proto také kritické hodnocení jejich myšlenek může být a je součástí komunikačního procesu.

V důsledku stále hlubší diferenciacie poznání stává se komunikace v dnešní vědě stále obtížnější. Otázka, jak je nutno formulovat informaci, aby byla pochopitelná pro širokou vědeckou obec a zároveň mohla sloužit i pro mezivědní součinnost, se stále častěji prezentuje jako problém, k jehož řešení je nutno vytvořit principiálně novou informační strukturu. Zde právě nastupuje počítačová technologie. V závislosti na růstu rozměrů a role procesů tvorby, rozšiřování a využívání vědeckých poznatků roste také význam informatiky. Rozvoj elektronických systémů přenosu a zpracování dat vyžaduje další socializaci společensko-politického a ekonomického života společnosti. Proto úplný a bezplatný přístup k informacím pro každého člena společnosti se musí stát normou. Vybudovat soudobé elektronické informační systémy a rozvíjet teorii i praxi informatiky je možno jen v podmínkách všeobecné informovanosti, což platí zvláště pro informace sociální.

Také strojové zpracování textové informace se z hlediska komunikace jeví jako svébytný problém. Každá textová informace má vlastní intelektuální, jazykovou, psychologickou a sociální historii, která je mnohorozměrná a není nezávislá na čase. Formálně sice zůstávají texty neměnné, ale ve skutečnosti se neustále mění. Rozdílnost příjemců a nový duch měnících se epoch deformují jejich smysl. A to je zatím neprobádané pole stále se rozšiřujícího počítačového zpracování textů.

Autor také odhaluje rozpornost procesu informatizace společnosti. Na jedné straně jakékoli zpoždění při „nasednutí do vlaku“ informatiky je nerozumné. Na druhé straně však informatiku nelze zužovat na elektronické zpracování a ukládání dat. Rozhodujícím článkem je člověk, který data vytváří a opět využívá. Člověka v této spojitosti ovšem nelze ztotožňovat s nějakým „druhem“ homo technologicus, který díky elektronice je schopen jakoby vyřešit veškeré historické třídní a sociální rozpory. Optimismus „technologické mystiky“ je agresivní a usurpuje právo rozhodování ve společnosti pro specialisty – „technokraty informatiky“. Ale, upozorňuje D. Plevník, jejich rozhodnutí, ať by se zdála jakkoli racionální, velmi pravděpodobně budou asociální.

Autor chápe počítače a techniku vůbec jako nástroj pro vědeckou práci. V této argumentaci si klade otázku: využíval by Marx počítače, kdyby v jeho době existovaly? Odpověď zní „ano“. Ovšem počítač by mu nesloužil jako pomůcka při řešení kardinálních otázek *sociálního* rozvoje. Marx by jistě odmítl „elektronickou ideologii“, neboť technologie sama o sobě netvoří společenské systémy: kapitalismus se neodvíjí od revoluce v technice, ale od nového způsobu výroby, i když ve svých počátcích využívá „feudální“ technické prostředky.

V úvahách o budoucnosti autor zaujímá vlastní stanovisko k futurologii, která „se snaží ukázat hlubší cesty jak učinit možným to, co si přejeme“. Ovšem naděje „futurokracie“ nejsou opodstatněné. Obraz světa se mění tak rychle, že předpoklady futurologů zastarávají dříve, než jsou publikovány. Východisko

hledají v tom, že rozhodování se svěří intelektuálním robotům. V tom vidí autor základ „antihumánnosti“. Zastává názor, že výzkum budoucí společnosti nelze svěřit „pragmatikům“, futurologům a informatikům. Do analýzy toho, co vzniká, se musí zapojit všichni, kteří usilují o zachování lidské přirozenosti. To vyžaduje vytvořit především výhradně lidské formy komunikace, překonat informační izolovanost individua, odstranit „deficit sociálního styku“ dnes, aby se tento neprojevil „nadbytkem katastrof zítra“ (s. 113).

Jugoslávský filozof odhaluje aktuální problémy a potíže informatizace. Ne všechny části práce jsou zvládnuty do hloubky. Také námětům úkolů humanizace sociálního styku a komunikace chybí občas konkrétnost. To je ovšem také odrazem celkové situace výzkumu gnozeologických a sociálních aspektů komputizace a informatizace v socialistické společnosti v současném vzájemně spojeném, ale rozporném světě. V podstatě tento výzkum teprve začíná. D. Plevnik významně přispívá k jeho rozvinutí.

Vladimír Pernica

S. Joksimović – R. Marič – A. Miličová – D. Popadić – M. Vasović: Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom (Mládež a neformální skupiny – Při hledání alternativy)

Bělehrad, IIC SSO Srbska a CIR SSO Bělehradu 1988, 291 s.

V prosinci roku 1988 se na jugoslávských knižních pultech opět objevila zajímavá publikace. Tentokrát z oblasti sociologie mládeže, kde pět srbských sociologů zpracovávalo po několik let nanejvýš zajímavé a aktuální téma – mládež a její skupiny. Výsledkem jejich úsilí se stala kniha *Mládež a neformální skupiny*. Informace o této knize je pro československé sociology, zvláště sociology mládeže, nezbytná. K tomuto názoru mne vede skutečnost, že nejen v okolních socialistických zemích a Jugoslávii, ale také v Československu je patrný stále větší zájem vědeckovýzkumné fronty i politické sféry o tuto oblast života mladé generace. Je tomu tak proto, že v různých zemích sice v různé míře, avšak prakticky ve všech, se mládež stále více aktivizuje, hledá možnosti své seberealizace, přestává být pouhým objektem společenského působení, a naopak usiluje o působení na společnost, o roli společenského subjektu. Projevy této aktivity mládeže jednotlivých zemí se navzájem odlišují. Například v Československu doposud není možné sledovat masovější rozšíření neformálních skupin mládeže v takové míře a v takové formě, jak jsme tomu svědky v SSSR, MLR, PLR a v posledním období také v SFRJ. Pozitivním faktem však je, že již před několika lety byl v oddělení pro výzkum mládeže Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV zahájen dlouhodobý výzkum malých sociálních skupin, mezi nimi také neformálních skupin mládeže, resp. generačních zájmových skupin mládeže.

Při prvním prolistování publikace až překvapí patrná shoda, resp. příbuznost v přístupech i terminologiích používaných při výzkumu neformálních/zájmových skupin mládeže v Jugoslávii a ČSSR. Při znalosti problematiky však tato skutečnost nemůže v žádném případě překvapovat. Obě země, jejich mládež, se vyvíjely na přibližně stejných základech politického systému. Také v Jugoslávii do nedávné doby existovala pouze jediná mládežnická organizace. Mladí lidé se mohli jen velmi obtížně realizovat vně této organizace, protože se předpokládalo, že v jejím rámci mohou plně realizovat a uspokojovat všechny své zájmy a potřeby. Proto také žádné jiné organizace typicky mládežnické neexistovaly. Stejná situace je v současné době i v ČSSR.

Autoři publikace vymezují neformální skupiny jako skupiny spontánně vzniklé, bez vnějších tlaků a požadavků, pro jejichž členy je charakteristická bezprostřednost, dobrovolnost, intimita vztahů a pocit příslušnosti ke skupině. Také v ÚFS ČSAV jsou neformální/zájmové skupiny mládeže chápány jako zvláštní formy dobrovolně zvoleného a spontánně vytvářeného chování, jejichž prostřednictvím mládež uspokojuje a realizuje své potřeby a zájmy, které nelze plně uspokojovat a realizovat ve stávajících organizovaných formách společenského života. Také v názvosloví neformálních/zájmových skupin existuje značná podobnost. Výzkumníci v Jugoslávii zkoumali tyto skupiny mládeže: fotbaloví fanoušci,

ozónci,(1) milovníci komputerů, punkeři, šminkeři,(2) transcendentální meditantí, malá religiozní společenství a některé další. Pro srovnání: v ÚFS ČSAV se pracovalo s těmito skupinami: rokeři, metalisté, punkeři, skupiny věřících, různé fan kluby, nudisté, hippies, veksláci, trampové, video a diskofilové, komputeristé, sportovní fanoušci, yuppies, somráci, ekologové, pijácké a pivní party atd.

Kniha *Mladí a neformální skupiny* je rozdělena do šesti kapitol. V úvodní části, kterou sepsali S. Joksimovič, D. Popadič a R. Marič, jsou uvedena základní východiska zkoumání neformálních skupin. Autoři zdůrazňují, že v publikaci prezentují výsledky rozsáhlého reprezentativního výzkumu forem a obsahu neformálního sdružování bělehradské mládeže. Přípravná fáze výzkumu byla zahájena v roce 1986, sběr dat byl proveden v průběhu roku 1987 s tím, že v první etapě se dotkl více než 600 respondentů ve věku 15–30 let a ve druhé etapě 260 respondentů téhož věku, kteří byli členy záměrně vybraných neformálních skupin. Základním instrumentem byl poměrně rozsáhlý dotazník (více než 100 otázek) a polostandardizované interview. Předmětem výzkumu bylo rozvrstvení a poté charakteristiky jednotlivých forem spontánního sdružování a neformálních aktivit bělehradské mládeže. Výzkum se přitom dotýkal primárních skupin, například rodiny a skupin blízkých přátel a dále se zabýval méně strukturovanými skupinami, spontánně vzniklými neformálními skupinami, jejichž členové jsou vzájemně spjati určitými úzce vymezenými cíli v oblasti zájmů, resp. společně realizovanými aktivitami (sport, hudba, koníčky atd.).

Výzkumný tým teoreticky zpracoval danou problematiku shrnutím poznatků z přístupů různých odborníků na neformální skupiny (zejména Brake, Roszak, Hebidge, Frith a další). Na tomto základě a na základě předvýzkumu realizovaného na území města Bělehradu rozčlenili autoři neformální skupiny do pěti podskupin: fotbaloví fanoušci, hudebně orientované skupiny, ozónci, milovníci komputerů a duchovně zaměřené skupiny.(3)

Ve druhé kapitole, nazvané *Život mladých v rodině*, kterou napsala A. Miličová, je prezentováno jak teoretické zpracování této otázky, tak jsou zde nejvýznamnější charakteristiky mladých, kteří jsou současně členy orientační rodiny a některé, popřípadě některých neformálních skupin. V dotazníku představovaly otázky týkající se rodiny třetinový podíl. Proto je také analýza výsledků výzkumu podána v šesti podkapitolách. Autorka se v nich dotýká materiálně existenčních podmínek života rodin obecně a z nich vyvozuje některé aspekty vztahu rodičů a dětí ve výchovném procesu. Řada momentů, které se zde objevují, jsou totožné s problémy, které existují v československé společnosti (nerovnoměrnost materiálně technického vybavení v rodinách jako příčina orientace mladých v oblasti neformálních/zájmových skupin, rozdíly mezi městem a venkovem, mezi jednotlivými městskými čtvrtěmi, vliv vzdělání rodičů apod.). Současně však se zde pojednává o problému, s nímž v naší společnosti nejsou prakticky žádné zkušenosti: tím je nezaměstnanost rodičů a poté jejich dětí. Je známou skutečností, že v Jugoslávii je přes milion tři sta tisíc lidí bez práce, z nichž velká část je mladých do 30 let věku. Také ve výzkumném vzorku byla tato čísla respektována. Ukázalo se, že faktor nezaměstnanosti hraje významnou roli v působení rodičů na orientaci dětí ve volném čase s tím, že vliv rodičů se postupně zeslabuje. Pokud na zkušenost mladého člověka s nezaměstnaností rodičů naváže zkušenost s vlastní nezaměstnaností, neudivuje, že v Jugoslávii, a konkrétně v Bělehradě, je patrný velmi vysoký odklon mladých od proklamovaných tezí o výstavbě socialismu k různým religiozním sdružením, k projevům vandalizmu, cynismu, arogance, k seberealizaci v davu na stadiónech apod. Autorka ovšem zdůrazňuje, že faktor nezaměstnanosti není jediným faktorem, který způsobuje odklon mládeže k tzv. negativním formám trávení volného času a začleňování se do tzv. problematických neformálních skupin. Dále v textu totiž velmi přesně postihuje souvislosti tohoto trendu mezi mladými s nejistotou, která již několik let existuje na politické scéně Jugoslávie. Uvádí, že na politickou socializaci mladých v rodině má primární vliv

(1) Ozónci jsou členové specifické bělehradské skupiny, která vznikla na základě vysílání pravidelného rozhlasového pořadu pro mládež OZON na stanici Bělehrad 202. Specifikem pořadu je, že jde o kontaktní vysílání probíhající jako bezprostřední komunikace mezi posluchači a ne jako obvykle mezi redaktorem a posluchači.

(2) Mezi šminkeři zaznamenávají autoři mladé lidi, které v našich podmínkách patří do tzv. skupiny populáru, tedy video a diskofilové, různé fan kluby, diskotéková mládež apod.

(3) Mezi duchovně zaměřené skupiny patří podle autorů transcendentální meditantí a členové náboženských pospolitostí.

politická atmosféra. Typické pro tuto atmosféru až do nedávné doby bylo, že pokud se jedinec nemohl realizovat v existujících formách politického systému, pak mimo jeho rámce neměl žádnou reálnou šanci. Proto mnoha mladým nezbyvalo nic jiného, než se „stáhnout do sebe“, hledat seberealizaci v soukromí apod. Až teprve v závěrečné fázi výzkumu, tedy při zpracovávání vlastní publikace, došlo v Jugoslávii k prudkému rozšíření myšlenek socialistického politického pluralismu, přičemž se následně začaly rozvíjet mimoinstitucionální formy společenskopolitické aktivity občanů a tím i mládeže. Tato změna byla v závěru publikace alespoň dílčím způsobem reflektována.

Třetí, čtvrtá a pátá kapitola přechází již k samotným neformálním skupinám mládeže. Ve třetí kapitole, která představuje přechod mezi otázkami společensko-politického klimatu a rodiny na jedné straně a otázkami neformálních skupin na straně druhé, pojednává S. Joksimović o přátelstvích mladých lidí a skupinách na tomto vztahu založených. Potvrzuje tezi, že prakticky ve všech neformálních skupinách je jádrem přátelský vztah několika jedinců, kteří se na základě stejného zájmu sdružují do spontánních dobrovolných sdružení. V neformálních skupinách je velmi vzácným jevem jedinec, který by o sobě uváděl, že je členem skupiny a současně nemá žádné přátele. Ve skupinách založených na přátelských vztazích je vždy nutné identifikovat další spojující prvek, tedy zájem, jenž sdílají „přátelé“ sdružení ve skupině.

Autorkou úvodní části čtvrté kapitoly je A. Miličová. Zaměřuje se na srovnávání členů jednotlivých neformálních skupin podle délky života v orientační rodině, podle materiálního zabezpečení, které zde jedinec má, dále analyzuje rozpory rodičů a dětí, resp. dospívajících. Zvláštní pozornost věnuje stylu výchovy, otázkám religiozity rodičů a rodinné politické atmosféře, tedy celkové společensko-politické aktivitě a orientaci rodičů. Závěry, k nimž autorka dospívá, se příliš neliší od závěrů obdobného výzkumu československé mládeže: členství v neformálních skupinách je závislé na sociálním zařazení a vzdělání rodičů (např. fanouškové mají základnu v kultuře dělnické rodiny a dělnické třídy, jsou solidární, družní, „mužní“, přičemž ono poslední přerůstá do kulturní ikonografie skupinové sounáležitosti; komputeristé přejímají od svých orientačních rodin vzory konformismu tzv. středních tříd, přejímají také potřebu prosazování se ve společnosti získáváním prestiže apod.); členové neformálních skupin více pocítují potřebu vlastní aktivity, přičemž řada z nich neodmítá politickou aktivitu, a to ani v rámci stávajících politických institucí; členové neformálních skupin se rekrutují z velmi rozmanitého a nejednotného rodinného prostředí, společně však sdílají pocity neuspokojenosti vyplývající z nedostatečnosti, omezenosti jeho rámce; členy jsou především mladší osoby, které mnohem intenzivněji než starší prožívají problémy hledání vlastní identity, jež nemohou řešit pouze ve své rodině či v obvyklých formách mimorodinného sdružování a aktivity mládeže.

Závěrem své části čtvrté kapitoly zdůrazňuje A. Miličová potřebu větší aktivity především mládežnické organizace. Tato organizace musí mnohem všestranněji uspokojovat potřeby a napomáhat realizaci zájmů mládeže, poněvadž je to jedna z cest, jak omezit na minimum přerůstání jednotlivých skupin ve skupiny s negativní orientací, společensky odmítané a marginalizované a zároveň jak aktivitu jejich členů usměrnit k řešení problémů rozvoje společnosti jako celku.

Druhá část čtvrté kapitoly pojednává o způsobu života členů jednotlivých neformálních skupin. Z nich autoři (R. Marič, D. Popadič a M. Vasović) vybírají punkery, šminkery, fotbalové fanoušky, transcendentální meditanty, členy malých náboženských skupin, ozónce a komputeristy. Lze říci, že charakteristiky členů uvedených skupin jsou velmi blízké charakteristikám vlastním členům stejných či obdobných skupin v ČSSR.(4) Pozitivní skutečností je, že do této části textu zařadili autoři množství tabulkových ilustrací umožňujících případně podrobnější srovnání československé a jugoslávské mládeže.

Pátá kapitola je pro nás zvláště podnětná. R. Marič a D. Popadič se zde zabývají postoji a názory na neformální aktivitu a sdružování mladých lidí. V závěru kapitoly pojednávají o vztazích mladých lidí a jejich skupin k novým společenským hnutím a k jednotlivým neformálním skupinám. Naprostá většina respondentů se vyjádřila, že stávající formy sdružování neodpovídají potřebám a zájmům současné mladé generace. Nevyhovující je především mládežnická organizace, která tím, že až do nedávné doby neměla reálnou konkurenci, musí nést veškerou zodpovědnost za uplynulý vývoj v této oblasti. Mladí lidé velmi citlivě reagovali na měnící se společensko-politické podmínky v Jugoslávii právě odklonem od tzv. tradičních aktivit (například stavby mládeže, letní brigádnické akce, oslavy Dne mládí) k netradičním

(4) Viz *Vybrané malé sociální skupiny v procesu generační kontinuity*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.

činností (mírové a ekologické hnutí, vyjadřování ostrého radikalismu prostřednictvím hudby – punkeři, metalisté, alternativa atd.). Výzkum proto sledoval spektrum názorů mládeže na otázky účasti ve stávkách, podepisování petic a psaní nápisů na zdi (grafity). Podle očekávání se mladí lidé všeobecně a jako členové neformálních skupin v naprosté většině pozitivně vyjadřovali jak pro účast na stávkách jako legitimním a plně oprávněným nástroji v boji za svá práva v pracovním procesu proti byrokraticko-etatistickému aparátu, tak pro široké zaručení práva na podepisování petic nejrůznějšího charakteru. Stejně tak se vyjadřovali k psaní na zdi, což se všeobecně v urbanizovaných a demokratických společnostech stává víceméně součástí každodenního městského folklóru. Negativní postoj řídící sféry k těmto třem otázkám považují mladí za postoj dobou překonaný, nesoucí prvky dogmatického řízení společnosti. Názory analyzované podle členství ve skupinách se odlišovaly v souladu s výše uvedenými diferenciacemi v rodině (viz zejména kapitoly A. Miličové).

Nová sociální hnutí v socialistické Jugoslávii nejsou novým jevem. Novým v jejich existenci je však jejich publicita a rozsah činnosti. Jak jsem již uvedl, v době přípravy a zpracování úvodních fází výzkumu byl rozvoj nových sociálních/společenských hnutí v „plenkách“. V závěru prací, a tedy i dnes, lze již hovořit o skutečné explozi sociálních hnutí v celé Jugoslávii. Vlna jejich vzniku postupuje od severu k jihu země s tím, že v jednotlivých územních celcích Jugoslávie je determinována konkrétními politickými podmínkami. Mladí lidé ve výběrovém souboru reagovali na tuto skutečnost velmi pozitivně. Výzkum ostatně potvrdil, že stávající formy uspokojování a realizace potřeb a zájmů mládeže jsou nedostatečné, nepřekvapuje tedy, že členy nových sociálních hnutí jsou zejména mladí (například Demokratický svaz Slovinska, Iniciativní odbor pro ochranu lidských práv, ekologické hnutí atd.).

Šestá kapitola shrnuje to nejpodstatnější, k čemu autoři jednotlivých částí dospěli. Zdůrazňuje se zde, že výzkum mohl postihnout pouze aktuální situaci v době realizace sběru dat a že trvalejší platnost mají obecnější zákonitosti vzniku a rozvoje neformálních skupin. Členstvím ve skupinách chtějí mladí především docílit realizaci určitých zájmů a také řešení některých osobních problémů, zatímco společenské problémy jsou centrem jejich pozornosti v mnohem menší míře. Mladí jsou ochotni angažovat se, zvláště v mimoinstitucionálních formách, ale mnozí z nich pouze za specifických okolností. To potvrzuje závěr, že příslušnost k neformální skupině nemusí znamenat invenční a kreativní potenciál jejich členů. Ve prospěch tohoto závěru hovoří i údaj, že většina mládeže velmi negativně hodnotí své možnosti vlivu na společnost, což svědčí o jejich pocitech bezmocnosti a stává se brzdícím faktorem v případě snah o realizaci zásadních společensko-politických změn (poslední události na politické scéně Jugoslávie – zima 1989 – tomu nasvědčují). V neposlední řadě nelze o skupinách, které se staly předmětem výzkumu, z hlediska hodnotových orientací a způsobu života jejich členů říci, že by byly avantgardou mladé generace nezačleněné do těchto skupin v tom smyslu, že by představovaly předchůdce nové formy generačního vědomí a působení mladých na společenské procesy. Avšak, jak autoři podtrhují, tyto závěry se vztahují především na zkoumaný vzorek, což nevylučuje, že v jiné oblasti, v jiném prostředí existují skupiny, které se na území Bělehradu neobjevují. Mohlo by to být podnětem ostatním výzkumníkům k pokusům o poznání nových forem společenské aktivity dnešní mladé generace.

Jiří Svítek

Mezinárodní sympozium o míru a sociálním rozvoji

Z iniciativy Akademie věd NDR se v březnu 1989 sešlo v Linowsee bei Rheinsberg již třetí mezinárodní sympozium *Sociologie a mír*, věnované tentokrát problematice souvislosti míru a sociálního rozvoje. Hlavní pořadatel setkání, Institut sociologie a sociální politiky AV NDR, přizval k rokování nejen zástupce společenskovední fronty, ale i některé představitele armádních institucí z osmi evropských zemí: Bulharska, Holandska, Maďarska, NDR, NSR, Sovětského svazu, Švédska a Československa.

Jednání se dotýkalo jak ekonomických aspektů rozvoje, například konverze zbrojní výroby, zatíženosti hospodářství rozvojových zemí zbrojnými programy, tak otázek obecnějších. Jednotliví účastníci se zamýšleli nad tím:

- co vůbec chápat pod pojmem „rozvoj“ a „pokrok“, jaká kritéria lze stanovit pro to, za jakých okolností je vývoj „pokrokem“
- jak souvisí rozvoj lidstva s řešením všelidských problémů (v této souvislosti byla daleko více než na předcházejících sympozii diskutována otázka životního prostředí)
- jak chápat pojem bezpečnosti lidstva, mezinárodní bezpečnosti a zvláště pak bezpečnosti v Evropě a jaké jsou možné cesty jejího dosažení
- zda uvedené problémy adekvátně řeší soudobý marxismus nebo jiné společenské teorie.

I když účastníci vycházeli při hledání odpovědí na tyto otázky z různých světonázorových a metodologických pozic, v přístupech k základním otázkám převládala shoda. Vznikaly však i ostré polemiky a diskuse, k nimž v některých případech přispěla malá znalost výchozích premis „druhé strany“. I v tomto jednání se tedy projevilo, že kontakty mezi společenskými vědami na Východě a na Západě nejsou dostatečné.

Úvodní referát na sympoziu přednesl akademik Wolfgang Eichhorn na téma *Mír a dějinný vývoj*. Vycházející z nebezpečí zničení lidstva válkou, odvodil nutnost hlubokých společenských změn, nového chápání bezpečnosti a vztahu člověka k jeho okolí, včetně životního prostředí. Upozornil, že z hlediska filozofie dějin bylo unáhlené předpokládat rychlý globální přechod od kapitalismu k socialismu, neboť všechny zásadní dějinné změny probíhají po staletí. Navíc pro velkou část lidstva žijící v rozvojových zemích není v současné době vůbec hlavním problémem přechod od kapitalismu, ale přežití, překonání předkapitalistického životního způsobu, odstranění hladu. Rozporné názory vyvolala ta část vystoupení akademika Eichhorna, v níž vyslovil tezi, že otázky války a míru jsou koneckonců problémem rozvoje výrobních sil (der Produktivkräfte). Toto stanovisko označili někteří účastníci za dogmatický redukcionismus. V závěru hlavního referátu řečník postuloval čtyři základní destruktivní tendence projevující se v současném světě: 1. zbrojení, 2. situace v rozvojových zemích, 3. ekologické problémy, 4. sociální otázky.

Historickými změnami v chápání pokroku se ve svém vystoupení zabýval G. Nordzy (Vrije Universiteit, Amsterdam). Upozornil, že pojem pokroku má také hodnotový charakter a zmínil některé teorie týkající se fundamentálních otázek a kritérií pokroku (teorii interdependence, koncepci „optimálního režimu“, tj. souladu mezi úrovní komplexity společnosti a stupněm jejího rozvoje, Tinbergenovu teorii konvergence atd.). Konstatoval, že mír, ochrana životního prostředí, rozvoj třetího světa, rozvoj osobnosti člověka atd. nejsou věci, kterou lze řešit v rámci jednoho společenského systému. Z jejich globální a univerzální podstaty odvodil perspektivy vytvoření odpovídajících globálních společenských a politických struktur. V následujícím vystoupení položil D. Strützel (Friedrich-Schiller-Universität, Jena) důraz na chápání pokroku v kontextu evropské kultury. Upozornil, že otázka vzájemné závislosti světa, která je v současné době centrální, vznikla již přibližně v sedmáctém století a pozornost jí v osmnáctém století věnoval i K. Marx. V posledním vystoupení úvodního bloku se O. Tijmes (Universiteit Twente) věnoval otázce možností vědecky řídit společnost a společenský pokrok. Na příkladu vztahů mezi vědou a životním prostředím demonstroval některé obtíže a negativní zkušenosti plynoucí z nedostatečné znalosti „vedlejších efektů“ různých vědeckých rozhodnutí.

Navazující diskuse se soustředila především na otázky spojené s teorií konvergence. Ukázalo se, že někteří účastníci znají z této Tinbergenovy práce pouze ty části, které byly využívány v propagandě – ať již v kapitalistických nebo socialistických státech. V odpověď na jejich zjednodušená stanoviska akademik Eichhorn připomněl, že konvergenci Tinbergen nerozuměl smíšení kapitalismu a socialismu, ale vytvoření nové historické kvality. G. Nordzy uvedl, že shoda některých globálních cílů může i při zachování individuálních zvláštností obou systémů a jednotlivých zemí vést k podobným postupům jejich dosažení.

Druhý problémový blok byl věnován diskusi o problematice marxistického přístupu k otázkám míru a mezinárodních vztahů. M. Thomas (Institut für marxistisch-leninistische Soziologie der Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Berlin) uvedl výhrady k tradičnímu používání pojmů třída a sociální struktura v kontextu analýzy kauzality společenských vztahů. Vyslovil názor, že je třeba rozlišovat mezi třídami jako abstrakcí a třídami v konkrétní historické situaci. Subjekty společenského pokroku nelze, podle jeho názoru, určovat pouze analýzou sociální struktury a je nutno přihlížet do značné míry ke „světónázorovému pozadí“ a dalším subjektivním skutečnostem. V tomto kontextu je nutno sledovat také vliv osobností z hlediska společenského rozvoje. V následujícím vystoupení vyslovil J. Nobel (Institut von Polemologie, Groningen) své stanovisko k marxistické tezi o agresivitě imperialismu. Snažil se doložit, že také socialismus projevuje prvky agresivity, a na řadě historických příkladů ukazoval, že je nutno zkoumat nejen připravenost kapitalistických, ale také socialistických států k mírové koexistenci. S. Nikolov (Institut po Sociologija AV BLR, Sofia) se věnoval možnostem sociologie přispět k řešení některých globálních problémů. V této souvislosti poukázal na potřebu zamyslet se nad některými tezemi považovanými dosud v marxismu za axiomy. Podobně v jiném vystoupení I. S. Vychrystjuk-Andrejeva (Institut naučnoj informacii obščestvennyh nauk AV SSSR, Moskva) vyslovila názor, že současné marxistické společenské vědy zaostávají za vývojem reality i za politickými rozhodnutími.

Aktuální problematikou konverze zbrojní výroby se zvláštním důrazem na specifiku socialistických zemí se ve svém vystoupení zabývala P. Opitzová (Zentralinstitut für Wirtschaftswissenschaften AV NDR, Berlin). Uvedla, že konverze je jedním ze způsobů materializace nového myšlení v mezinárodních vztazích, že se však může realizovat jen za předpokladu vytvoření nového systému mezinárodní bezpečnosti. Konverze vytváří předpoklady pro řešení některých sociálních a ekologických problémů uvnitř států i v rámci mezinárodní spolupráce. Vyslovila stanovisko, že existence vojenského průmyslu za socialismu je dialekticky rozporná:

- odporuje základnímu zákonu socialismu, brzdí rozvoj výrobních sil a růst společnosti,
 - přitom je nutná pro odstranění nebezpečí jako forma vyjádření aktuálních zájmů a potřeb společnosti.
- Z uvedeného rozporu vyvodila jednostranný a nadměrně optimistický názor, že hospodářské jednotky v socialistické ekonomice nemají zájem na rozvoji vojenské výroby. Je ovšem známo, že hospodářské jednotky za socialismu se ne vždy chovají v souladu s celospolečenskými zájmy a z hlediska zájmů lokálních a skupinových pro ně může být vojenská výroba výhodná.

Velká část symposia byla věnována prezentaci výsledků empirických výzkumů. V úvodu rozsáhle informovali pracovníci pořadajícího ústavu U. Meyerová, J. Brand, E. Brieslingerová, G. Prengelová, H. Körner a T. Böhm o šetření názorů a postojů k otázkám boje za mír v podmínkách socialistické společnosti. Tento výzkum byl první svého druhu v historii NDR a poprvé po dlouhé době byl částečně koncipován jako výzkum veřejného mínění. Operacionalizace výzkumného problému však byla poplatná tradičnímu ztotožňování mírové aktivity občanů socialistického státu s jejich pracovní a obecně chápanou společensko-politickou aktivitou. Přesto výzkum dospěl k poznání, že veřejnost v NDR pociťuje potřebu atraktivnějších a konkrétnějších možností zapojení do boje za mír. Z velké řady podrobně uváděných zjištění zaujal poznatek, že ve vědomí občanů NDR přetrvávají některé myšlenkové stereotypy jaderné éry a chybí vědomí skutečnosti, že i v imperialistických státech existují kruhy zainteresované na udržení míru a schopné k němu přispět.

Ve vystoupeních I. Tomka (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) a R. Schuberta (Institut für Soziologie und Sozialpolitik AV NDR, Berlin) byly shrnuty základní výsledky z mezinárodního srovnávacího výzkumu *Evropa, náš společný dům*, uskutečněného počátkem roku 1988 v šesti hlavních městech socialistických států. Tento výzkum ukázal, že názory na otázky války a míru, možnosti

odzbrojení a zajištění bezpečnosti se v evropských socialistických zemích v zásadě shodují, i když existují dílčí odlišnosti. Cenným přínosem jsou získané metodologické zkušenosti z organizace mezinárodních srovnávacích výzkumů veřejného mínění.

V příspěvku J. Herzmana (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) byl stručně analyzován vývoj veřejného mínění o souvislostech mezi mírem a sociálním rozvojem. Srovnání některých výzkumů ze socialistických i kapitalistických států ukázalo významné souvislosti názorů veřejnosti a celkové mezinárodně politické situace v celém poválečném období. Vystoupení poukázalo na malou metodologickou a metodickou připravenost většiny sociologických a demoskopických pracovišť zkoumat mínění o míru a sociálním rozvoji z pozic nového myšlení.

K. G. Barbakova (Universita Tjumeň) informovala o empirických výzkumech v Tjumenské oblasti, které signalizovaly nárůst spotřební orientace mládeže v sedmdesátých letech a pokles její společenské angažovanosti. V posledním období se tendence změnily a mládež má pocit, že se spolupodílí na rozhodování. V navazujícím vystoupení hovořila K. Grigorjeva-Nikolova (Institut na kultura pri Komiteta na kultura AV BLR, Sofia) o metodologických přístupech k výzkumu postojů a motivací dětí k míru. Poukázala na podmíněnost těchto postojů jak sociálním klimatem, v němž děti vyrůstají, tak i sociálními rolemi hrdinů, které dětem představuje kulturní tvorba. Diskuse vyvolal vyslovený názor, že vojenské hračky symbolizující výzbroj armád socialistických zemí posilují výchovu k míru.

Z rámce semináře poněkud vybočovalo vystoupení J. van Puttena (Vrije Universiteit, Amsterdam), který se zabýval rozvojem a stanoviskem holandského mírového hnutí v posledních letech.

K celému bloku informací o empirických výzkumech se rozvinula bohatá diskuse v mnoha směrech polemizující se stanovisky referujících. Jiní diskutující doplňovali informace o dalších prováděných empirických výzkumech a zdůrazňovali nutnost vyjasnění některých základních pojmů.

Myšlenkami alternativních možností zabezpečení obrany v soudobém světě se ve svých vystoupeních zabývali V. Nolte (Bundeswehr) a J. Öberg (Lund University Peace Research Institute). První z nich vyšel z analýzy Clausewitzovy teorie války a vyslovil názor, že v současné době není možné jednostranné odzbrojení ani odstranění jaderných zbraní, pokud tento typ výzbroje nebude nahrazen jinými prostředky odvrácení války. Strategii obrany doporučoval založit na kombinaci klasických konvenčních prostředků a tzv. nenásilného odporu, který by měl odrazovat nepřítele od agrese a zejména od následující okupace. Součástí této koncepce by měla být i autonomní civilní obrana (autonohme Abwehr). J. Öberg se zabýval filozofií alternativní obrany, která vychází z občanské iniciativy a z názoru, že úkolem obrany není zničit nepřítele, ale zachovat to, co je. Tato koncepce řeší některé etické problémy alternativní služby, i když v diskusi byly vysloveny vážné pochybnosti o tom, za jakých okolností by zajišťovala skutečně účinnou ochranu napadeného státu.

Otázkami vzájemné závislosti států při zajišťování globální bezpečnosti (s důrazem na ekologickou bezpečnost a zachování míru) se ve svém vystoupení zabývala I. Hodková (Ústav státu a práva ČSAV, Praha). Poukázala na nové přístupy projevující se dobrovolným omezením vlastní suverenity států a na koncept tzv. povinné spolupráce v zájmu zabezpečení existence a rozvoje lidstva.

Dva z přednesených příspěvků byly věnovány psychologickým aspektům zajištění míru. W. Frindte (Friedrich-Schiller-Universität, Jena) se zabýval problematikou strachu při vytváření obrazů nepřátel a možnostmi využití obrazu nepřátel k motivaci válečného chování. G. Ehrhardtová (Institut für Soziologie und Sozialpolitik AV NDR, Berlin) se věnovala základním metodologickým problémům psychologie jako disciplíny ve vztahu k míru a vyslovila několik úvah o psychologii míru jako o svébytném přístupu lidí k mírovým problémům.

Závěrečný blok sympozia byl věnován problematice rozvojových zemí. Určitým úvodem v tomto směru bylo vystoupení R. Luijfa (Universiteit Twente) k otázkám nedostatku (Knappheit) nikoli ve smyslu nouze, nýbrž především jako nedostatku zdrojů, jehož naléhavost se stala markantní až v posledních letech v souvislosti s globálními problémy životního prostředí a rozvoje „třetího světa“. E. Spiegel (Karl-Marx-Universität, Lipsko) hovořil o vztahu mezi nedostatečnou rozvinutostí řady zemí a jejich možností přispět k boji za mír. Připomněl výrok F. Castra, že lid mnoha zemí „nemá čas myslet na mír, protože umírá hladem“. V navazujícím vystoupení analyzoval D. Wahl (Wilhelm-Pieck-Universität, Rostock) problémy militarismu a zbrojení v Latinské Americe v souvislosti s rozvojem tohoto regionu. Na konkrétních příkladech poukázal na vojenskou konfrontaci, která brzdí sociální rozvoj. Sociálními aspekty regionálních konfliktů se zabývala také H. Müllerová (Karl-Marx-Universität, Lipsko), která

využila poznatků z vývoje západosaharského problému v poslední době. J. Kunze ze stejného pracoviště uvedl některé skutečnosti o vztahu mezi státní administrativou ve „třetím světě“ a obchodem se zbraněmi. Demografické aspekty vývoje v rozvojových zemích byly tématem vystoupení A. Oelsnerové z pořádacího pracoviště. Poukázala na provázanost mezi zabezpečením míru a řešením otázek spojených s růstem počtu obyvatelstva v těchto oblastech.

S posledním referátem na sympoziu vystoupil U. Briefs (poslanec Bundestagu za stranu Zelených), který se věnoval politice ekologických reforem a jejich vztahu k mírové politice. Zaměřil se především na situaci v NSR a cíle, jichž se snaží jeho strana dosáhnout.

Na celém sympoziu se výrazně projevoval interdisciplinární přístup k otázkám míru a sociálního rozvoje a převažovala snaha o vzájemné porozumění i při různých výchozích světonázorových pozicích. Ve srovnání s minulými dvěma sympozii „Sociologie a mír“ však celková obsahová úroveň poněkud poklesla. Přesto byla řada vystoupení zajímavých a přinesla podnětné myšlenky, které mohou přispět k dalšímu rozvoji mírového výzkumu, včetně sociologie míru.

Ivan Tomek
Jan Herzmann

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-, roční předplatné Kčs 60,-. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskařské závody, n.p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. – Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1988, číslo vyšlo v listopadu 1989.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,-.

Содержание № 5/1989

СТАТЬИ

Кабатек А.: Молодежь – поколения – культура	449
Лазар М. Г. – Фирсов Б. М. – Ядов В. А.: Профессиональная мораль в социологии	468
Вельскопф Р.: Функция интересов в новационных процессах	474
Филка М.: Социальное управление предприятием как компонент перестройки	482
Вечерник Й.: Материальные условия молодых семей	495
Келлер Я.: Что такое, собственно говоря, бюрократия?	507

ДИСКУССИЯ

Урбанек Э.: Социологическое познание: характер социальной реальности и человеческого субъекта	519
Гольда Д.: К некоторым вопросам научного осмысления молодежи в период перестройки общества	521

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Ступка В.: Значения слов «общественный» и «социальный», важные для макросоциологии	523
--	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Кухарш П. – Шубрт Й.: Подготовка молодежи к рабочим профессиям	535
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Перница В.: Д. Плевник, Информация и коммуникация	550
Свитек Й.: С. Йоксимович – Р. Марич – А. Милич – Д. Попадич – М. Васович, Молодые и неформальные группы при поиске альтернативы	552

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Томек И. – Герцманн Й.: Международный симпозиум о мире и социальном развитии	556
--	-----

Table des Matières No. 5/1989

ARTICLES

Kabátek A.: La jeunesse – génération – culture	449
Lazar M. G. – Firsov B. M. – Jadov V. A.: La morale professionnelle dans la sociologie	468
Welskopf R.: Sur la fonction des intérêts dans les processus d'innovation	474
Filka M.: Gestion sociale de l'entreprise comme partie composante de la reconstruction	482
Večerník J.: Conditions matérielles des familles jeunes	494
Keller J.: Qu'est-ce que c'est la bureaucratie?	507

DISCUSSION

Urbánek E.: La connaissance sociologique: Le caractère de la réalité sociale et du sujet humain	519
Holda D.: Sur quelques questions de la compréhension scientifique de la jeunesse dans la période de la reconstruction.	521

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Stupka V.: Signification des équivalents tchèques du mot „social“ („společenský“ et „sociální“) importante pour la macrosociologie	523
--	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Kuchař P. – Šubrt J.: Préparation des jeunes gens aux occupations ouvrières</i>	535
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Pernica V.: D. Plevnik, Informacija i komunikacija (Information et communication)</i>	550
<i>Svítek J.: S. Joksimović – R. Marič – A. Miličová – D. Popalič – M. Vasovič, Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom (La jeunesse et les groupes informels – recherche d'une alternative)</i>	552

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Tomek I. – Herzmann J.: Symposium international sur la paix et le développement social</i>	556
---	-----

Contents No. 5/1989

ARTICLES

<i>Kabátek A.: Youth – Generation – Culture</i>	449
<i>Lazar M. G. – Firsov B. M. – Jadov V. A.: Professional Morality in Sociology</i>	468
<i>Welskopf R.: On the Function of Interests in Innovation Processes</i>	474
<i>Filka M.: Social Control of the Enterprise as a Part of Reconstruction</i>	482
<i>Večerník J.: Material Conditions of Young Families</i>	494
<i>Keller J.: What Exactly is Bureaucracy?</i>	507

DISCUSSIONS

<i>Urbánek E.: Sociological Cognition: The Nature of Social Reality and of the Human Subject</i>	519
<i>Holda D.: On Some Issues of the Scientific Comprehension of Youth in the Period of Reconstruction</i>	521

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Stupka V.: Meanings of the Czech Equivalents to the Word "Social" ("Společenský" and "Sociální") Important for Macrosociology</i>	523
--	-----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Kuchař P. – Šubrt J.: Preparation of Young for Workmen's Occupations</i>	535
---	-----

REVIEWS

<i>Pernica V.: D. Plevnik, Informacija i komunikacija (Information and Communication)</i>	550
<i>Svítek J.: S. Joksimović – R. Marič – A. Miličová – D. Popadič – M. Vasovič, Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom (Young People and Informal Groups – Search for an Alternative)</i>	552

NEWS AND INFORMATION

<i>Tomek I. – Herzmann J.: International Symposium on Peace and Social Development</i>	556
--	-----

Inhalt Nr. 5/1989

ABHANDLUGEN

<i>Kabátek A.: Die Jugend – Generation – Kultur</i>	449
<i>Lazar M. G. – Firsov B. M. – Jadov V. A.: Professionelle Moral in der Soziologie</i>	468

<i>Welskopf R.</i> : Zur Funktion der Interessen in Innovationsprozessen	474
<i>Filka M.</i> : Soziale Betriebsleitung als Bestandteil des Umbaues	482
<i>Večerník J.</i> : Materielle Bedingungen jungen Familien	494
<i>Keller J.</i> : Was ist Bürokratie eigentlich?	507

DISKUSSION

<i>Urbánek E.</i> : Soziologische Erkenntnis: Charakter der sozialen Realität und des menschlichen Subjekts	519
<i>Holda D.</i> : Zu einigen Fragen der wissenschaftlichen Auffassung der Jugend in der Zeit des Umbaues	521

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Stupka V.</i> : Bedeutung der Wörter „gesellschaftlich“ and „sozial“ wichtig für die Makrosoziologie	523
---	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Kuchař P.</i> – <i>Šubrt J.</i> : Vorbereitung der Jugend für Arbeiterberufe	535
---	-----

REZENSIONEN

<i>Pernica V.</i> : D. Plevnik, Informacija i komunikacija (Information und Kommunikation)	550
<i>Svítek J.</i> : S. Joksimović – R. Marič – A. Miličová – D. Popadič – M. Vasović, Mladi i neformalne grupe – U traganju za alternativom (Die Jugend und unformale Gruppen – Suche nach einer Alternative)	552

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Tomek I.</i> – <i>Herzmann J.</i> : Internationales Symposium über Frieden und soziale Entwicklung	556
---	-----